

STVAR

ČASOPIS ZA TEORIJSKE PRAKSE BR. 6

**ČASOPIS ZA TEORIJSKE PRAKSE
GERUSIJA NOVI SAD, BR. 6/2014**

**JOURNAL FOR THEORETICAL PRACTICES
GERUSIA NOVI SAD, No. 6/2014**

STVAR - THING

časopis za teorijske prakse / journal for theoretical practices

Izdavač/Publisher

Gerusija Novi Sad

ksf.gerusia@gmail.com

<http://gerusija.com>

Uredništvo/Editorship

Andrea Jovanović, Ivan Radenković, Aleksandar Stojanović,

Maja Solar, Saša Hrnjez,

Đorđe Hristov, Aleksandar Matković

Lektura transkripta/transcript proofreading

Miloš Jocić

Prelom i dizajn/Layout and design

Ivan Radenković

Štampa/Print

Futura

Tiraž/Print run

1000

Projekat i publikaciju je podržala Fondacija Rosa Luxemburg

SADRŽAJ

PREDGOVOR

LEVICA U SRBIJI: ELEMENTI ZA IZGRADNJU POLITIČKE POZICIJE (transkripti)

- ŠTA ĆE BITI SA ZAKONOM O RADU? 14
- BOLONJSKA REFORMA I VISOKO ŠKOLSTVO U SRBIJI 40
- ISKUSTVO JUGOSLOVENSKOG SOCIJALIZMA 61
- NEKI PRISTUPI U RAZUMEVANJU TRANZICIONIH
PROCESA U ZEMLJAMA BIVŠE JUGOSLAVIJE 92
- GRAD: MESTO KLASNE BORBE 115
- ČIJA JE EVROPSKA UNIJA? 143

TEKSTOVI

- GERUSIJA: Izveštaj sa “javne rasprave“ u Novom Sadu o
predlogu novog *Zakona o radu* 162
- ALEKSANDAR MATKOVIĆ: Struggling Against
Serbia’s New Labour Law 165
- ANDREA JOVANOVIĆ I ALEKSANDAR STOJANOVIĆ:
Odgovor Miši Brkiću 170
- ANDREA JOVANOVIĆ: Izmene radnog
zakonodavstva u Srbiji 174
- ALEKSANDAR STOJANOVIĆ: Nedovršivi
uvod u pravi kapitalizam – o ulozi nove srpske vlade 179
- VUK VUKOVIĆ: Javni sektor u Srbiji:
između mita i stvarnosti 184
- ALEKSANDAR MATKOVIĆ: Luka Novi Sad:
poslednja neprivatizovana luka Srbije 189

- NEMANJA SOVTIĆ: Sećanja na socijalizam između n(e)ostalgije i istorijskog revizionizma 196
- DAVIDE GALLO LASSERE:
A Cross-Section Of Europe 210

INTERVJUI

- BAUK KRUŽI SLOVENIJOM: PRVI KORACI *INICIJATIVE ZA DEMOKRATSKI SOCIJALIZAM* (Intervju sa LUKOM MESECOM) 220
- GEOGRAFIJE MOĆI – SA SEVERA KA JUGU I NAZAD (Razgovor sa napuljskom grupom *CITTÀ FUTURE*) 226

CONTENTS

FOREWORD

THE LEFT IN SERBIA: ELEMENTS FOR CONSTRUCTION OF POLITICAL POSITION (transcripts)

- WHAT BRINGS TO US NEW LABOR LAW? 14
- STUDENT’S STRUGGLE AND BOLOGNA SYSTEM 40
- EXPERIENCE OF YUGOSLAV SOCIALISM 61
- SOME APPROACHES IN UNDERSTANDING POST-YUGOSLAV TRANSITION PROCESSES 92
- THE CITY: LOCUS OF CLASS STRUGGLE 115
- WHOSE EUROPEAN UNION IS? 143

TEXTS

- GERUSIJA: Brief report from “public discussion“
on proposition of New *Labor Law* in Novi Sad 162
- ALEKSANDAR MATKOVIĆ: Struggling Against Serbia’s
New Labour Law 165
- ANDREA JOVANOVIĆ I ALEKSANDAR STOJANOVIĆ:
Response to Miša Brkić 170
- ANDREA JOVANOVIĆ: Changes of labor legislative
in Serbia 174
- ALEKSANDAR STOJANOVIĆ: Never ending introduction
in real capitalism – the role of new Serbian government 179
- VUK VUKOVIĆ: Public sector in Serbia:
between myth and reality 184
- ALEKSANDAR MATKOVIĆ: Port of Novi Sad:
the last non-privatized port in Serbia 189
- NEMANJA SOVTIĆ: Memories of socialism between
n(e)ostalgie and historical revisionism 196
- DAVIDE GALLO LASSERE: A Cross-Section
Of Europe 210

INTERVIEWS

- SPECTER HAUNTING SLOVENIA: FIRST STEPS OF
INITIATIVE FOR DEMOCRATIC SOCIALISM
(Interview with Luka Mesec) 220
- GEOGRAPHY OF POWER: FROM NORTH TO THE SOUTH
AND WAY BACK
(Conversation with Napoli group *CITTÀ FUTURE*) 226

UVODNA REČ

Srbija je u tranziciji već više od dve decenije. Čitav poduhvat tranzicije počiva na ideji da će liberalizam Srbiju dovesti do poboljšanja njenih ekonomskih i socijalnih uslova. Prema vladajućoj ideologiji, to poboljšanje će doći onog momenta kada se Srbija priključi Evropskoj Uniji: liberalizacijom trgovine, konkurentnijom radnom snagom, privatizacijom državnih preduzeća i stvaranjem „poslovnog ambijenta“ za strane investicije (što sve ulazi u paket tzv. reformi). Međutim, ako pogledamo šta svaka od ovih tačaka zapravo podrazumeva, vidimo da su u pitanju ekonomske i društvene političke mere koje su u stvarnosti mnogo gore u odnosu na način na koji se predstavljaju. Liberalizacija trgovine znači smanjivanje carinskih nameta na uvoz stranih proizvoda i sputava razvoj domaće proizvodnje koja u datom trenutku neće biti sposobna da ponudi jednako jeftine proizvode. Pokušaj da se domaća radna snaga učini konkurentnom na svetskom tržištu radne snage podrazumeva da se ona učini privlačnom za strane investitore usled *niske cene* po kojoj je spremna da radi, a ne usled svojih visokih kvalifikacija koje može dobro da naplati. Napokon, privatizacija nosi ukidanje principa prema kome domaća (nekada društvena) preduzeća imaju za cilj da zadovolje društvene potrebe najširih slojeva stanovništva zemlje i umesto toga ova preduzeća prepušta interesima investitora čiji je jedini interes lični profit. Umesto beskrajnog ponavljanja imperativa da Srbija mora da „ide ka EU“ trebalo bi videti da put u EU ne garantuje ekonomski i društveni boljitak, već da je to put na kojem se Srbiji dodeljuje već unapred određeno mesto. Naime, Srbija u EU jeste zemlja periferije! Biti deo periferije ili deo centra se u ovom slučaju ne odnosi na zauzimanje geografske pozicije, već na mesto u strukturi odnosa proizvodnje. Između ostalog, ekonomije centra podrazumevaju da bar deo njihove radne snage bude visokokvalifikovan i samim tim bolje plaćen, kao i da one uvoze jeftinije resurse i poluproizvode a da izvoze skupe finalne proizvode, te da poseduju skupu tehnologiju koja im omogućuje da proizvode jeftino i sa tržišta izbace ostale proizvođače date robe. Ekonomiju periferije, kao što je srpska, samim tim čeka sudbina ekonomije sa niskom cenom rada i visokom nezaposlenošću, koja izvozi resurse, poluproizvode i poljoprivredna dobra, i biva prinuđena da kupuje skupe robe od zemalja centra. Ovo je asimetrični odnos zavisnosti, što znači nema centra bez periferije, tj. nema ekonomskog rasta Nemačke bez periferne tranzicije Srbije, Ukrajine, Rumunije, Bugarske, Hrvatske, Grčke, Španije itd. Samim tim, tranzicija i liberalizacija tržišta dovode do velikih klasnih i socijalnih razlika, do uništenja privrede, do sve većeg broja nezaposlenih i rastućeg osiromašenja radnika/ca.

Ipak, dominantna medijska politika usmerena je na održanje pozitivne slike o tranziciji, tržišnoj liberalizaciji i evropskom putu Srbije, a njeno

već dosadno ponavljanje ovih mantri je bez ikakve argumentativne snage i utemeljenja u stvarnosti. U ovom trenutku govor o alternativama liberalnom kapitalizmu gotovo da ne postoji u domaćoj javnosti, a sve partije (bilo da su na vlasti ili u opoziciji) po ovim pitanjima imaju konsenzus. Otuda dolazi i potreba da se politička alternativa danas artikuliše na novi način. Ovo je upravo cilj programa koji Gerusija provodi tokom 2014. kao ciklus tribina pod nazivom „LEVICA U SRBIJI: ELEMENTI ZA IZGRADNJU POLITIČKE POZICIJE“. Ovim programom pokušavamo da damo prilog utemeljenju alternativne političke pozicije. Bavimo se bitnijim temama koje se tiču društvenog i političkog života stanovnika/ca Srbije i regiona: zakonom o radu, problemima bolonjske reforme obrazovanja, problematikom tranzicije, pitanjem politika grada i urbanizma, položajem žena, Evropskom Unijom, sindikalnim organizovanjem i otporom, jugoslovenskim, ali i drugim iskustvima socijalizma itd. *Zakon o radu* i borba za onaj minimalni uslov za koji se izборilo radništvo još pre jednog stoleća (čuvene tri osmice: 8 sati rada, 8 sati odmora, 8 sati sna) na neki način su obeležili ovu godinu. 2014. godina je započela političkim borbama protiv novog *Zakona o radu*. Gerusijanci i Gerusijanke su učestvovali u organizovanom radničkom sprečavanju “javne rasprave” u Novom Sadu. Takođe su bili prisutni na tribini u Beogradu na kojoj je jedan od gostiju bio i tadašnji ministar privrede, i jedan od najvećih propagatora liberalizovanog *Zakona o radu*, Saša Radulović. Gerusija je inicirala i realizovala u saradnji sa sindikalistima iz SSS NS i Omladinskim centrom CK13 video kampanju pod nazivom ŠTA DONOSI NOVI ZAKON O RADU?¹, u kojoj su u kratkoj i jasnoj formi objašnjene samo neke od problematičnih stavki predloga zakona. Stoga je ciklus tribina u okviru novog programa otpočeo upravo analizom *Zakona o radu*, a ova borba se nastavlja i dalje.

Od ukupno deset tribina programa, šest je realizovano (u januaru – ŠTA ĆE BITI SA ZAKONOM O RADU?; u februaru – BOLONJSKA REFORMA I VISOKO ŠKOLSTVO; u martu – ISKUSTVO JUGOSLOVENSKOG SOCIJALIZMA; u aprilu – TRANZICIONI PROCESI U POSTSOCIJALISTIČKIM ZEMLJAMA; u maju - GRAD: MESTO KLASNE BORBE i u junu – ČIJA JE EVROPSKA UNIJA?), a preostaju još četiri (u septembru – ORGANIZACIONE FORME: SMERNICE ZA LEVICU; u oktobru – LEVI FEMINIZMI; u novembru – SINDIKATI I OTPOR i u decembru - ŠTA BI ZNAČILA SOCIJALISTIČKA STRATEGIJA U SRBIJI DANAS). U ovom broju Stvari donosimo transkripte do sada održanih tribina, a u januarskoj Stvari ćemo objaviti i transkripte budućih razgovora. Akcenat ovog programa, za razliku od prošlogodišnjeg *Uvoda u radikalne teorije*, stavljen je na politiku. Upravo zbog toga što živimo u društvu iz kojeg se politika izgoni i postavlja samo u uski partijski prostor, koji već decenijama u Srbiji kontinuirano opstaje na istom političkom kursu uprkos društvenom propadanju, postavljamo zahtev za

¹ Svi video snimci su dostupni na youtube kanalu CK13 na linku <http://www.youtube.com/playlist?list=PL4O55NHHW-XhOMxDN0zvvNfPUx8QeKOf2> i poželjno ih je širiti diljem sveta!

repolitizacijom društva. Reaktualizacija i repolitizacija društva izrazi su činjenice da postoji *otpor* dominantnoj politici i da postoji zahtev da se političko-ekonomske alternative artikulišu. Pošto dominantnoj političkoj priči u Srbiji manjka političke imaginacije, jer ona implicitno priznaje da nema političke alternative te da nema ni potrebe za nekakvom drugačijom politikom, to istovremeno znači i da je proizvodnja političkih potreba nepoželjna. U takvoj situaciji, izgradnja politike koja bi se suprotstavila ovoj navodno bezalternativnoj poziciji, zajednički je zadatak svih nas!

Gerusija, jun 2014.

(u godini borbe protiv anti-radničkog *Zakona o radu*)

FOREWORD

Serbia has been in transition for more than two decades. The whole project of transition is based on the idea that liberalism will lead Serbia towards an improvement of its economic and social conditions. According to the ruling ideology, this improvement will come the very moment that Serbia joins European Union: through trade liberalization, competitive workforce, privatization of state-owned enterprises and the creation of “business environment” for foreign investment (all packaged in the so called „reforms“). However, if one looks at what each of these points actually mean, one could see that in terms of economic and social policies these measures are in reality much worse than they appear in the manner in which they are presented. Trade liberalization means reducing customs taxes on imports of foreign products – this hampers the development of domestic production, which in turn will not be able to offer the same cheap products as foreign ones. Trying to make the domestic labor force competitive in the world labor market means making it attractive for foreign investors due to the low price at which it is willing to work, and not because of its high qualifications which for which it can charge its price. Finally, privatization carries out the abolition of the principle according to which state (formerly socially owned) enterprises aim to meet the social needs of the widest strata of the population of the country and instead leaves these companies to the investors whose only interest is personal profit. Instead of the endless repetitions of the imperative that Serbia has to “go to the EU“, one must accept that the EU does not guarantee economic and social well-being, but only leads Serbia to its already assigned place. Namely, Serbia is a peripheral European country! Being a part of the periphery or of the core in this case does not relate to a geographical position, but the position in the structure of relations of production. Among other things, the economy of the center implies

that at least part of their workforce is highly skilled and therefore better paid, that their imported resources and intermediate goods are cheaper and final products that are exported are more expensive in turn, as well as that they possess a set of technologies that allow them to produce cheaply and to cast out other manufacturers of given goods outside the market.

Hence, the peripheral economy such as Serbian is an economy with low labor price and high unemployment, which exports resources, semi-manufactured goods and agricultural goods, and in turn she is forced to buy expensive goods from central countries. This expresses asymmetrical relation of dependence, which means that there is no centre without periphery, i. e. there is no economic growth of Germany without peripheral transition of Serbia, Romania, Bulgaria, Croatia, Greece, Spain etc. Thus, transition and market liberalization lead to enormous class and social differences, destruction of economy, rising unemployment rates and pauperization of workers.

Nevertheless, dominant media politics is harnessed in maintaining positive representation of transition, market liberalization and European integration, and this dull reiteration of modern mantras lacks real foundation as well as argumentative power. At this moment there is almost no discourse on alternatives to liberal capitalism in public, and all parties (whether they have legitimate power or not) share consensus on these issues. Hence, there is a real need for articulation of real political alternative in a new way. This is exactly the goal of Gerusija's program during 2014: Left in Serbia: Elements for construction of political position. By this program we are trying to contribute to political alternative. We are dealing with relevant issues in terms that we are trying to speak about real socio-political existence of citizens in country and region: labor law, issues on Bologna educational reforms, problem of transition, questions related to urban city politics, women question, European Union, union organization and resistance strategies, Yugoslav experience of socialism etc. Labor law and struggle for minimal conditions which were gained before one century (famous 3 eights: 8 hours of sleep, 8 hours of work and 8 hours of rest) marked, in a certain way, this 2014. Gerusija members participated in thwarting so called 'public discussion' together with workers in Novi Sad. They also participated at the panel in Belgrade where one of the speakers was ex-minister of economy, and one of the main proponents of liberalized labor law, Saša Radulović. Gerusija initiated and realized together with SSSNS and Youth centre CK13 video campaign entitled: *What Enacts New Labor Law*¹. Those brief and comprehensive video clips explained some of the most problematic items in labor law proposition. Therefore, new program begun with analysis of labor law, and this struggle continues.

¹ All video clips are available on Youtube, on channel CK13. Link: <http://www.youtube.com/playlist?list=PL4O55NHHW-XhOMxDN0zyvNfPUx8QeKOf2> It is preferable to share them around the globe!

We realized six panels of the ten. January – WHAT BRINGS TO US NEW LABOR LAW; February – BOLOGNA REFORM AND HIGH EDUCATION; March - EXPERIENCE OF YUGOSLAV SOCIALISM; April – SOME APPROACHES IN UNDERSTANDING POST-YUGOSLAV TRANSITION PROCESSES, May - THE CITY: LOCUS OF CLASS STRUGGLE; June – WHOSE EUROPEAN UNION IS? Four panels are forthcoming: September - ORGANIZATIONAL FORMS: GUIDELINES FOR LEFT, October – LEFT FEMINISM, November – TRADE UNIONS AND RESISTANCE, December – WHAT WOULD IT MEAN TODAY SOCIALIST STRATEGY IN SERBIA?

In this issue of THE THING we present transcripts of panels already held, and in January 2015 we will prepare transcripts for coming panels. In contrast to previous year's program Introduction into radical theories, this year program is focused on politics. Therefore we are living in a society where politics is expelled, or embedded only in narrow party interest sphere which survives in the same political course throughout decade, despite the continual social decay. That is why we demand repolitization of society. Reactualization and repolitization of society reflect the fact that there is a resistance to dominant politics and request for articulation of new political and economical alternatives. Dominant political narrative in Serbia lacks political imagination, since it implicitly admits that since there is no political alternative than there is no need for different politics, moreover, it considers that production of political needs is unwelcome. In such situation, construction of politics which would confront this alleged no-alternative position is common task for all of us!

Gerusija, June 2014
(year of struggle against antiworker's *Labor Law*)

Levica u Srbiji ●

elementi za izgradnju političke pozicije

ŠTA ĆE BITI SA ZAKONOM O RADU?¹

Gerusija se, pri pripremi ovih tribina, još odavno odlučila da će zakon o radu biti tema prve od planiranih deset tribina. Međutim, nismo ni sami mogli da prepostavimo koliko će zapravo biti aktualna baš danas, 25. januara 2014. godine; ali evo, danas čak i neki ministri daju ostavke zbog toga. Iako to sigurno nije ono što smo očekivali da će se dogoditi, svakako smo smatrali da je to jedna od važnijih tema, i neki od nas su se, u okviru različitih zajednica ili udruženja, bavili ovim zakonom – ne stručno, ali shodno svojim mogućnostima, i to već nekih godinu dana. Prvu polovinu 2013. godine radili smo samo na osnovu predloga Unije poslodavaca do kojih smo dolazili isključivo putem medija, što je takođe svojevrsni problem ukoliko želite da se upustite u ovakvu „avanturu“, jer se ispostavilo da je najveća prepreka na tom putu upravo doći do onoga što želite da analizirate na vreme. Ono što se danas dešava i što se može videti i na osnovu dnevnih novina (mada je to udarna tema i na svim vestima u poslednjih nedelju dana) jeste povlačenje ovog poslednjeg Zakona o radu. Doduše, ne postoji saglasnost oko toga šta zapravo znači to da je „povučen“: neki tako tvrde da on zapravo nikada nije ni bio u proceduri, neki tvrde da jeste, a to sve možemo da pratimo na osnovu prepirki između samih članova Vlade, kao i različitih sindikata sa Vladom, ali svakako je utisak da će sindikati, za razliku od prethodnog predloga, ovaj put pisati novi predlog zajedno sa ostalim interesnim stranama, odnosno sa predstavnicima države i predstavnicima Unije poslodavaca. S druge strane, Unija poslodavaca i njen predstavnik Atanacković već najavljuju da će se sada ponašati mnogo strožije i zahtevati mnogo više nego prošli put, što nije baš logično s obzirom na to da prošli put nisu ni imali od koga da zahtevaju bilo šta, zbog toga što sindikati nisu učestvovali u pisanju tog predloga, jer su ranije prošle godine napustili radnu grupu za pisanje zakona. Sve ove stvari čine kontekst u kojem se mi danas nalazimo i veoma je važno pomenuti da je

¹ Tribina „Šta će biti sa zakonom o radu?“ održana je u januaru 2014. godine u prostorijama Samostalnog sindikata Srbije Novi Sad u Radničkom domu „Svetozar Marković“. Na tribini su učestvovali: ŽELJKA JORGIĆ ĐOKIĆ (pravna savetnica u SSSV), DRAGINJA BEJATOVIĆ (pravnik u SSSNS), JOVANKA ZLATKOVIĆ (članica Udruženja *S.T.R.I.K.E.*), kao i BRANISLAV MARKUŠ iz Zrenjanina (član UG „Ravnopravnost“ i bivši radnik fabrike lekova „Jugoremedija“). Tribinu je moderirala Andrea Jovanović (članica kolektiva *Gerusija* i *Centra za društvenu analizu*).

prekjuče bio organizovan štrajk upozorenja od strane SSSS i UGS „Nezavisnost“, U Beogradu smo, takođe, imali prilike da vidimo i protest pojedinih sindikalnih udruženja na Trgu Nikole Pašića, na kojem se okupio veliki broj radnika i radnica. Sve u svemu, situacija je i dalje veoma nape-
ta. Ove odluke sindikata pokazuju da ni oni nisu „kupili“ priču da će ova nova, najnovija saradnja pri pisanju najsvježijeg predloga Zakona o radu biti mnogo bolja od prethodne, što je svakako dobra vest. Videćemo kako će se stvari dalje razvijati, ali naša odluka za danas bila je da ne menjamo mnogo plan rada na tribini uprkos vestima o povlačenju zakona. Dakle, prvo sledi jedna stručna analiza poslednje verzije izmena zakona o radu, gde će naše dve govornice pokušati da nam na razumljiv način prikažu šta se, zapravo, tu zbiva, jer to je, možemo primetiti, upravo ono o čemu se nigde ne priča. Dok je sve o čemu se priča Zakon o radu, niko, zapravo, ne govori šta konkretno piše u tom zakonu, tako je to ono na čemu će danas biti akcenat, a posle ćemo govoriti o još nekim stvarima. Iako je procedura usvajanja ovih izmena trenutno zaustavljena, treba razumeti da je to samo privremeni prekid, i da će izmene ovog zakona, i to baš na način na koji je sada predviđeno, biti aktuelne i u narednom periodu. Ovo je samo početak borbe da do tih izmena ne dođe, odnosno, da one budu što manje nepogodne za radnike. Očekivanja su da će u narednom periodu biti sve većih pritisaka da ove izmene i dopune ipak prođu, tako da je naše uverenje da je ova tribina itekako aktuelna, bez obzira na ovaj trenutni prekid rada na izmenama zakona. Možemo primetiti da se u *Nacrtu* ide ka umanjenju, odnosno ukidanju gotovo svih prava zaposlenih, a da se, s druge strane, povećavaju prava poslodavaca, i to su dve osnovne tendencije ovog zakona. Nakon analize *Nacrta*, govorićemo malo i o Zakonu o štrajku, iako je on već usvojen u decembru prošle godine, jer smatramo da su ova dva zakona u tesnoj vezi i da ih ne bi trebalo analizirati odvojeno. Za kraj, Branislav Markuš će nam nešto reći o perspektivi samih radnika i radnica na radnička prava u Srbiji danas, kao i to da li bi, i u kojoj meri, jedan ovakav zakon mogao nešto da promeni ukoliko bi se usvojio.

Analiza Nacrta o izmenama i dopunama zakona o radu

1. Zasnivanje radnog odnosa, radno vreme, odmori i odsustva sa rada

16

Postojeća pravila o **zasnivanju radnog odnosa** u suštini nisu toliko loša, ali bilo bi dobro kada bi bila dopunjena određenim pravilima kojima se obezbeđuje bolja kontrola. U tom smislu, SSSV je dao svoj predlog o izmenama i dopunama zakona o radu o tome kako da se obezbedi bolja kontrola zasnivanja radnog odnosa. Međutim, predložena rešenja iz ovog *Nacrta* zakona o radu idu u sasvim suprotnom smeru od predloženih. Ima mnogo izmena, ali izdvojićemo samo one najvažnije. Što se tiče **sadržine ugovora o radu**, važeći zakon predviđa, i to taksativno nabrajajući, koji su obavezni elementi ugovora o radu, i među tim obaveznim elementima su, pored ostalih, iznos osnovne zarade u bruto obliku, kao i elementi za utvrđivanje naknade zarade i drugih primanja zaposlenog, rokovi za isplatu zarade i drugih primanja, kao i trajanje dnevnog i nedeljnog radnog vremena. Ovo su, logično, osnovni elementi ugovora o radu. Predloženi *Nacrt* predviđa da ovi elementi ne moraju više izričito biti sastavni deo ugovora o radu, već da se oni mogu odrediti na taj način što će klauzula iz ugovora o radu upućivati na određeni opšti akt kod poslodavca, koji će onda određivati te elemente. Dakle, oni neće biti izričito određeni, već će biti *odredivi*. To znači da, ako pogledate ugovor o radu, nećete moći jasno da vidite kolika je vaša zarada, kolika su vaša druga primanja, koji su rokovi u kojima je poslodavac dužan da isplati sva ta primanja i koje je vaše dnevno i nedeljno radno vreme, već ćete za to morati da čitate neki opšti akt kod poslodavca. Da li je to kolektivni ugovor, pravilnik o radu ili nešto treće – u svakom slučaju, to nije ugovor o radu. Predviđa se samo da osnovni iznos novčane zarade na dan zaključenja ugovora mora biti sadržan u ugovoru o radu, a da već za sledeći dan – ne mora. Ako se već sledeći dan promeni, ni to ne mora biti elemenat ugovora o radu.

Sledeće pravilo koje se predviđa: prema važećem zakonu, poslodavac je dužan da u kratkom roku (koji se meri u danima) svog zaposlenog prijavi **na obavezno socijalno osiguranje**, i da mu, u roku od petnaest dana od stupanja na rad, dostavi kopiju prijave na obavezno socijalno

osiguranje. Znači, zaposleni dobija dokaz da ga je poslodavac prijavio na osiguranje. Rok je, dakle, petnaest dana od dana stupanja na rad. Po ovom novom predlogu, ta odredba se potpuno briše, bez zamene.

Sledeća stvar je **probni rad**. Prema važećem zakonu, poslodavac i zaposleni mogu ustanoviti, u vreme zaključivanja ugovora o radu, i obaveznu probnog rada koji može trajati do šest meseci. Međutim, bez obzira na to što se ugovara probni rad, taj ugovor o radu, kao i svaki drugi ugovor o radu, mora sadržati i sve ostale obavezne elemente i, kao i svaki drugi ugovor o radu, mora da sadrži i opis posla koji zaposleni treba da obavlja na osnovu tog ugovora. Logično je, dakle, da zaposleni, kada zasniva radni odnos, zasniva taj odnos za određeni posao – ne za više poslova, nego za određeni posao čiji opis daje sam poslodavac kroz svoj pravilnik i kroz sam ugovor. Međutim, sada se predviđa pravilo po kom se, pri ugovaranju probnog rada, isti može ugovoriti za više nekakvih srodnih poslova, a obrazloženje je da se to čini kako bi zaposleni ispoljio sve svoje radne potencijale.

Zatim, prema važećem zakonu, postoji jedan akt, **pravilnik o organizaciji i sistematizaciji poslova**, koji mora imati svaki poslodavac koji ima više od pet zaposlenih. Tim aktom se nabrajaju svi poslovi, od najlakšeg do najsloženijeg, koji postoje kod poslodavca, daje se opis poslova, navode se sposobnosti i kvalifikacije koje zaposleni mora da ima kako bi obavljao svaki od tih poslova – dakle, u tom pravilniku navodi se sve što je bitno u vezi sa svakim poslom kod poslodavca. Po važećem zakonu, kao što je rečeno, ovaj pravilnik mora imati svaki poslodavac koji ima više od pet zaposlenih. Novo pravilo podiže tu granicu na deset zaposlenih. Dakle, poslodavac koji ima manje od deset zaposlenih ne mora da ima taj pravilnik.

Ima još izmena u vezi sa ovim, ali nećemo daljiti. Trebalo bi samo ukupno istaći mišljenje sindikata o ovim pitanjima. Slušali smo ministra Radulovića, slušali smo obrazloženje ministarstva za rad i zvanično obrazloženje ovih predloženih izmena i dopuna, i svi oni govore da je njihov cilj zaštita zaposlenih u privatnom sektoru i da je, između ostalog, njihov cilj i suzbijanje rada na crno. Nije jasno na koji način se kroz ovakve izmene štite zaposleni u privatnom sektoru, koji su i najugroženiji, i na koji način se ovom prilikom suzbija rad na crno. Ako vi kontrolu, koja prilikom zasnivanja radnog odnosa praktično i ne postoji, još više smanjujete, time još više smanjujete prava zaposlenih da nekako kontrolišu ponašanja poslodavca. Nije jasno kako će se time zaštititi zaposleni u privatnom sek-

toru i smanjiti rad na crno. Trebalo bi navesti i jednu izmenu i dopunu koju je SSSV tražio u vezi sa ovim, i koja naravno nije usvojena. Zahtevano je da poslodavci ugovor o radu sa svakim zaposlenim, kao i prijavu na obavezno socijalno osiguranje, čuvaju u svom sedištu, odnosno na mestu rada zaposlenog, pored svih ovih pravila koja već postoje. To bi omogućilo inspekciji rada da prilikom kontrole zahteva od njih taj ugovor o radu kao i sve anekse ugovora o radu, odnosno prijavu na socijalno osiguranje, proveravajući na taj način kako ti zaposleni zaista rade: da li rade na crno, da li rade posao za koji su zaključili ugovor o radu, i tako dalje. Međutim, ovaj predlog naravno nije uvažen, iako bi se jedino na taj način ostvario uticaj koji oni navodno žele da ostvare.

Sledeća grupa odredaba tiče se **radnog vremena**. Može se reći da su upravo one najproblematičnije od svih. Prvo, zato što se ta pravila najviše i krše u praksi, i to najviše u privatnom sektoru, koji naš bivši ministar navodno najviše štiti, a sindikati ne štite, a drugo, zato što su tako postavljena da, ako se one usvoje, čak ni pravnici neće moći nikome da kažu kakvo njihovo radno vreme može da bude, tj. šta je po zakonu, a šta nije. Prvo, uvodi se **definicija radnog vremena**, koja do sada nije postojala u našem zakonu. Bilo kakva definicija, sama po sebi, često nije potrebna u samim zakonima: dobre, prave norme ne zahtevaju postojanje definicije, jer definicije više služe za neko opisivanje. Međutim, ako se definicije uvode, onda se pretpostavlja da postoji neki određen razlog zbog kojeg se to radi. Ova definicija je, na prvom mestu, preširoko postavljena, a na drugom, definicijom radnog vremena se pokušavaju odrediti poslovi koje zaposleni treba da obavlja, kao i mesto rada zaposlenog. Tako se u njoj kaže da je „radno vreme vremenski period u kome je zaposleni dužan, odnosno raspoloživ da radi, i to poslove prema nalogima poslodavca, i to na mestu gde se poslovi obavljaju ili na drugom mestu koje odredi poslodavac“. Šta je ovde sporno? Praktično, sve je sporno. Prvo, šta znači „raspoloživ“ da obavlja poslove? „Raspoloživ“ nije pravna kategorija. Drugo, šta znači „obavljati poslove prema nalogima poslodavca“, ako svi znamo da je zaposleni obavezan da obavlja poslove utvrđene ugovorom o radu, a ne prema nalogima poslodavca? Treće, šta znači „na mestu na kom se poslovi obavljaju ili drugom mestu koje odredi poslodavac“ kada je mesto rada određeno ugovorom o radu? Kakvo je sad to drugo mesto koje određuje poslodavac? Kakva je praktična posledica uvođenja ove definicije, kad bi se ona stvarno uvela? Tumačenjem zakona bi se došlo do toga da se na ovaj način širi krug poslova koje je zaposleni dužan da obavlja, i da

se širi krug mesta na kojima zaposleni treba da obavlja te poslove – praktično bilo gde na zemaljskoj kugli, shodno onome što odredi poslodavac. Do toga bi se došlo, recimo, tumačenjem u nekom sudskom postupku, jer bi sudovi to prosto morali da uvažavaju ako bi to postalo deo zakona.

Sledeće pravilo tiče se **rasporeda radnog vremena**. Raspored radnog vremena je raspored običnog, redovnog radnog vremena. Obično je to osam sati dnevno i četrdeset sati nedeljno. Čak i ovaj *Nacrt* zadržava pravilo da je to redovno radno vreme. Međutim, on uvodi mogućnost da poslodavac odredi da, kada je rad organizovan u smenama, ili kada to potrebe organizacije posla zahtevaju, radno vreme zaposlenog ne mora da bude *baš* osam sati i četrdeset sati, već da se, na nedeljnom nivou, može i drugačije odrediti, sve dok to nedeljno vreme u proseku iznosi četrdeset sati u vremenskom okviru od mesec dana. Ta mogućnost izmene kreće se do dvanaest sati dnevno i četrdeset osam sati nedeljno. To je, znači, poput neke „mini preraspodele“ radnog vremena, iako se ne zove tako. Šta to praktično znači? Zaposleni koji je zaključio ugovor o radu na osam sati dnevno, četrdeset sati nedeljno, prvo nikada neće znati koliko će raditi naredni dan, i drugo, neće znati koliko će raditi te nedelje. To znači da će poslodavac moći da kaže zaposlenom: „Jedan dan radiš osam sati, drugi dan radiš deset sati, treći dan ne dolaziš, četvrti dan radiš dvanaest sati, ovu nedelju ukupno ćeš raditi četrdeset osam sati, sledeću ćeš četrdeset, onu tamo trideset osam, itd“. Dakle, *u proseku* bi trebalo da bude četrdeset sati nedeljno, osam sati dnevno. Ovo što je navedeno jeste idealna varijanta ove verzije. Međutim, s obzirom na dosadašnju praksu, u Srbiji će to izgledati tako da će zaposleni raditi dvanaest sati dnevno i četrdeset i više sati nedeljno kad god poslodavcu bude odgovaralo, a sve zahvaljujući tome što ni postojeći ni predloženi zakon ne predviđaju ni jedan jedini vid kontrole. U slučaju da i predviđaju, ostaje potpuno nejasno ko bi i kako mogao da iskontroliše da li poslodavac trenutno pravi „mini preraspodelu“ radnog vremena, pa mu zaposleni radi dvanaest sati, ili je to prekoračenje zakonskih normi.

Uz ovo ide i sledeće pravilo koje uvodi kategorije „pripravnosti“ i „kliznog radnog vremena“. **Pripravnost** je, u stvari, situacija da vi, po završetku radnog vremena i odlasku kući, i dalje morate biti dostupni poslodavcu u slučaju da naiđe potreba da ponovo nešto radite za njega. Pripravnost postoji već sada kod, recimo, zaposlenih u zdravstvu, ali se zna zašto postoji i dobro je regulisana. Prvo, nije jasno zašto se pripravnost uvodi za sve zaposlene, a to se ovim predlogom radi, a drugo, još veći problem

predstavlja da, osim toga što se ona uvodi, *Nacrt* zakona ne predviđa nijedno drugo pravilo o regulaciji iste. Nisu, znači, predviđeni ni razlozi i uslovi pod kojima se pripravnost može uvesti, ni trajanje moguće pripravnosti, ni naknada za pripravnost, već se samo kaže da će se sva ta pitanja odrediti Opštim aktom kod poslodavca. Dakle, nije predviđen ni minimum zaštite. **Klizno radno vreme** – to se odnosi na početak radnog vremena, plus-minus sat vremena, ili završetak, plus-minus sat vremena. Iako ono može biti korisno i praktično u nekim vidovima posla, kao i u nekim privrednim sektorima, problem je u tome što se ni ovde ne predviđaju nikakvi mehanizmi zaštite, već samo postojanje mogućnosti uvođenja kliznog radnog vremena, što će, onda, u praksi najverovatnije izgledati kao „plus sat vremena rada za zaposlenog“.

Sledeće pravilo tiče se **obaveštavanja zaposlenih** o rasporedu radnog vremena i promeni rasporeda radnog vremena. Poslodavac je, po važećem zakonu, bio obavezan da zaposlenog o tome obavesti najkasnije sedam dana pre promene rasporeda radnog vremena. Sada se taj rok skraćuje na dva do pet dana – dakle, praktično dva dana. Pitanje je da li će se u praksi i to poštovati. Kada se ovo uzme u obzir, zajedno sa svim prethodnim izmenama o radnom vremenu, slobodno možemo reći da zaposleni neće znati kad se i koliko radi, tj. neće znati unapred, bez obzira šta mu piše ili ne piše u ugovoru o radu. Pritom, sve ove izmene se odnose na obično radno vreme; prema tome, zaposleni nema prava ni na kakvu naknadu.

Sada ćemo preći na odredbe koje se tiču **prekovremenog rada**. Prekovremeni rad je vreme koje zaposleni provodi u radu *preko* svog radnog vremena. On bi trebalo da se uvodi samo u nekim izuzetnim situacijama kada postoje objektivni, zakonom propisani razlozi za to, i mora biti ograničen na dnevnom i na nedeljnom nivou, što i jeste učinjeno u postojećem Zakonu o radu. U praksi se ova pravila obično nisu poštovala, naročito u privatnom sektoru, ali to se odnosi na primenu zakona – sam zakon, barem po ovom pitanju, nije loš. Sada se, umesto jedne, uvode dve kategorije prekovremenog rada: u prvu kategoriju spada prekovremeni rad koji može trajati do osam časova nedeljno, odnosno do dvanaest časova dnevno, i to u slučaju iznenadnog povećanja obima posla, kao i u drugim slučajevima kada je neophodno da se u određenom roku obavi posao koji nije planiran, što je trenutno gledano u redu. Međutim, uvodi se i druga kategorija prekovremenog rada, gde se kaže da on može trajati duže od osam časova nedeljno, *bez gornje granice*, i to u slučaju više sile (ona je pravni

standard, pa je i moguće da se utvrdi šta predstavlja), ali i u slučaju drugih, nepredviđenih okolnosti, kada su ugroženi bezbednost, zdravlje i opšti interes građana – ali te odredbe, pravno gledano, ne znače ništa i samim tim je nemoguće utvrditi šta sve može da spada pod njih. Jedino zamislivo je da će se to utvrđivati od slučaja do slučaja, i verovatno će poslodavac sam procenjivati kada su ugroženi bezbednost, zdravlje i opšti interes građana. Stoga, što se tiče prekovremenog rada, nije dopustivo da gornja granica ne bude određena, bez obzira koji je razlog u pitanju. Drugo, razlozi moraju biti drugačije navedeni, onako kako je to urađeno u sadašnjem Zakonu o radu, i tek onda će to biti u skladu sa međunarodnim pravilima.

Sledeća stvar koja se analizira je **preraspodela radnog vremena**, što je pravni institut koji postoji i u važećem Zakonu o radu. Ona se odnosi na situaciju, obično u slučaju sezonskih poslova, kada zaposleni u jednom periodu godine radi duže od svog punog radnog vremena, a u jednom periodu kraće, ali u proseku, kada se uzme ceo referentni period, njegovo radno vreme jeste redovno radno vreme. Dakle, tri meseca će raditi duže, pa će onda tri meseca sedeti kod kuće, i to će u proseku, za šest meseci, biti njegovo redovno radno vreme. Po važećem zakonu, referentni period je šest meseci u toku kalendarske godine, a po *Nacrtu* zakona, taj period se produžava na dvanaest meseci – dakle, ne u toku kalendarske godine, već na dvanaest meseci. Onaj ko radi na taj način može znati šta to zapravo znači. U tom smislu, produženje preraspodele radnog vremena na celu kalendarsku godinu nije loše, ali se to onda tako mora i reći, a ne samo „dvanaest meseci“, jer, kojih dvanaest meseci je u pitanju?

Noćni rad. Tu postoji jedna izmena koja nije dobra za sindikate. Naime, po važećem zakonu, poslodavac je pri uvođenju noćnog rada morao prethodno da zatraži mišljenje odgovornog sindikata o merama za bezbednost, zdravlje i zaštitu na radu takvih zaposlenih, a sada to više ne mora, nego *može*. Čim *može*, znači da od toga neće biti ništa. To, inače, nije u skladu sa međunarodnim konvencijama koje se bave bezbednošću i zdravljem na radu, pa ni sa našim zakonom kojim se to takođe reguliše i koji non-stop insistira na saradnji između poslodavaca, sindikata i zaposlenih po svim ovim pitanjima, tako da ni u tom smislu ovi zakoni nisu usklađeni.

Takođe, ovaj postojeći *Nacrt* predviđa jedno nemušto pravilo koje podrazumeva da je poslodavac dužan da vodi **evidenciju o prisutnosti zaposlenih na radu**, i... to je to. Kakvu evidenciju, kada, šta ta evidencija mora da sadrži – ništa od toga nije određeno. Ovo namerno spominjemo

jer po medijima stalno izlaze predstavnici ministarstava i vlasti govoreći da predviđaju dobra pravila i poboljšanja, ali ta „dobra“ rešenja koja oni predviđaju nisu uopšte dobra jer nisu potpuna, nisu primenjiva u praksi i predstavljaju samo masku iza koje se najčešće kriju stavovi podložni manipulacijama i malverzacijama na štetu radnika i radnica. SSSS je predvideo vrlo jasnu normu kako ta evidencija treba da izgleda i taj predlog je više puta, godinama unazad, slat na adresu Ministarstva i nikada nije usvojen.

Sledeći skup izmena koje se analiziraju jesu **odmori i odsustva**.

Prvo, **dnevni odmor**. Dnevni odmor je odmor između dva radna dana. Po važećem zakonu, zaposleni ima prava na odmor u trajanju od najmanje dvanaest sati neprekidno između dva uzastupna radna dana. Po novom predlogu, zaposleni ima pravo na odmor u trajanju od dvanaest sati neprekidno za svaka dvadeset četiri sata. Šta to znači? To će omogućiti, na primer, sledeću situaciju: zaposleni dođe na posao u sedam sati ujutru, radi četiri sata, do jedanaest ujutru, poslodavac ga pošalje kući, on ode kući, bude dvanaest sati neprekidno na odmoru, dakle, do jedanaest sati uveče, i poslodavac ga ponovo pozove u jedanaest sati uveče da odradi svoje radno vreme, recimo još četiri sata, to je do tri ujutru, i u sedam ujutru on mora ponovo da dođe na posao. Zašto? Zato što je do sedam ujutru prošlo dvadeset četiri sata, poslodavac je ispunio svoju obavezu, dao mu je neprekidni odmor od dvanaest sati – a to je ovo od jedanaest do jedanaest, na primer – i on je uradio sve u skladu sa zakonom. Dakle, vreme kada će zaposleni koristiti svoj odmor zavisi od mašte poslodavca. Dnevni odmor je kategorija koja inače postoji da bi zaposlenom obezbedila psihofizički oporavak nakon radnog dana i ako se ne koristi na taj način, on ne ostvaruje svoju svrhu.

Godišnji odmor. Postoji veoma mnogo izmena u vezi sa godišnjim odmorom, pa ćemo navesti samo neke. Što se tiče sticanja prava na pun godišnji odmor, koji po zakonu minimalno traje dvadeset radnih dana, postojali su različiti predlozi, od veoma loših do nešto manje loših. Poslednji koji je predložen je takođe „nešto manje loš“, ali je mnogo gori u odnosu na postojeće rešenje. Prema postojećem rešenju, zaposleni koji po prvi put zasniva radni odnos, ili onaj koji je imao prekid radnog odnosa duži od trideset dana, stiče pravo na pun godišnji odmor posle šest meseci neprekidnog rada, bez obzira da li je to u dve godine ili u jednoj godini. Po njihovom predlogu, zaposleni koji zasniva radni odnos, a koji ima prekid duži od trideset dana, stiče pravo na pun godišnji odmor tek posle šest

meseci neprekidnog rada u toku te kalendarske godine. Najgore rešenje u vezi sa ovim bilo je pre toga, a to je da *svaki* zaposleni stiče pravo na pun godišnji odmor za tekuću kalendarsku godinu tek posle šest meseci neprekidnog rada u toj godini. To znači da, na primer, neko ko radi tri godine uzastupno, u ovoj godini, recimo 2014, tek 1. jula stiče pravo na pun godišnji odmor koji iznosi 20 dana, a do 1. jula ima prava na srazmeran deo godišnjeg odmora. Srazmeran deo godišnjeg odmora je 1/12 punog godišnjeg odmora za svakih mesec dana koje radi. Po važećem zakonu, zaposleni koji radi duže od šest meseci svakog 1. januara nove godine stiče pravo na pun godišnji odmor za tu kalendarsku godinu. Po ovim novim predlozima, to se snižava; nepoznato je koji će tačno biti naredni predlog, ali se mogućnosti kreću u tom rangu.

Rešenja o korišćenju godišnjih odmora. Prema važećem zakonu, poslodavac je dužan da zaposlenom dostavi rešenje o korišćenju godišnjeg odmora petnaest dana pre dana predviđenog za početak korišćenja godišnjeg odmora. Možemo izmeniti dan korišćenja godišnjeg odmora najkasnije pet dana pre dana predviđenog za korišćenje godišnjeg odmora. Po ovom poslednjem *Nacrtu*, uvodi se mogućnost da, ako je na zahtev zaposlenog godišnji odmor određen, poslodavac zaposlenom dostavlja rešenje neposredno pre korišćenja godišnjeg odmora. Ovde postoje dve nepoznanice: šta znači „na zahtev zaposlenog“? Valjda je svaki godišnji odmor na neki način na zahtev zaposlenog. Dakle, ovo nije određeno i može se široko tumačiti. Drugo, šta znači „neposredno pre“? Veće uoči korišćenja, to jutro, tri dana pre...? Šta znači „neposredno pre“? Takođe, predviđa se da se ovo rešenje, kao i neki drugi dokumenti (i to vrlo važni dokumenti, ne samo oni u vezi sa godišnjim odmorom) šalju u elektronskoj formi. S obzirom da neki ljudi žive od poslova na njivi (kao, na primer zaposleni u poljoprivrednom preduzeću), ili rade u fabričkim halama, pitanje je kako da im se to rešenje dostavi u elektronskoj formi? Šta ako nemaju kompjuter? Šta ako ga nemaju kod kuće? Šta ako ga ne koriste? Šta ako nisu kompjuterski obrazovani? Po ovom zakonu, ispada da je poslodavac ispunio svoju obavezu samim tim što je dokument poslao u elektronskoj formi, pa sada, ko ima, ko nema, nije uopšte bitno.

Sledeće vezano za godišnji odmor: predviđa se **korišćenje godišnjeg odmora u više od dva dela**, i skraćuje se prvi deo sa obavezne tri na obavezne dve radne nedelje. Po važećem zakonu, godišnji odmor može da se koristi u celini, odjednom, ili u dva dela, a prvi deo mora trajati najmanje tri radne nedelje. Sada se predviđa liberalniji način određivanja godišnjeg

odmora, što samo po sebi nije nužno loše, jer bi u nekim poslovima, i s obzirom na preferencije samih zaposlenih, to moglo da bude i dobro rešenje. Međutim, s obzirom na postojeću praksu kod nas, možemo da zamislimo kako će to da izgleda. Prvo, do sada su poslodavci ovo postojeće rešenje koristili tako što bi zaposlenom dali prvi deo godišnjeg odmora u trajanju od tri radne nedelje. Drugo, mogućnost da se on sada koristi u više delova otvara mogućnost za razne malverzalijske, poput toga da, nakon što je iskoristio prvi deo odmora od dve nedelje, drugi deo više ne dobije odjednom, već ga poslodavac, s obzirom na svoje potrebe, može s vremena na vreme slati na „odmore“ u trajanju i od jednog dana. Treće, uvodi se i pravilo da se taj prvi deo od dve nedelje mora iskoristiti u toku kalendarske godine, a ostalo do 31. avgusta, odnosno 31. decembra naredne godine. Po važećem zakonu, drugi deo se mora iskoristiti do 30. juna naredne godine, a ovo se produžava do kraja sledeće godine. Sada, kad se pravo korišćenja godišnjeg odmora iz jedne godine može koristiti praktično dve godine, uz datu mogućnost da se koristi u delovima, te da se prvi deo skraćuje, svi su izgledi da mnogi neće „videti mora“ ako i budu imali novca za isto, odnosno, neće koristiti godišnji odmor.

Dalje, brišu se **zaštitna pravila vezana za korišćenje godišnjeg odmora**. Prvo, briše se pravilo po kome se smatra da je poslodavac uskratilo pravo na godišnji odmor ako zaposlenom nije dostavio rešenje o korišćenju godišnjeg odmora, i zaposleni (to je sledeće pravilo) ima pravo na naknadu štete ako krivicom poslodavca nije koristio svoj godišnji odmor. Sada se oba ova pravila brišu.

Zloupotreba prava na bolovanje. Prema postojećem zakonu, zloupotreba prava na bolovanje je otkazni razlog, odnosno, zbog nje se može dobiti otkaz. Međutim, kada poslodavac sumnja da je neko zloupotrebio bolovanje, on na raspolaganju jedino ima mogućnost da se obrati nadležnoj zdravstvenoj ustanovi i da zahteva proveru radne sposobnosti, odnosno zdravstvenog stanja tog zaposlenog. To je, u ovom trenutku, jedini zakonom predviđeni način za rešavanje ovog slučaja. Međutim, sada se uvode dva nova pravila, koja omogućavaju poslodavcu da, u slučaju sumnje da je zaposleni zloupotrebio bolovanje, na druge načine proveriti, odnosno utvrdi zloupotrebu prava na bolovanje. Pitanje glasi: koji su to drugi načini, pored obraćanja nadležnom zdravstvenom organu? Da li je to unajmljivanje detektiva, preturanje po kantama za smeće, neformalno saslušavanje porodice i prijatelja zaposlenog, ili će možda poslodavac lično proveravati da li je zaposleni zdrav ili nije? Možda još zanimljivija od

ove je druga odredba, koja poslodavcu uvodi mogućnost da zaposlenog „uputi na odgovarajuću analizu u zdravstvenu ustanovu koju odredi poslodavac o svom trošku“. Dakle, na primer, neko ima svoju bolest, bilo koju, ima svog lekara, izabranog specijalistu, ima poverenje u tog lekara koji prati njegovo zdravstveno stanje i koji je odredio da taj neko nije sposoban za rad, dva dana ili mesec dana, nije bitno – ali ne!, sada će poslodavac da određuje zdravstvenu ustanovu i lekara koga on hoće i koga on plaća, i onda će tu osobu slati tamo da taj drugi lekar, u toj drugoj zdravstvenoj ustanovi, ocenjuje da li ta osoba zaista jeste ili nije sposobna za rad. Ako bi zaposleni odbio da ode na takvu analizu, to bi predstavljalo otkazni razlog, dakle, mogao bi da dobije zakoniti otkaz. Bez potrebe da se uđe u priču o privatnosti i osnovnim ljudskim pravima, nije jasno zbog čega se uvodi ova odredba, osim ukoliko u njoj nije gotovo očigledno implicirana mogućnost njene zloupotrebe, odnosno potplaćivanja lekara od strane poslodavca prilikom donošenja njegovog suda o zdravlju radnika ili radnice.

Plaćeno odsustvo. Prema postojećem zakonu, zaposleni imaju prava na plaćeno odsustvo do sedam radnih dana u toku kalendarske godine,, i predviđena tri-četiri razloga za sticanje istog (rođenje deteta, teška bolest člana uže porodice, itd.). Pored tih sedam dana, zaposleni imaju pravo na dodatnih pet radnih dana u slučaju smrti člana uže porodice ili dodatna dva dana za slučaj dobrovoljnog davanja krvi. U postojećem zakonu se definišu i članovi uže porodice. Kaže se da su to roditelji, deca, braća, sestre, i članovi porodice koji žive u zajedničkom porodičnom domaćinstvu sa zaposlenim. „Zajedničko porodično domaćinstvo“ je pravni standard i vrlo jasno se zna ko su lica koja žive u zajedničkom porodičnom domaćinstvu sa zaposlenim, dakle, u pitanju nije neodređeni pojam. U novom predlogu, ova dva dana za vađenje krvi se više ne izdvajaju posebno, već se ubrajaju u regularnih sedam dana, dok se istovremeno – a to je druga izmena – sužava definicija članova uže porodice tako što se izričito nabrajaju: bračni drug, deca, roditelji, brat, sestra, staratelj, usvojlac i usvojenik. Briše se „članovi porodice koji žive u zajedničkom porodičnom domaćinstvu“. Dakle, ako zaposleni živi sa nekim drugim članom porodice, bakom, dekom itd, on nema prava da koristi ovo odsustvo u slučaju teške bolesti ili smrti tog člana porodice, bez obzira što žive u zajedničkom porodičnom domaćinstvu.

2. Zarade i druga primanja, otkazi i prestanak radnog odnosa, sindikati

Zarada. Pod zaradom se više ne podrazumeva, a time ni ne vrednuje, doprinos zaposlenog po uspehu poslodavca. Ranije se to vrednovalo putem nagrada, bonusa, dodataka za prekovremeni rad i slično. Pod zaradom se, takođe, ne ubraja učešće zaposlenog u ostvarenoj dobiti. Zarada se sada odnosi samo na osnovnu zaradu.

26

Minuli rad. Po važećem zakonu, ukoliko zaposleni ima godine radnog staža, utoliko mu se uvećava zarada za minuli rad. Međutim, ova odredba se briše i umesto nje je predviđeno da se minuli rad obračunava isključivo za vreme provedeno u radnom odnosu kod aktuelnog poslodavca, a ne za celokupni radni staž. To znači da, ukoliko ste tri godine radili kod jednog poslodavca, a onda prešli kod drugog, gde trenutno radite, na primer, godinu dana, minuli rad kod trenutnog poslodavca vam se obračunava samo za tu godinu. Čest argument koji su zastupnici *Nacrta* davali u prilog ove izmene glasio je da se time podstiče zapošljavanje ljudi koji imaju duži radni staž, dakle, pretežno pripadnika sredovečnog stanovništva, jer je poslodavac oslobođen nameta za minuli rad koji su oni ostvarili na prethodnom radnom mestu. Međutim, iako ovaj argument donekle ima smisla (dakle, taj podsticaj je u nekoj meri stvaran), pored toga što postojanje uvećanja zarade po minulom radu svakako nije jedini razlog zašto su neki poslodavci skloniji tome da zapošljavaju mlađe ljude (već u to ulaze i mnogi drugi faktori poput stepena obrazovanja – na primer, nekadašnje srednje obrazovanje danas mnogo manje vredi – fleksibilnih navika, veće radne sposobnosti, fizičke radne sposobnosti, spremnosti mladih ljudi da rade u mnogo težim i gorim uslovima, i dr.), ovaj problem ne bi trebalo rešavati tako što će se radniku ili radnici naprosto izbrisati radni staž i minuli rad iz zarade, već tako što će se povećati regulacija prilikom zapošljavanja i predvideti ozbiljnije sankcije i kazne za radnu diskriminaciju po bilo kom osnovu, pa tako i starosnom. Dakle, diskriminacija se ne rešava njenom legalizacijom, već upravo suprotno. U svakom slučaju, ova odredba će uticati na to da se zarade u proseku smanje za oko 10%.

Naknada zarade. Ona se utvrđuje na osnovu zarade uvećane za minuli rad. Time se značajno smanjuju prihodi zaposlenih. Tako će, na

primer, u praksi, za vreme odsustva sa rada u vreme praznika ili godišnjih odmora doći do umanjenja zarade za otprilike 38%. Zarada za vreme plaćenog odsustva ili bolovanja će se umanjiti za oko 42%. U slučaju povrede na radu, 21%. Otpremnina: za odlazak u penziju, otpremnina se smanjuje sa tri na dve prosečne zarade zaposlenog, tj. za oko 33% manje. Ukida se čak i mogućnost da poslodavac deci zaposlenih daje paketiće ili premije za zdravstveno osiguranje.

Takođe, smanjuje se i **otpremnina kod tehnološkog viška**, jer se u njenom obračunu uzima samo osnovna zarada, bez ostalih uvećanja, i uzimaju se samo godine radnog staža koje su provedene kod tog poslodavca, a s obzirom na izmene otkaznih razloga o kojima će biti reči kasnije, može se odgovorno reći da će u pitanju biti vrlo malo godina radnog staža.

Prestanak radnog odnosa. Bitna karakteristika odnosi se na to da se povećava broj dana za otkaze ugovora o radu i da se olakšava sam postupak otkaza ugovora o radu od strane poslodavaca, dok se zaposlenom, s druge strane, to otežava. Tako, na primer, po važećem zakonu, kada je zaposleni hteo da da otkaz, imao je prava na otkazni rok od petnaest dana. Međutim, sada se taj rok povećava na trideset dana. S druge strane, usled povećanog broja razloga zbog kojih poslodavac može dati otkaz, čini se da će zaposleni vrlo lako i brzo dobijati otkaze. Poslodavcu se sada omogućava da čak i trudnicama dā otkaz ugovora o radu zbog povrede radne obaveze, što je do sada bilo strogo zabranjeno postojećim zakonom.

Dalje, po važećem zakonu, predviđa se obaveza poslodavca da zaposlenom, kao i njegovom sindikatu (ukoliko je član), na vreme dostavi **upozorenje pred otkaz ugovora o radu**. Međutim, u novom predlogu to se briše i umesto upozorenja poslodavac zaposlenom dostavlja tzv. „obaveštenje“, pri čemu nije više u obavezi da isto dostavi i sindikatu, već to može učiniti samo na zahtev zaposlenog. U slučaju otkaza zbog tehnološkog viška, poslodavac, prema još važećem zakonu, ne sme da na to mesto zaposli drugo lice narednih šest meseci. Međutim, taj rok se sada smanjuje na tri meseca. Takođe, produžava se rok tokom kojeg poslodavac može otkazati zaposlenom ugovor o radu od dana nastupanja činjenice koja je osnov za davanje otkaza. Tako, kada ste učinili neku povredu radne obaveze – na primer, zakasnili ste na posao tri puta u jednom mesecu, što je osnov za davanje otkaza – poslodavac, po važećem zakonu, to može da iskoristi kao osnov za otkazivanje ugovora o radu maksimalno u narednih šest meseci. Međutim, po novom predlogu, on to može da „pamti“ godinu dana, i da vam za godinu dana otkáže ugovor zato što ste pre godinu dana

nekoliko puta zakasnili na posao. Dakle, sasvim je jasno kakvim je sve malverzacijama podložna upotreba ove izmene.

Pored toga, smanjuje se i **naknada štete zaposlenog usled nezakonitog otkaza**, što omogućava poslodavcima da nezakonito otpuštaju radnike i radnice po mnogo manjoj ceni. Kako će to izgledati? Važeće zakonsko rešenje u slučaju nezakonitog otkaza predviđa obavezu poslodavca da zaposlenog vrati na rad i da mu nadoknadi štetu u visini svih izgubljenih zarada, a u slučaju da zaposleni ne želi da se vrati na rad, isplaćuje mu se odšteta u visini do osamnaest neisplaćenih zarada. Dakle, ukoliko sudski spor traje dve ili tri godine, što je prosek u ovim slučajevima, zaposleni ima pravo, ukoliko sud presudi u njegovu korist, da mu se sve te zarade koje bi u međuvremenu zaradio isplate, kao i da se nakon toga vrati na posao. Međutim, novi predlog predviđa dva osnova: pod jedan, ukoliko se u sudskom postupku utvrdi da ne postoji osnov za prekid radnog odnosa, onda poslodavac treba da isplati maksimalno do osamnaest zaostalih zarada koje bi zaposleni ostvario da radi; međutim, ukoliko je poslodavac, pod dva, povredio samo određenu proceduru, onda poslodavac zaposlenog ne mora ni da ga vrati na posao, već samo da mu isplati odštetu u visini od šest zarada, čime je završio svoju zakonsku obavezu u ovom slučaju, iako je dao *nezakonit otkaz*. Ukoliko se sećate, govorili smo o podsticajima poslodavaca – ovaj je sigurno jedan od boljih!

Dalje, pravilo podrazumeva da, po primanju određenog rešenja, mora postojati **pouka o pravnom liku**, tj. mogućnost da se pokrene pravni postupak u roku od devedeset dana od primanja datog rešenja, ukoliko se smatra da je njime neko pravo povređeno. U novom predlogu, taj rok se smanjuje na šezdeset dana. To je izuzetno kratko. Kratak vremenski period predstavljalo je i prethodnih devedeset dana. Budući da zaposleni dolaze iz različitih društvenih struktura, mnogi ne znaju za svoja prava i ne mogu da razumeju zakon, a podsetimo se – od sada, mnoga rešenja bi mogla da se šalju elektronskim putem, a mnogi zaposleni ili ne poseduju kompjuter, ili ne umeju da ga koriste. Stoga, dok bi mnogi od njih uspeali da shvate šta im se dogodilo, vrlo brzo bi prošlo i tih devedeset dana, a kamoli šezdeset. To su, inače, i vrlo česti primeri iz prakse.

Pored ovoga, briše se i **rok od šest meseci za okončanje radnog spora**. Do sada, i Zakon o radu i Zakon o parničnom postupku predviđaju rok od šest meseci za okončanje svih sporova. Sada je ideja da se to jednostavno izbriše. U praksi, radni spor u proseku traje dve-tri godine i gotovo je nemoguće završiti ga pre toga, uprkos ovoj zakonskoj obavezi.

Kako će sporovi izgledati i koliko će trajati kada se čak i ona obriše nije teško pretpostaviti. Postoji još jedna novina. Po važećem zakonu, onog dana kada se okonča radni odnos, poslodavac ima obavezu da zaposlenom vrati njegovu radnu knjižicu kako bi on mogao da se zaposli negde drugde. *Nacrt* za promenu sada predviđa rok od petnaest dana da se radna knjižica vrati zaposlenom, što ga onemogućava da se narednih petnaest dana bilo gde zaposli, budući da je za zapošljenje neophodna radna knjižica.

Sindikati. Smanjuju se i ukidaju ranija stečena prava sindikata. Tako se, na primer, ukida ranije postojeća zaštita sindikalnih predsednika od godinu dana; zatim, poslodavac više ne mora da obračunava i uplaćuje sindikalnu članarinu, zbog čega će, faktički, doći do gašenja sindikata. Novi *Nacrt* omogućava poslodavcu da se meša čak i u donošenje sindikalnih akata, poput pitanja sadržaja statuta ili pristupnica; dalje, pripisuju se teži uslovi za utvrđivanje reprezentativnosti sindikata, i t. sl. Ide se toliko daleko da se predviđa da će se sindikati čak i obrisati ako ne usklade svoje akte sa ovakvim zakonom u narednih godinu dana od njegovog usvajanja.

Kolektivni ugovor. *Nacrtom* se ukida mogućnost proširenog dejstva kolektivnog ugovora, koji inače mnogo znači u sindikalnoj praksi. Naime, veliki broj sudskih sporova se dobija upravo zbog ovih kolektivnih ugovora koji su na snazi, na primer, za metalnu industriju. Poslodavci kažu da ih oni nisu potpisali, ali uprkos tome, njih su ti kolektivni ugovori obavezivali, obezbeđujući mnogo veća prava za zaposlene. S obzirom da se i ti članovi brišu više neće biti ni tog proširenog dejstva, koje je mnogim radnicima i radnicama bio poslednja brana u odbrani onih radnih prava koja su im omogućavala minimum dostojanstvenih uslova rada.

3. Izmena ugovora o radu, upućivanje zaposlenog na rad kod drugog poslodavca

Izmena ugovora o radu. U odeljku koji se odnosi na ovo pitanje ponovo se unose neki novi instituti. Prema važećem zakonu, kada poslodavac i zaposleni žele da promene zaradu i druga primanja zaposlenog, ili ako žele menjati rokovi za isplatu zarade, dužni su da zaključe aneks ugovora o radu. Dakle, menja se bitan element ugovora, pa se stoga ugovor mora uskladiti sa faktičkim stanjem. Međutim, sada se ta obaveza briše.

Ako se menja iznos zarade i drugih primanja, odnosno, ako se menjaju elementi za utvrđivanje iznosa zarade i drugih primanja, ili ako se menjaju rokovi za isplatu zarade, više se ne mora vršiti promena ugovora o radu. U ugovoru o radu može i dalje važiti ovo faktičko stanje, a pravo stanje će biti nešto sasvim drugo. Ovo se kosi sa osnovnim pravilima ugovornog prava, tj. nadilazi radna prava i neispravno je iz perspektive ugovornih odnosa uopšte. Drugo, poslodavcu se omogućava da aneksom ugovora o radu prebaci zaposlenog sa punog na nepuno radno vreme. Dakle, zaposlenom koji je stupio u radni odnos pod pretpostavkom da će raditi puno radno vreme sada se može uručiti ponuda aneksa ugovora o radu kojom se on prebacuje na nepuno radno vreme – ukoliko ga prihvati, radiće nepuno radno vreme, ali ako odbije da potpiše, može da dobije zakonit otkaz jer po *Nacrtu* to predstavlja otkazni razlog. Prema važećem zakonu, ovo nije moglo ovako. Ukoliko ste zasnovali odnos po punom radnom vremenu, a poslodavac želi da vam skрати radno vreme, odnosno, da sada radite po kraćem nepunom radnom vremenu, poslodavac je prvo morao da prekine radni odnos, tj. da vam uruči otkaz i ispoštuje celu otkaznu proceduru, pa da tek onda sa vama osnuje novi radni odnos na nepuno radno vreme. Sada će to moći da učini samo aneksom, i na ovaj način se praktično uvodi mogućnost rada u paru, tj. ono o čemu se već ranije pričalo: na jednom radnom mestu imaćemo dva zaposlena, a statistika će samim tim pokazivati povećanje zaposlenosti u Srbiji zahvaljujući novom Zakonu o radu, a u stvarnosti, oni će zapravo raditi sa pola radnog vremena, sa pola plate, sa pola osnovice za penziju i zdravstveno osiguranje, itd.

Takođe se uvodi pravilo da **poslodavac može privremeno uputiti zaposlenog na drugi odgovarajući posao**, do trideset dana u kalendar-skoj godini, i to bez izmene ugovora o radu, već samo na osnovu svoje jednostrane odluke, što je i najčešće rešenje. Iako ovo može biti opravdano u nekim slučajevima (s obzirom na faktično stanje u Srbiji), ukoliko radno mesto zaposlenog zavisi samo od jednostrane odluke poslodavca, onda je jasno da će to biti masovno zloupotrebljavano i da će na osnovu ovakvih rešenja zaposleni obavljati više različitih poslova.

Upućivanje zaposlenog na rad kod drugog poslodavca. Po aktuelnom zakonu, poslodavac može uputiti zaposlenog na rad kod drugog poslodavca u trajanju do godinu dana, i to kada postoje objektivni razlozi navedeni u zakonu – poput toga, na primer, da je privremeno prestala potreba za radom tog zaposlenog, ili da su poslovne prostorije date u zakup, ili da je zaključen ugovor o poslovnoj saradnji. Dakle, u tim slučajevima

ovo je bilo moguće. Pored drugih pravila koja ovo regulišu, ovde postoji jedna zaštitna norma koja kaže da takav zaposleni zaključuje ugovor o radu sa tim drugim poslodavcem na određeno vreme, ali da uslovi rada kod tog drugog poslodavca ne smeju biti gori od uslova rada kod onog prvog. Sada se ta norma briše.

Promena poslodavca. U važećem zakonu postoji čitav niz zaštitnih normi koje štite zaposlene u slučaju promene poslodavca. Promena poslodavca podrazumeva statusnu promenu privrednog društva, ili prodaju kapitala, odnosno privatizaciju ili neki drugi vid prodaje kapitala. U svim ovim slučajevima zaposleni su bili barem minimalno zaštićeni i ta zaštita se sastojala u sledećem: poslodavac „sledbenik“ je od poslodavca „prethodnika“ preuzimao opšti akt (kolektivni ugovor ili pravilnik o radu) i sve ugovore o radu, i oni su kod tog novog poslodavca morali da važe najmanje godinu dana. Takođe, druga zaštitna norma ticala se odnosa bivšeg poslodavca sa reprezentativnim sindikatom. Bilo je neophodno da se sindikat blagovremeno obavesti o tim predstojećim promenama, o svim pitanjima koja su od značaja za pravni i socioekonomski položaj zaposlenih, itd. Sve te norme su se odnosile kako na situaciju u kojoj dolazi do statusnih promena, tako i na situaciju u kojoj dolazi do promene vlasništva nad kapitalom. *Nacrtom* se briše norma koja garantuje ovu zaštitu za promenu vlasništva nad kapitalom, a ostaje samo njen prvi deo. Na ovom mestu bi trebalo primetiti da je izmena zakona o radu samo deo tzv. „paketa zakona“ koje je Vlada najavila da će usvojiti ove godine i koji su, navodno, nužni za pokretanje privrede u zemlji. Jedan od tih zakona je i zakon o privatizaciji. Pored usvajanja ovog paketa, pitanje koje se smatra pitanjem od ključnog značaja jeste i rešavanje statusa preduzeća koja se trenutno nalaze u restrukturiranju. Bitno je videti veze koje postoje između svega ovoga: konkretno, ova odredba iz Zakona o radu upravo treba da omogući dalje privatizacije preduzeća i da, recimo to popularnim žargonom, „privuče investicije“ time što će povećati konkurentnost privrednog okruženja Srbije – šta ta konkurentnost u stvarnosti podrazumeva vidimo upravo na ovom primeru, gde budući vlasnik nekog preduzeća neće više imati nikakve obaveze prema njegovim radnicima i radnicama.

Osobe sa invaliditetom. Prema važećem zakonu, poslodavac je bio dužan da zaposlenom sa određenom vrstom invaliditeta ponudi drugi, odgovarajući posao, ako takvog posla ima. U slučaju da nema, on je njega, kako se dešavalo u praksi, proglašavao viškom i on je dobijao otkaz. To nije tako pisalo u zakonu, iako se u praksi dešavalo. Međutim, u novom za-

konu to sada izričito piše. Dakle, ništa se tu suštinski ne menja, ali je bitno videti da su kreatori ovog *Nacrta* mislili čak i o tome da sudbinu invalida zapečate zakonom, a ne da je prepuste sudovima, koji su možda, u nekim slučajevima, imali i drugačije tumačenje situacija.

Zakon o štrajku²

32

Nacrt novog zakona o štrajku je 12. jula 2013. godine priložila Radna grupa koju je oformilo Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike, što je bilo tačno tri dana pre prve najavljene diskusije u Novom Sadu u okviru javne rasprave koja je nakon toga trebalo da se održi još u Nišu i Beogradu. Već sama navika da dokumenti od ključne društvene važnosti javnosti postaju dostupni u suviše kratkom roku pre najavljenih rasprava koje se zovu „javnima“ ukazuje na, u najmanju ruku, nesmotrenost, ako ne i malicioznost, jer je očigledno da se time javnosti ne ostavlja dovoljno vremena da se upozna sa izmenama i formira svoje mišljenje o istima.

Pored toga, „u javnosti se kao pozitivan aspekt rada Radne grupe navodi činjenica da je ovo jedan od retkih nacrti zakona u čijem sastavljanju su učestvovali svi socijalni partneri – država, poslodavci, (reprezentativni) sindikati. Međutim, to nije sasvim tačno. U radu Radne grupe nisu učestvovali predstavnici/ce svih reprezentativnih sindikata. Konfederacija slobodnih sindikata, kojoj je odobren status reprezentativnog sindikata u maju 2012. godine nije uključena u sastav Socijalno-ekonomskog saveta, i samim tim, njeni predstavnici/ce nisu mogli/e biti izabrani/e u Radnu grupu. Pored toga, upitna je demokratičnost procesa sastavljanja nacrti Zakona o štrajku u kojem nisu mogli učestvovati svi zainteresovani socijalni akteri – nereprezentativni sindikati, radnički kolektivi druge vrste, udruženja građana, itd.“³

Bilo kako bilo, u nastavku teksta prenosimo najvažnije delove analize ovog zakona i naglašavamo da se on treba čitati upravo u kontekstu

²Uслед nedostatka vremena da se na samoj tribini pruži detaljna analiza izmena zakona o štrajku, preuzimamo delove iz teksta Kampanje za rad i štrajk Aleksandra Stojanovića i Andree Jovanović, pod nazivom „Kritički osvrt na *Nacrt novog zakona o štrajku*“. Vidi: <http://www.elektrobeton.net/armatura/kriticki-osvrt-na-nacrt-novog-zakona-o-strajku/>

³Ibid.

prethodne analize izmena zakona o radu, i to uz pretpostavku da će se loše posledice ovog zakona naročito osetiti nakon što nova verzija Zakona o radu bude usvojena. Takođe, skrećemo pažnju i na to da su termini kojima je pisan ovaj zakon do te mere neprecizni i nejasni da je veoma teško čak i pravnim stručnjacima da na osnovu njih utvrde šta je bilo (ne)zakonito u određenom slučaju štrajka, ali sa druge strane, ove nepreciznosti svakako mogu imati i loše posledice po same štrajkače, koji najčešće nemaju pravno obrazovanje, i može im biti veoma teško da rastumače određene delove zakona, što im u najmanju ruku može otežati pokretanje i sprovođenje štrajka, ako ne i potpuno ih zaustaviti.

1. Tipovi štrajka, delatnost od opšteg interesa

Tipovi štrajka. *Članovi 7. i 8. ovog Nacrta* pokušavaju da klasifikuju različite vidove i oblike štrajka. Međutim, klasifikacija koja se tu navodi za svoj cilj naizgled ima određivanje vrste štrajka na osnovu teritorije na kojoj se oni odvijaju. Ova klasifikacija je isključiva i ovakvo preciziranje *ograničava autonomiju* štrajkača povodom odluke zbog čega i na koji način stupaju u štrajk. Ona, zapravo, onemogućuje zakonsko odvijanje štrajka koji nije onakav kakav je zakonom definisan. Primeri takvih štrajkova bi mogli biti različiti politički štrajkovi ili štrajkovi bojkotom. Na mestu ponuđenog bi trebalo da se nađe član koji formalizuje mogućnost radnika/ce da organizuju i precizno odrede vrstu svog štrajka. Dalje, pitanje donošenja odluke o štrajku je problematično jer se članom 8, koji zahteva da tu odluku „donosi nadležni organ sindikata, u skladu sa opštim aktom sindikata ili većina zaposlenih kod poslodavca, odnosno organizacionog dela poslodavca“, ponovo zalazi u pravo sindikata na autonomno odlučivanje i organizovanje. Dovoljno je ostaviti da tu odluku donosi nadležni organ sindikata u slučaju postojanja sindikata ili većina zaposlenih.

Delatnost od opšteg interesa. *Članom 14. se zahteva da u delatnostima od opšteg interesa, odnosno „drugim delatnostima u kojima prekid rada ili obim i trajanje prekida rada može da ugrozi život, ličnu bezbednost i zdravlje stanovništva ili dela stanovništva“* bude obezbeđen minimum procesa rada. Međutim, kako u narednim članovima nisu preciznije definisane delatnosti od opšteg interesa (kao što je to bio slučaj sa aktuelnim zakonom), niti su definisane ove „druge delatnosti“, ostavlja

se mogućnost da se bilo koja delatnost proglasi delatnošću od opšteg interesa i samim tim da ima obavezu propisivanja minimuma procesa rada. Sa druge strane, ukoliko se prilikom određivanja ovoga Zakon o štrajku oslanja na Zakon o javnim preduzećima, onda je to nedopustivo, jer bi se promenom Zakona o javnim preduzećima menjali i uslovi stupanja u štrajk nezavisno od samog zakona o štrajku.

2. Minimum rada, arbitraža

34

Pitanje minimuma rada. *Nacrt zakona o štrajku* predviđa da se minimum procesa rada definiše na sledeći način: 1. Kolektivnim ugovorom (čl. 16/1), a ako nije definisan kolektivnim ugovorom – 2. Čl. 16/2: „Poslodavac i štrajkački odbor su dužni da u roku od dva dana od dana najave štrajka pokušaju da postignu sporazum o minimumu procesa rada.“ Ako ni navedeno nije moguće – 3. Čl. 17/1: „Utvrdjuje se odlukom arbitraže u skladu sa ovim zakonom“ (takođe, arbitraža kao koncept je dodatno razrađena drugim članovima zakona i veoma je komplikovana). Ranije je već napomenuto da su u aktuelnom zakonu definisane i pobrojane delatnosti u kojima se mora obezbediti minimum procesa rada i istaknuta je bojazan da se bilo koja delatnost može proglasiti delatnošću od opšteg interesa, i samim tim posedujući obavezu propisivanja minimuma procesa rada. U svakom slučaju, minimum bi trebalo da bude izuzetak, a ne načelo – u zakonu je stavljen kao jedno od načela i to govori o namerama predlagača zakona na ovom mestu. Sa uvođenjem procedure za određivanje minimuma procesa rada, period između odluke da se u štrajk uđe do trenutka kada se u njega zapravo može i ući povećava se u ogromnoj meri. Takođe, sama činjenica da se za ulazak u štrajk mora proći kroz jednu ovakvu proceduru dodatno komplikuje ionako tešku i složenu situaciju u kojoj se radnici/ce nalaze kada razmatraju mogućnost štrajkovanja.

Arbitraža. Uvođenje koncepta arbitraže prilikom štrajka, u vezi sa određivanjem minimuma procesa rada ili kao mirnog rešavanja spora, zapravo dodatno komplikuje stupanje u štrajk. Vreme za određivanje minimuma procesa rada od strane prvobitno odabranih arbitara je kratko i u praksi će se najverovatnije dešavati da ih određuje država, odnosno direktor Agencije. Takođe, kako se navodi u obrazloženju Platforme Saveza samostalnih sindikata Vojvodine (SSSV) za pregovore o Zakonu o štra-

jku: „Članovi sindikata su zaposleni različite vrste i stepena obrazovanja. Veoma je teško očekivati od ljudi koji su u velikom egzistencijalnom ili drugom ozbiljnom poslovnom problemu (jer što bi inače štrajkovali?) da izučavaju postupak arbitražnog rada i odlučivanja, a da pritom uspeju da ispoštuju rokove za organizovanje štrajka. Takođe, nije realno da će arbitraža stići da se organizuje i donese odluku do dana određenog za početak štrajka, a bez takve odluke štrajk ne sme biti pokrenut.“ Umesto da se postupak štrajka i njegov zakonski ili vanzakonski karakter prepusti automatskoj proceduri koja ga rešava, umeće se instanca arbitra koja je podložna korupciji, jer se arbitraža sastoji od tri arbitra: predstavnika radnika, predstavnika poslodavca i predstavnika države. Kada je reč o državnim firmama, tu će dva arbitra zapravo biti ispred države, a jedan na strani radnika/ca. Ukoliko svaka od zainteresovanih strana ne predloži arbitra, njega imenuje direktor agencije, što je neprihvatljivo samo po sebi. Kada je reč o državnim preduzećima, ovlašćenja direktora su takva da se on inherentno nalazi u sukobu interesa jer kao državni službenik ima nalog da zastupa interes države, a kao instanca pozvana da bira arbitre bi trebalo da taj interes zanemari.

Uopšteno gledano, ceo teret procedure pokretanja postupka za određivanje minimuma rada stavlja se na teret radnika/ca, što im faktički otežava ulazak u štrajk. To je posebno problematično kada se u obzir uzme činjenica da je prekršaj uglavnom na strani poslodavca. Drugo, minimum procesa rada jeste ono što je u interesu poslodavca, dok teret i obaveza njegovog određivanja sada u mnogo većoj meri padaju na štrajkače i umnogome otežavaju proces pokretanja štrajka. Nije jasno zašto bi se ta odgovornost sada delila između poslodavca i zaposlenih, gde bi neuspeh doveo do štetnih posledica isključivo po zaposlene.

3. Imovina, mesto štrajka, pravo na zaradu tokom štrajka

Imovina. Kao što je to objašnjeno u obrazloženju Platforme SSSV za pregovore o Zakonu o štrajku, problem sa ovakvom formulacijom sastoji se u tome da su termini „imovina“ i „šteta“ upotrebljeni na preširok način i da unutar pravne terminologije ovakva formulacija može da nosi čitav niz značenja. Oni mogu da podrazumevaju stvarnu štetu i izmaklu korist, kao i druge oblike materijalne i nematerijalne imovine koja bi mog-

la biti ugrožena. Stari zakon je imao preciznija određenja imovine i štete, dok se sada pod ovaj pojam može podvesti čitav niz različitih stvari. Ovo vodi tome da štrajk može arbitrarno da se proglašuje nelegalnim, što može da vodi različitim lošim posledicama po štrajkače, pa čak i otkazivanju ugovora o radu. Stoga bi ovaj član trebalo precizirati kako bi bilo jasno šta je ono što se ne sme oštetiti prilikom štrajka.

Mesto i način sprovođenja štrajka. Predviđa se da se štrajk organizuje isključivo na radnom mestu, mirnim okupljanjem radnika u prostorijama poslodavca ili u krugu poslovnog prostora. Ovo ograničenje je nedopustivo, jer se njime pokušava suzbiti vidljivost štrajka u javnosti, ali se takođe i ukida mogućnost radništva da se demokratski organizuje na način na koji oni hoće.

Pravo na zaradu u štrajku. Ovim izmenama se ukida pravo radnika i radnica na zaradu tokom dana kada učestvuju u štrajku. S obzirom na okolnosti, i činjenicu da ljudi u Srbiji najčešće i stupaju u štrajk upravo zbog neisplaćenih zarada, oduzimanje zarade za vreme štrajka ih zapravo demotiviše da stupe u štrajk. Pored toga, kako se navodi u obrazloženju Platforme SSSV za pregovore o Zakonu o štrajku, „po ovom predlogu, prava zaposlenih koji štrajkuju su umanjena još više u odnosu na postojeće zakonsko rešenje, jer oni sada neće imati pravo ni na naknadu troškova za dolazak i odlazak sa rada“.

4. Zaključak

Generalni javni diskurs štrajk tretira kao sredstvo za sputavanje razvoja privrede i ekonomije, onemogućavanje stranih investicija, odnosno kao nužno zlo koje (nažalost) mora da postoji, ali koje se bar može svesti na prihvatljivu meru. Dodatno, štrajk je predstavljen kao privilegija razmaženih i lenjih radnika/ca i kao neka vrsta nepotrebnog ostatka iz socijalističkog režima. Napokon, on se tretira kao izraz jedne specifične interesne grupe u društvu, a ne kao oblik borbe radnika/ca, odnosno onih koji su pravi nosioci razvoja privrede i društva generalno.

U tom smislu, u javnosti se u potpunosti ignoriše šta institucija štrajka zapravo jeste i koja je njena suštinska uloga. Naime, štrajk ne predstavlja nekakvu privilegiju određene interesne grupe, već osnovni mehanizam odbrane onih koji su u trenutku potrebe za štrajkom na neki način već

ugroženi ili oštećeni. Statistički gledano, u poslednjih nekoliko decenija, štrajkovi su na ovim prostorima bili gotovo isključivo organizovani povodom neisplaćivanja zarada, zloupotreba u procesu privatizacije ili zarad zaštite ekonomskih prava. Dakle, s jedne strane, štrajk predstavlja sredstvo borbe za ostvarenje minimalnih prava koja garantuje zakon o radu, a s druge strane, on je jedino sredstvo kojim radnici/ce mogu zahtevati nešto što prevazilazi ovaj zagarantovani minimum. Takođe, sami radnici/ce su ključni i neizostavni proizvodni faktor čiji je položaj, međutim, strukturno ugrožen, jer su jedini od učesnika/ca u radnom odnosu čija egzistencija zavisi od mogućnosti da u njega uđu.

Pogledajmo još jednom način na koji ovaj zakon menja proces ulaska u štrajk kroz koji radništvo mora da prođe. Umesto da radnici i radnice imaju slobodu da sami odrede vrstu štrajka u koji nameravaju da uđu, oni su primorani da se opredele za jednu od ponuđenih vrsta, čime su efektivno onemogućeni da štrajkuju na bilo koji drugi način. Čak i kada odaberu jednu od ponuđenih vrsta, oni nisu u mogućnosti da u štrajk uđu, pošto u najvećem broju slučajeva minimum procesa rada koji oni, i u štrajku, moraju da obave nije određen. Da bi se to odredilo, oni u krajnjoj liniji moraju da iniciraju proces arbitraže i ukoliko neka od stranaka ne odabere arbitra na vreme, ulazi se u postupak u kome bi nadležna instanca trebalo da obavi pomenuti izbor. Kada se ovaj proces završi, radnici/ce i dalje nisu u mogućnosti da uđu u štrajk u pravom smislu, jer se tada automatski pokreće proces mirnog rešavanja spora. Tokom čitavog ovog procesa postoji pretnja da se pored svega ovoga štrajk proglasi nezakonitim. Kao što je već više puta naglašeno, situacija u kojoj radnici/ce razmišljaju o ulasku u štrajk je ona u kojoj su sve druge opcije iscrpljene.

Iz toga je vidljivo da sa ovim zakonom više nije reč o socijalnom dijalogu ili traženju načina da se napravi najbolji mogući kompromis između zaposlenih i poslodavaca, iako se to postavlja kao cilj koji novi zakon treba da ostvari. Osnovna tendencija ovog zakona jeste pokušaj da se prenese i uveća organizacioni teret započinjanja štrajka na zaposlene.

Donošenjem ovog zakona država stavlja pritisak na radnike/ce da ulažu energiju u sprovođenje ispravne procedure koja će osigurati da njihov štrajk uopšte bude zakonit (otud ne čudi velika podrška ovoj verziji zakona od strane Unije poslodavaca Srbije), umesto da se bavi razlozima zbog kojih radnici/ce započinju štrajk i učini kanale komunikacije sa radnicima/cama protočnijim.

Zakoni iz perspektive radnika i radnica i zaključak

Kad smo tokom ovih godinu dana pričali o tome šta donose novi zakoni o radu i štrajku, pitanje koje se nameće jeste *kada* su oni pisani, jer se na iskustvu radnika i radnica čini kao da su pisani pre deset godina, a ne ove godine, jer sve to što je ovde rečeno da će biti primenjeno, po novom zakonu je već primenjeno 2006. godine, nakon privatizacije, u fabrici „Jugoremedija“. Radnici su već doživeli većinu potencijalnih malverzacija koje novi zakon o radu sada legalizuje: od premeštanja da rade u druge firme kod istog vlasnika, rada po skraćenom radnom vremenu sa manjom platom, radom u noćnim smenama bez naknade, kao i obavljanje radnji koje im nisu u opisu posla (poput čišćenja snega), i to van radnog vremena, takođe bez naknade. Dakle, čini se kao da su ovaj zakon zaista pisali samo poslodavci i to u cilju legalizacije do sada nezakonitih praksi. Vrlo je jasno da se samim tim radi o zakonu koji je pisan samo za jednu stranu. UG „Ravnopravnost“ je tokom 2013. godine posećivala mnoge radničke grupe koje su se bunile tokom godina tranzicije i brojni su primeri toga da su radnici i radnice bili usamljeni u svojim borbama, s jedne strane nepovezani sa drugim radničkim grupama sa kojima dele probleme, a sa druge strane, nevidljivi u medijima i bez podrške lokalnog stanovništva. Kampanja vođena protiv uvođenja ovih izmena i dopuna Zakona o radu u decembru i januaru je pokazala da postoji tendencija da se različite grupe civilnog društva, od sindikata do nevladinih organizacija, napokon ujedine u borbi za iste ciljeve koji se tiču svih nas, odnosno društva kao celine, kao i da postoje zajednički interesi ljudi da stanu iza nečega. Stoga bi ovu kampanju trebalo uzeti kao primer za dalje građenje sledeće strategije i borbe koja nam predstoji, poput rešenja spornih privatizacija, ponovnog pokretanja privrede i građenja nove alternative postojećem sistemu. Jasna je veza između ove verzije zakona i dalje privatizacije preduzeća, jer on omogućava da se sa radnicima i radnicama u jednom privatizovanoj fabrici i dalje radi šta hoće. Takođe, ova kampanja je skrenula pažnju i na nužnost saradnje levice u širem smislu sa sindikatima kao delovima civilnog društva, uprkos tome što postoje brojna negativna iskustva među radništvom u odnosu sa sindikatima. Ne postoji drugi put osim da se svi promenimo i da podržimo jedni druge u svim borbama. Međutim, jako je važno ne zaboraviti da će najverovatnije posle održavanja ovih vandrednih izbora na dnevni red ponovo doći izmena ovog zakona, koja će verovatno

ići u smeru koji nije mnogo različit od kursa koji postoji već u ovoj verziji: u pravcu dalje liberalizacije tržišta rada i zakon pisan za poslodavce, a protiv radnika i radnica.

Često se na levičarskim tribinama pominje kako su radnici i radnice u Srbiji inertni, kako su zaspali u socijalizmu, a probudili se u kapitalizmu, i kako ništa ne preduzimaju po pitanju svih ovih stvari. To nije tačno – ljudi se bore veoma dugo i na različite načine. Međutim, susreću se sa mnogim strukturnim problemima. Teško je očekivati da ljudi koji su izgubili godine svog rada i ulaganja u svoja preduzeća, koji mesecima nisu primili plate i kojima šteta nikada neće moći da bude nadoknađena, budu do kraja racionalni i promišljeni u svojoj borbi. S druge strane, ljudi koji još uvek nisu u toj situaciji često ne umeju da njihovu borbu prepoznaju kao svoju borbu. Stoga, apel je nevladinim organizacijama, kao i sindikatima, da ovo privremeno povlačenje zakona vidimo kao rezultat naše zajedničke borbe, i da ostanemo i dalje u što većoj meri povezani i organizovani, jer nam dolaze još teža vremena i veći izazovi.

Transkript: Andrea Jovanović

Lektura: Miloš Jocić

BOLONJSKA REFORMA I VISOKO ŠKOLSTVO U SRBIJI¹

Svima nama koji smo večeras ovde Bolonjski proces očigledno predstavlja nešto bitno i nešto što nas se dotiče, bez obzira na to da li smo studenti/studentkinje osnovnih, master, doktorskih studija ili u radu današnje koncepcije univerziteta učestvujemo predavanjem. Štaviše, budući da univerzitet *nije* izolovan od društva kao celine, ova tema se dakako tiče i svih ostalih građana i građanki, kao i onih u čijim se prostorijama nalazimo večeras – naime, sindikata. Postoji nekoliko razloga zašto smo večeras ovde, ali pre nego što pređemo na njih, reći ćemo nekoliko reči o sâmom Bolonjskom procesu. Nećemo podrazumevati da svi znamo sve o „Bolonji“; o ovome treba govoriti jasno i bez izivljavanja preterano teorijskim rečnikom. Iznećemo ovde nekoliko osnovnih stavova o „Bolonji“ koji se tiču svih nas, a koji možda nisu samorazumljivi.

Prvi od tih stavova je sledeći: evropsko visoko obrazovanje ne postoji. Naime, često čujemo da je „Bolonja“ sinonim za evropske integracije i da ona predstavlja standardizaciju našeg obrazovnog sistema sa nekakvim evropskim idealom, ali, u realnosti, obrazovanje na nivou Evropske unije nije postojalo, ne postoji, niti će postojati u skorijoj budućnosti. Iako Sorbonska deklaracija iz 1998. i Bolonjska iz 1999. godine govore o evropskom sistemu višeg obrazovanja, one su van Evropske komisije, dakle van onog tela Evropske unije koje je zaduženo za elementarnu ekonomsku politiku Unije (to je telo poznato kao deo „Troike“, koju čine još EB i MMF). Ovo je centralna tačka kritike EU: to da ona ima monetarnu, ali da nema fiskalnu politiku. Drugačije rečeno, ona ima evro, ali nema moć da ga direktno ulaže u infrastrukturu jedne zemlje. Moć (ne)ulaganja u infrastrukturu imaju domaće vlasti. Samim tim, posao uvođenja Bolonjske reforme nije deo Evropske unije, nego domaćih vlasti. Jedina stvar koju EU finansira su pre svega „evropski“ projekti, a ne reforma školstva; to su dve različite stvari. Zato moramo zaboraviti, napustiti i napasti onu

¹ Tribina je održana 21. 02. 2014. u Radničkom domu „Svetozar Marković“ u Novom Sadu. Učestvovali su: ANDREA MILAT (*Akademski solidarnost i Le monde diplomatique*, Zagreb), JELENA VELJIĆ (aktivistkinja i članica zadruge *Oktobar*, Beograd) i VLADIMIR SIMOVIĆ (*Centar za politike emancipacije*, Beograd). Moderirao je: ALEKSANDAR MATKOVIĆ (*Gerusija*, Novi Sad).

ideologiju koja idealizuje evropsko obrazovanje i koja ga predstavlja kao model po kojem mi moramo razvijati sopstveno. Jer, to nije tačno, niti postoji u stvarnosti. Isto tako, to znači da finansiranje univerziteta ne zavisi od nekih evropskih standarda i ono ne mora nužno biti na leđima samofinansirajućih studenata. O finansiranju ne odlučuje niko drugi do domaće vlasti, koje su nam postojeće finansiranje univerziteta predstavili kao ekonomsku nužnost, što apsolutno nije tačno. 2006. godine, kada se odlučivalo o školarinama, Beogradski univerzitet je naprosto podelio broj studenata sa količinom para koje im Ministarstvo ne isplaćuje, i dobili su cifru od nešto više od 1.000 evra po glavi. Kuda idu pare koje studenti uplaćuju na račun fakulteta ostaje otvoreno pitanje, pošto ko god je proveo četiri godine na većini fakulteta može i sam da zaključi koliko su se uslovi studiranja poboljšali. Dakle, ovo nije samo pitanje proizvodnje, nego i raspodele.

Druga stvar, prava koja regulišu obrazovanje nisu pala s Marsa, nego su se za njih izborili. Ako pogledamo istoriju *masovnog* obrazovanja, ona uopšte nije dugačka. Naravno da postoji duga istorija univerziteta – prva, Sorbonska deklaracija potpisana je čak na 800. godišnjicu tog univerziteta – ali to nije godina koju treba svi da slave. To nije godina koju bi moglo da slavi, recimo, dete nekog radnika. Godina koja je mnogo bitnija je 1936., kada je uvedeno pravo na obrazovanje. Ono ima socijalističke korene. Sovjetski Ustav bio je prvi na svetu koji je uveo tako nešto. Možemo reći da će evropsko visoko obrazovanje posle toga biti stalno polje borbe i tenzije između socijalističkih korena i napada na te korene, od 1968., pa 1989., 1999... Univerzitet nije polje konkurencije – univerzitet je oduvek bio polje borbe. Ursula Hjuž, koja je dosta pisala o ovome, rekla je jednom prilikom kako u Evropi potpuni zamah komodifikacije, procesa uništavanja sindikata i procesa stvaranja rezervne armije rada, nije mogao početi pre 1989. godine, pre ubijanja komunističke pretnje. Isto tako, možemo reći da se kod nas komodifikacija obrazovanja nije mogla izvršiti pre 2000. Zašto? Upravo zato što obrazovanje nije izolovan deo društva: kao što je liberalizam uveden posle dvehiljaditih i kao što je privatizacija uvela tržište i uništila društvenu svojinu, tako su i privatni fakulteti postepeno stvarali konkurentnost i uvodili tržište na polju društvenih fakulteta.

Tu možemo zaključiti jednu bitnu stvar: socijalizam je bio osnova savremenog obrazovanja - i onda kada ga je omogućio i onda kada su ga uništavali oni koji su od njega živeli. Savremeni univerzitet ne možemo razumeti bez socijalizma. Jer, savremeni univerzitet je „preduzetnički“

univerzitet. Ideja preduzetničkog univerziteta nastaje na ruševinama socijalizma – tako što privatizuje socijalističko nasleđe, pretvara znanje u robu i uslugu, ukida socijalno osiguranje i sve ostalo za šta su se čitave generacija radnika i socijalista borile. Drugim rečima, savremeni univerzitet nastaje zahvaljujući liberalizmu. U toj ideji preduzetničkog univerziteta od studenta se očekuje da „investira“ u sebe, da se pripremi za tržište rada i da pre toga bude „konkurentan“ na tržištu „znanja“. Od njega se ne očekuje solidarnost sa kolegama, niti se očekuje da svoje znanje usmeri onako kako to odgovara njegovom okruženju ili potrebama. Od njega se čak ni ne očekuje da bude upravljač vlastitog obrazovanja. Studenti ne upravljaju proizvodnjom svog znanja. „Bolonja“ učenje ne čini ni lakšim ni boljim. Ona samo standardizuje proizvod znanja tako da se on lakše može vrednovati na tržištu. Ona ne pomaže onima koji su pripadnici niže klase ili dolaze iz ugrožene grupe; ona čuti i o klasi i o rasi. Ona ne reguliše uslove proizvodnje znanja.

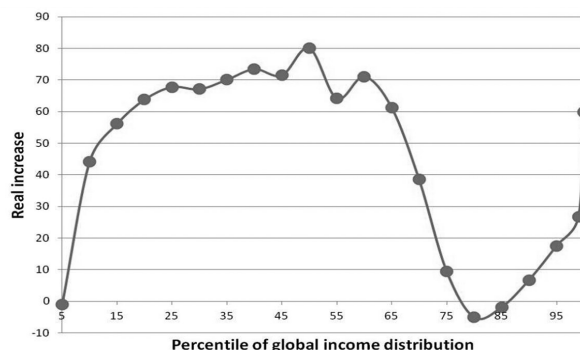
Kada se govori o reformi visokog školstva, neophodno je opisati opšte neoliberalne uticaje na „Bolonju“ i način na koji se to odnosi na nas ovde u Srbiji, kroz dokumenta za razvoj Srbije do 2020. itd. Dakle, prvo polje u okviru kojeg ćemo razmatrati „Bolonju“ se tiče lokalnog konteksta i neoliberalnih načela. Postoji, takođe, i međunarodni nivo koji se tiče „Bolonje“, a o tome ćemo govoriti u vezi sa regulacijom odnosa visokog obrazovanja među zemljama Evrope, a pre svega o *Opštem sporazumu o trgovini uslugama*. Ovaj sporazum dosta govori o ekonomskim posledicama sagledavanja studenata kao korisnika usluge, a ima i veliku ulogu u trgovini školarinama. Sledeći problem u okviru kojeg treba govoriti o savremenom visokom obrazovanju jeste problem sprovođenja i primene „Bolonje“ na domaćem terenu. To obuhvata i jednu specifičnu stvar, a to je odnos domaće elite prema uvođenju „Bolonje“. Ako pogledamo, primera radi, proces ekspertizacije znanja i uvođenje tržišta u oblast obrazovanja, vidimo da se tu ne odvijaju samo procesi komodifikacije, nego da to daje povod onima koji su na poziciji moći u procesu obrazovanja da sprovede represije nad svakom kritikom sistema koji uvode. Onda kada su se u Srbiji pokretali plenumi na fakultetima, prva reakcija je bila agresija i cenzura, kao što je to danas slučaj sa mnogo većim plenumima u Bosni i Hercegovini. Tako je, recimo, jedna od parola koja se mogla čuti u Beogradu bila parola rektora Kovačevića koji je govorio kako se sa studentima treba obračunati „milom ili silom“. Međutim, ni Novosadski univerzitet nije ostajao bez svojih rektora i svoje cenzure, ni 2011., pa ni danas. Najbolji primer toga jeste ovaj ovde: ova tribina je cenzurisana. Tribina je trebalo

da bude održana na Filozofskom fakultetu, ali nije – razlozi koje je dekanat naveo su: 1) Fakultet ne drži tribine, ne bavi se društvenim aktivizmom; 2) Moramo zvati stručnjake koji su uveli „Bolonju“. Dvostruki elitizam – fakultet sebe odseca od društva, kao da je elitistička i izolovana institucija koja nema veze sa društvom i reprodukuje diskurs kojim se podržava ideologija „stručnjaštva“. Dakle, sistem obrazovanja, koji je katastrofalan u smislu znanja koliko i ekonomije, prate cenzura i represija. Koristi se administracija da bi se sprečila kritika. Naravno, zato nije slučajno što smo večeras ovde, u prostorijama sindikata. Možda je baš zato ova tribina na neki način predstavila i društvenu stvarnost i stvarnost visokog obrazovanja u Srbiji. Društvena kritika se danas ne može čuti u amfiteatru nekog fakulteta. Pre se može čuti od samih studenata i to u prostorijama jednog sindikata.

* * *

U jednom od dokumenata Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, dakle, stajalo je da su potrebni stručnjaci koji će nam govoriti o „Bolonji“. Čini se da je to jedno od centralnih mesta neoliberalne ideologije. Zapravo ova ideologija se predstavlja kao deideologizacija: postoje samo eksperti koji nam mogu reći kako stvari funkcionišu, ne postoje različita mišljenja.

Bolonjski proces ne možemo da posmatramo odvojeno od šireg konteksta. On je deo nečega što bi se moglo nazvati neoliberalnom ofanzivom koja traje već duži period. Dakle, najpre ćemo govoriti o kontekstu u kojem nastaje Bolonjska deklaracija.

Milovanovic Branko, *Global Income Inequality by the Numbers: in History and Now*. Dokument se izvorno nalazi na sajtu Svetske banke. The World Bank Development Research Group, 2012 <http://elibrary.worldbank.org/doi/pdf/10.1596/1813-9450-6259>

Na ovoj slici se nalazi grafikon koji smo našli na sajtu „Grupe 22“ iz Hrvatske. Grafikon pripada istraživanju koje je za Svetsku banku radio Branko Milanović i na njemu je pokazano kretanje realnih prihoda od 1988. do 2008. godine. Uspravna linija pokazuje procenat porasta realnih prihoda, a horizontalna prikazuje svetsku populaciju raspoređenu prema bogatstvu, od najsiromašniji do najbogatijih. Vidimo da su se kod 1% najbogatijih realni prihodi povećali za 60%. Ono što je zanimljivo jeste ova rupa koja se nalazi negde između 75 i 90 na horizontalnoj liniji, a ekonomista Branko Milanović smatra da ta rupa predstavlja Evropu, zajedno sa još nekim latinoameričkim zemljama. Tu je vidljiva jedna stagnacija. U obzir su uzeti podaci iz 1988. godine, zato što pre toga ne postoje podaci za neke afričke zemlje, ali sigurno bismo, ako bismo gledali neki od prethodnih perioda, videli da stagnacija u evropskom delu seže još dalje u prošlost.

Zašto je to bitno? Zato što Evropa koju mi danas poznajemo, kako bi nadomestila prisutnu stagnaciju, pokušava da se u tržišnom takmičenju postavi konkurentnom svojim ”suparnicima” koji se nalaze, pre svega, u Aziji i južnom delu hemisfere, a koji su tokom druge polovine XX veka postali kompetitivniji u odnosu na Evropu, uspevajući da privuku investicije u industrijsku proizvodnju. Stoga je Evropska unija postavila sebi jedan cilj, a to je da postane najkompetitivnija i najdinamičnija ekonomija zasnovana na znanju, sposobna da omogući ekonomski razvoj uz otvaranje novih i boljih radnih mesta, i da omogući podizanje društvene kohezije. U samom ovom cilju postoji nekoliko kontradikcija. Najpre, kompetitivnost već sama po sebi znači srozavanje radnih prava i uslova rada, što danas možemo videti kod nas, posebno sa uvođenjem novog Zakona o radu. Stoga je kompetitivnost u direktnoj koliziji sa stavkom koja proklamuje kreiranje boljih radnih mesta. Takođe, dinamična ekonomija podrazumeva uvođenje fleksibilnih oblika rada koji dovode do različitih vidova nestabilnosti, pa je samim tim u koliziji sa idejom podizanja društvene kohezije.

U svakom slučaju, da bismo sada shvatili šta je Evropska unija i šta ona hoće, i da bismo shvatili kontekst u kom se dolazi do Bolonjskog procesa, vratićemo se nekoliko decenija unazad, jer je važno objasniti kako je uopšte došlo do današnje situacije. Taj vremenski okvir od 1945. godine do danas možemo grubo podeliti u četiri perioda: jedan je oporavak svetske ekonomije nakon koga sledi period poznat pod skupnim nazivom država blagostanja, zatim kriza sedamdesetih godina i neoliberalna ofanziva koja je odgovorna za krizu kojoj i mi dan danas svedočimo.

Za period od 1945. do 1970. možemo reći da je bio period ekonomske ekspanzije. Nakon razaranja tokom Drugog svetskog rata, Sjedinjene Američke Države izlaze kao jedina prava industrijska sila, budući da su sve ostale, poput Japana i evropskih zemalja, bile uglavnom razorene. Kako bi zadržali svoju poziciju i kako bi uspeali da plasiraju proizvode svoje industrije, Sjedinjenim Američkim Državama bile su potrebne dve stvari: jedna je stabilan svetski sistem koji je bio oličen u vidu institucija poput MMF-a, Svetske banke i Sporazuma na Jalti. Ali, još bitnije, druga stvar je da im je bila neophodna potražnja za njihovim domaćim proizvodima, od ostatka sveta. To se donekle obezbeđivalo kroz Maršalov plan, odnosno kroz gomilu investicija i upumpavanja novca, pre svega u Evropu i Japan. Podsticanje te potražnje po omogućenoj izgradnji razrušene Evrope dovelo je do porasta proizvodnje i stvaranja viškova u ekonomiji. Državu blagostanja karakteriše pre svega svojevrstan klasni kompromis: iz Drugog svetskog rata radnički pokret je izašao veoma jak, a njegova snaga bila je oličena, pre svega, u jakim levičarskim partijama i jakim sindikatima koji su omogućavali ravnotežu između klasnih snaga. Postojao je takođe i Istočni blok koji je predstavljao značajan balans u celoj toj konstelaciji. Ono što je bila glavna funkcija države blagostanja jeste državni intervencionizam koji je bio zasnovan na progresivnom oporezivanju i razvijenom sektoru javnih usluga, čime je ostvarivano smanjenje socijalnih nejednakosti. Država je bila jedan instrument socijalnog balansa. Međutim, šezdesetih godina dolazi do problema. Zahvaljujući ulaganju SAD, Evropa i Japan razvijaju svoju industriju i dolaze do nivoa na kojem su bile same SAD. Samim time je poništena nesrazmera u produktivnosti ovih zemalja i dolazi do prezasićenosti tržišta i pada profitabilnost mnogih glavnih industrijskih sektora. Tu, takođe, treba dodati i stalni porast cene nafte koji je usledio nakon Arapsko-izraelskog rata i embarga koje su zemlje OPEC-a uvele na izvoz nafte. Došlo je do neizbežne krize. Posledice te krize bile su pre svega izmeštanje proizvodnje u područja sa nižim nadnicama. Dakle, proizvodnja se sa zapada prebacivala na istok, i donekle na jug. To je dovelo do rasta nezaposlenosti na zapadu, a zbog pada profitabilnosti, kapital se premeštao iz realnog u finansijski sektor. Takođe, zemlje OPEC-a su mnogostruko više naplaćivale svoju naftu i posedovale su ogromnu količinu novca koja se dalje upumpavala kroz bankarski sektor. Novac se dalje, kroz kredite, pozajmljivao siromašnim zemljama kako bi sanirale loš platni bilans i posledice stagnacije zarada na potražnju. Dug ovih siromašnijih zemalja na ovaj način je rastao, a posledice je možda i među prvima u Evropi

osetila Jugoslavija još osamdesetih, kada je MMF nametnuo jednu vrstu mera štednje.

Odgovor na ovu krizu i situaciju bio je neoliberalizam, oličen najviše u likovima i delima Margaret Tačer i Ronalda Regana. Jedna od ključnih stavki za neoliberalnu politiku bila je, pre svega, reforma poreske politike, što je tendencija kojoj i danas svedočimo. Na primer, porezi na kapitalnu dobit padaju, a progresivno oporezivanje se generalno smanjuje ili potpuno ukida. Tržište je liberalizovano, odnosno, država se povlači kao jedan od proizvođača i distributera robe i usluga, nastojeći da postane samo garant funkcionisanja tržišta. Dolazi do smanjenja javne potrošnje, privatizacije državnih preduzeća i eliminacije koncepta javnog dobra, što je jedno od centralnih mesta kada je obrazovanje u pitanju. Takođe, imamo i fleksibilizaciju radnih odnosa, itd. U svakom slučaju, ako se vratimo na grafikon od kojeg smo krenuli, vidimo tu stagnaciju u Evropi, a sada vidimo i kako Evropa pokušava da se iščupa iz toga, odnosno, ona pokušava da učestvuje u tržišnoj utakmici sa koje je donekle skrajnuta pod uticajem konkurentnijih zemalja. Posledice podizanja konkurentnosti uvek se prelamaju preko leđa najnižih slojeva, pre svega radništva.

Jedno od ključnih pitanja u periodu krize je pitanje javnih usluga. Zašto su važne javne usluge poput zdravstva, socijalne službe ili obrazovanja? Važne su zato što su klasno posredovane. Javno finansirane usluge pomažu siromašnijim slojevima da preguraju krizu, dok sa druge strane, kapitalisti u ovom području javnih usluga vide zgodno tlo za plasiranje i oplodnju svog kapitala. U kontekstu krize proizvodnog sektora, kapitalisti gledaju da premeste svoj kapital u nešto što će biti profitabilno. Ako pogledamo koliko je porasla potrošnja u zemljama OECD-a (najrazvijenije zemlje sveta) u periodu od 1960. do 2009. godine, vidimo da je javni sektor ogroman – od 1960. do 1980. porastao je sa 28% na 43%. Od 1980. godina prisutan je neoliberalni imperativ da javni sektor treba da se seče, itd., ali i pored toga on je u narednih devetnaest godina porastao za, u proseku, još nekih 4%. Ako pogledamo konkretno zemlje Evrope, u Holandiji, Švedskoj i Francuskoj javni sektor iznosi preko 50% bruto društvenog proizvoda. To je ogromno polje za plasiranje privatnog kapitala koji se u njega plasira, ne toliko kroz direktnu privatizaciju javnog sektora, koliko kroz *outsourcing*. Na primer, Švedska je doživela verovatno najveći nivo dekomodifikacije u istoriji. Danas je to zemlja koja ima najveći nivo *outsource*-ovanih javnih usluga u celom svetu, i kao što kaže Ursula Hjus: što je veća dekomodifikacija, to je veći prostor za rekomodifikaciju i plasiranje kapitala.

Ako sektor usluga posmatramo na liniji privatno-javno, možemo videti nekoliko karakteristika. Za privatno je, pre svega, važno tržište, jer je profitno orijentisano i mora biti što efikasnije. Sa druge strane, javno finansirani sektor usluga ima taj potencijal demokratizacije. Ne može se reći da su danas javno finansirane usluge demokratske do kraja. Ipak, u slučaju da su one privatizovane jedino što možemo da biramo jeste kod kog ćemo ponuđača uzeti određenu uslugu. Sa druge strane, kada je reč o javnom finansiranju onda postoji potencijal da zaista pokrenemo pitanje demokratizacije javnih usluga jer se one ne vode profitom već pitanjem korisnosti i baziraju se na principu „Jednak pristup za sve“. Danas, kada efikasnost i mere štednje postaju dominantni okvir ekonomske prakse, usluge koje nisu profitabilne (koje bi, na primer, trebalo da pomažu najsiromašnijim slojevima društva), drastično gube na kvalitetu zato što se u njih prosto ne investira, investira se samo u profitabilnije usluge.

Komodifikacija obrazovanja, u kontekstu ove priče o neoliberalnoj ofanzivi, o pokušaju izlaska iz krize i o liberalizaciji tržišta, se odigrava na više nivoa. Najpre, tu su privatni univerziteti. Takođe, sa povlačenjem države iz uloge proizvođača, odnosno dobavljača osnovnih usluga, i državni fakulteti se prestaju finansirati u dovoljnoj meri. To znači da i oni moraju biti bačeni na tržište, moraju postati samodrživi i moraju krenuti da se vode profitnom logikom, što ih stavlja u nekonkurentne položaje u odnosu na privatne univerzitete. Šta onda rade državni univerziteti? Oni uvode kapitalističku logiku u sve svoje pore; pre svega uvode školarine i kreću tržišno da se takmiče između sebe. Tako se dešava da fakulteti povećavaju svoje školarine i za 20.000–30.000 dinara u roku od godinu dana, samo zato što je u jednoj godini postojalo veće interesovanje studenata za njih. Logika je sledeća - „ako postoji tolika potražnja, mi ćemo podizati cenu naših usluga“. Fakulteti počinju da se rukovode tržišnim mehanizmima i dešava se svojevrsna endogena privatizacija, odnosno, standardizuju se poslovni procesi, a veliki broj fakulteta kreće da uvodi i profesionalne menadžere. Do sada smo imali situaciju u kojoj profesori vode finansije, a sada se to prepušta menadžerima. Svi fakulteti moraju da se vode što profitabilnijom politikom zbog toga što su im uskraćena državna sredstva. Standardizacija koja je na delu predstavlja preduslov potpune komodifikacije, odnosno pretvaranja obrazovanja u robu. Bitno je da se sve se meri. Mi sada tačno znamo koliko za godinu dana jedan student treba da zaradi bodova, koliko stranica da pročita, a kad on izađe sa fakulteta, mi ćemo tačno znati koje znanje dobijamo od kog studenta, čime i *proizvod* fakulteta biva lako

meren. U tom smislu dolazi do "štancovanja" armije visokokvalifikovanih radnika i radnica. Ako pogledamo stanje u Srbiji, ideja *Strategije razvoja obrazovanja do 2020.* jeste da se broj visokoobrazovanih od 30 do 34 godine starosti podigne sa 24% na 38,5% populacije. Ali istovremeno dolazi do pada kvaliteta – imamo još veći broj visokoobrazovanih ljudi, ali kvalitet znanja koji oni sa sobom nose drastično opada. Do januara 2001. bilo je ukupno 1147 studenata sa prosečnom ocenom 8,5, a danas ih je više od 17.500.

Stvoren je svojevrsni paradoks sve manje dostupnosti visokog obrazovanja, a sve veće nužnosti visokog obrazovanja. Sa jedne strane, u Strategiji je artikulirano nešto što možemo odrediti kao imperativ obrazovanja, dok, sa druge strane, ogroman deo populacije je efektivno isključen iz obrazovanja uvođenjem privatnog finansiranja studija.

Ovde je važno pomenuti da se u središtu neoliberalne ideologije nalazi pojam ljudskog kapitala. Svi postajemo preduzetnici, svi imamo određeni potencijal, odnosno kapital, i samo je pitanje na koji način ćemo ga plasirati na tržište, na koji način ćemo ga unovčiti. Možda najveći problem sa tim konceptom jeste to da se odgovornost prebacuje sa strukture na pojedince, da se pojačava dodatna konkurencija među radništvom (ako smo svi preduzetnici, onda smo svi jedni drugima konkurencija) i da se prikrivaju odnosi dominacije/eksplatacije koji se, zapravo, nalaze u središtu cele priče. To je, u suštini, jedan veliki cinizam. Ako navodno svi posedujemo ljudski kapital i ako smo sami krivi za to što smo tu gde jesmo, postavlja se pitanje: gde se onda nalaze ljudi koji su nezaposleni, potplaćeni, prekarizovani? To je upravo pokušaj da se čitava struktura u kojoj svi funkcionišemo liši odgovornosti – ako, na primer, posla nema, kako je onda moguće da su pojedinci krivi za svoju nezaposlenost?

Ovde je važno naglasiti i da je obrazovanje klasno pitanje. Ono je klasno pitanje iz najmanje dva razloga: to je pitanje dostupnosti i pitanje toga kome idu u korist procesi reforme obrazovnog sistema. Prema nekim istraživanjima, ukoliko živite u Beogradu šanse da budete student su vam dva puta veće nego u slučaju da živite u Preševu ili na severu Bačke. Deca čija su roditelji visokoobrazovani imaju pet puta veće šanse da upišu fakultete od vršnjaka čiji su roditelji nekvalifikovani ili imaju samo osnovnu školu. Ako spadate u kategoriju siromašnih, odlazak na studije je gotovo neostvariva ambicija. To je dakle pitanje *dostupnosti* kao pitanje klasne dimenzije obrazovanja.

Postavlja se pitanje da li obrazovanje može da bude to što će da vuče zemlju iz krize, ili je prethodno potreban neki oporavak ekonomije koji može otvoriti prostor za nova zapošljavanja? Aleksandar Vučić, prvi potpredsednik Vlade Republike Srbije, na primer, kaže: da je važno da studenti budu nosilac privrede u našoj zemlji, da oni moraju da vuku zemlju napred. No, ako je obrazovanje usmereno na razvoj privrede, postavlja se pitanje čija je to privreda, ko njome upravlja i ko profitira na račun koga. U kontekstu podizanja konkurentnosti, o kojoj se stalno priča zbog privlačenja direktnih stranih investicija, to se sve više pretvara u trku do dna, zato što sve zemlje oko nas na otprilike isti način podižu konkurentnost što se sve prelama preko leđa radnika i radnica, koji imaju sve gore uslove rada i sve niže plate. To je podizanje konkurentnosti. Teško da će veliki broj obrazovanih da nas, sâm po sebi, izvuče iz krize. Pogledajmo ko su najveći izvoznici danas u Srbiji: to su pre svega FIAT automobili, NIS, Tigar, Petrohemija, RTB Bor, Tetrapak... U ovim preduzećima rade uglavnom niskokvalifikovani radnici i radnice. Mi se nalazimo u perifernoj poziciji u kojoj nam, ako se vodimo tržišnom logikom, fakulteti u principu neće biti ni potrebni.

Ono za šta bi mi trebalo da se zalažemo jeste demokratska kontrola, a ne tržišna regulacija obrazovanja i javnog sektora. U tom kontekstu trebalo bi posmatrati ono što je društvena korisnost, a ne ekonomska efikasnost. Treba videti, na primer, koliko je ljudi koji čekaju u redovima u domovima zdravlja, a koliko, sa druge strane, imamo lekara koji su nezaposleni i koji svakodnevno odlaze van zemlje da bi tražili posao. Istovremeno imamo Vladu koja je zabranila zapošljavanje u javnom sektoru. Takođe, možemo pogledati i školska odeljenja koja imaju po 30–35 učenika, dok istovremeno postoji veliki broj profesora koji su na birou za zapošljavanje. Potrebni su nam radikalni rezovi, ali ne na liniji tržišnog usmeravanja privrede, već u pravcu demokratske kontrole i raskida sa aktuelnom politikom.

* * *

Kada je Bolonjska deklaracija doneta 1999. godine, postojala je ideja da se uspostavi evropski prostor visokog obrazovanja putem sledećih instrumenata: uspostavljanjem sistema čitljivih i uporedivih diploma, uspostavljanjem sistema studija baziranog na dva glavna ciklusa

(dodiplomskom i diplomskom), te uspostavljanjem evropskog sistema prenosa i akumulacije bodova (ESPB). Trebalo je promovisati evropsku saradnju na polju osiguranja kvaliteta i evropsku dimenziju visokog obrazovanja – šta god to značilo. Republika Srbija, odnosno u to vreme Srbija i Crna Gora, potpisale su Bolonjsku deklaraciju 2003. godine i njeno sprovođenje obavljalo se putem Zakona o visokom obrazovanju koji je donet 2005. godine. Možemo pogledati nekoliko novina koje su najznačajnije spram prethodnog, kao i neke od problema (uglavnom studentskih) koji su proistekli iz njihove primene.

50

Prva stvar koja je promenjena jeste uvođenje drugačije strukture studija. Do 2005. godine postojale su osnovne, magistarske i doktorske studije, dok je novi sistem predviđao da postoje osnovne (akademske i strukovne) studije, koje su studije prvog stepena; studije drugog stepena u koje spadaju (diplomske) master akademske studije i specijalističke strukovne i specijalističke akademske studije; i, na kraju, studije trećeg stepena, koje predstavljaju doktorske studije.

Druga stvar koja je uvedena jeste ESPB sistem koji je zamišljen kao kvantifikacija količine vremena uloženog u savladavanje određenog gradiva, odnosno studija, sa idejom da u Srbiji, odnosno na univerzitetu u Beogradu, jedan bod vredi 28 radnih sati. To bi trebalo da znači da prosečna osoba tokom studija uloži prosečno toliko vremena da savlada određeno gradivo. Ovo se ne odnosi samo na gradivo u silabusu ili na gradivo koje je isporučeno tokom predavanja, već se odnosi na celokupne studentske aktivnosti potrebne za savladavanje nekog predmeta: na izradu seminarskih radova, pisanje prikaza itd. Zakonski gledano, ako uzmete neki predmet i vidite da, na primer, 5 ESPB bodova odgovara broju od 100 radnih sati, trebalo bi da svoj celokupni angažman uklopate u to vreme.

Dalje, nešto što je takođe uvedeno jeste razlika između budžetskih i samofinansirajućih studenata. Pre 2005. godine, pravo da se školuje o trošku budžeta imao je svako ko ispuni određeni uslov, a koji je najčešće bio iskazivan u broju predmeta koji je neophodno položiti za prelazak u narednu godinu. Danas je umesto toga propisana izvesna budžetska kvota koja kaže da ne može svako ko ispuni uslov postati budžetski student, već *samo određeni procenat* onih koji ispune taj uslov.

Propisana je i akreditacija, formirana su određena nacionalna tela koja bi trebalo da prvo napišu, a onda i kontrolišu, standarde vezane za funkcionisanje visokoškolskih ustava. U vezi sa tim bilo je važno osmisliti na koji će se način mišljenja studenata o nastavnom procesu uzeti u obzir

prilikom donošenja nekih drugih odluka, i tako je došlo do uvođenja evaluacije.

Još jedna od novina bila je angažovanje studenata i studentkinja kao predavača, znači - njihovo uključivanje u nastavni program, pa je po zakonu trebalo omogućiti da se u zvanje *saradnika u nastavi* na studijama prvog stepena bira osoba koja je na master studijama, a da se u zvanje *asistenta* može birati osoba koja je na doktorskim studijama.

I na kraju, uvedena su studentska predstavnička tela kako bi se studentski glas nekako čuo pri donošenju različitih odluka na fakultetu, univerzitetu i na nacionalnom nivou.

Pitanje je na koji način su ove promene bile sprovedene u praksi i šta se najčešće dešavalo. Drugačija struktura studija je već na samom početku izazvala veliki problem, jer se odmah postavilo pitanje na koji način će se upoređivati ljudi koji su diplome stekli po prethodnom sistemu sa onima koji diplomiraju u bolonjskom sistemu. 2007. godine smo imali veliku raspravu oko toga kome su jednaki nekadašnji diplomirani studenti – da li su oni, u bolonjskom sistemu, jednaki *bachelor*-u ili masteru? Postojao je veliki otpor u akademskoj zajednici da se oni izjednače sa masterom iako je studentska strana, koja je tada zagovarala baš to, imala dobre argumente koji su pokazivali da su upravo prema prethodnom sistemu imali pravo da upisuju doktorske studije. U svakom slučaju, sve se svelo na pitanje stečenih prava zbog čega su, na kraju, diplomirani studenti ipak izjednačeni sa masterom, ali ne bez velike borbe sa akademskom zajednicom, koja je trajala skoro dve godine. Važno je reći da je najveći razlog zbog kojeg se akademska zajednica protivila ovakvom rešenju ležao, zapravo, u pitanju finansija: oni su već tada krenuli da ubeđuju ljude da nigde neće moći da nađu posao ukoliko se ne doškoluju i ne upišu master studije. Važno je napomenuti da tada nisu postojala budžetska mesta za master studije, sve je bilo samofinansirajuće i to je bio glavni razlog zašto su se tome protivili. Već prve generacije po diplomiranju su počele da postavljaju pitanje (budući da nacionalni okvir kvalifikacija koji je trebalo da reguliše stepene stručne spreme tada još uvek nije bio donet) kome su sada oni jednaki. Oni nisu jednaki nekadašnjim diplomiranim odnosno nisu jednaki masteru. Važno je napomenuti i da u to vreme nisu imali naziv „master“ odnosno „diplomirani“, nego samo naziv zvanja; ovo možemo videti na primeru sociologije: postojali su „sociolog“, „diplomirani sociolog – master“ i „doktor sociologije“, da bi se onda 2010. godine, kada su ljudi već krenuli da diplomiraju i da upadaju u paniku oko toga šta će raditi i koje je njihovo

zvanje, zakon izmenio tako da se ponovo vratio naziv „diplomirani“. Sada, dakle, osoba koja završi osnovne studije nema naziv „sociolog“, kako je ranije bilo predloženo zakonom iz 2005., nego „diplomirani sociolog“, koji opet nije jednak onom „diplomiranom sociologu“ pre 2005. I sada vlada određena vrsta konfuzije u vezi sa tim, i to konfuzije koja je napravljena samo da bi splasnula panika koja je krenula da raste među ljudima, bez namere da se reši osnovni problem, a to je – šta će ljudi nakon završenog fakulteta raditi.

Što se tiče ESPB bodova, oni nisu adekvatno izračunati, pa je to opterećenje koje je čoveku jednostavno preveliko za savladavanje gradiva u toku jedne školske godine. Ono što je najčešći pokazatelj toga jeste upravo niska prolaznost na nekim predmetima. Možda je na Univerzitetu u Novom Sadu malo bolja situacija nego u Beogradu, ali u Beogradu je na primer prolaznost 2007. godine bila 16%. Ovo je važno zbog studentskih protesta i shvatanja zašto ljudi traže 48 bodova kao uslov za budžet. Kada studenti traže da svi sa 48 bodova budu upisani u statusu budžetskih studenata, oni ne traže naročite ustupke (kao što se to često interpretira u javnosti, u smislu da neki lenji studenti traže bodove samo da bi prošli), poenta je u tome da opterećenje nije izračunato onako kako treba, i da je možda 48 bodova realniji optimalni iznos nego 60 bodova. Nikad se odgovornost za lošu prolaznost nije svaljivala na akademsku zajednicu, već se taj neuspeh individualizirao na pojedinačne „lenje“ studente.

Zakonom je propisano da student finansiran iz budžeta bira predmete u vrednosti od 40 bodova, dok samofinansirajući bira predmete u vrednosti od 37 bodova. Svakome ko danas studira je jasno da to kod nas nikad nije primenjeno u smislu da se bodovi obračunavaju tek na kraju školske godine. Svi su obavezni da prijave 60 bodova na početku školske godine, bili oni samofinansirajući ili budžetski studenti. Ti bodovi su, naravno, u vezi sa školarinom. Osoba koja prijavi 60 bodova plaća punu školarinu, dok bi osoba koja prijavi 37 bodova trebalo da plaća vrednost školarine namenjenu toj količini bodova, a u praksi se dešava da onaj ko je položio predmete u vrednosti od 37 bodova ostaje samofinansirajući, a da sa 48, odnosno 60 bodova upada na budžet. To je nešto što nikad nije primenjeno onako kako je zamišljeno zakonom. Drugi je problem budžetska kvota koja po zakonu nalaže da se u narednu godinu studija, u statusu budžetskog studenta, može upisati najviše 20% više studenata nego što ih je bilo u prošloj godini. Znači, ako je bilo 100 studenata, u narednoj godini ih na budžetu može biti 120. To je povezano i sa pomenutim studentskim

protestima: kada ljudi traže 48 bodova za budžet, oni, dakle, traže da svi sa 48 bodova budu na budžetu. Kompeticija je naprosto besmislena. Besmisleno je da se ljudi kidaju oko toga ko će da dâ koji ispit – ili su svi položili neki ispit ili nisu. Zašto bi se neko maltretirao oko toga da li će dati ispit u junu ili julu, jer na nekim fakultetima čak i to pravi razliku pri konačnom rangiranju u oktobru?

Kada je reč o akreditaciji i evaluaciji, svakome je jasno da su na većini fakulteta i škola u Srbiji rezultati evaluacije tajni. Ono, dakle, što bi trebalo da bude mehanizam provere kvaliteta, nije sprovedeno. Mi ne možemo da vidimo koji su rezultati tog mehanizma, već rezultate evaluacije pojedini profesori i profesorke dobijaju u koverti, samo oni imaju uvid u njih, dok se javnosti prikazuju neke prosečne ocene po odeljenju, fakultetu ili univerzitetu. Akreditacija je takođe zanimljiva oblast. Komisiju za akreditaciju čine profesori, koje biraju profesori, na predlog profesora. A pošto normative i standarde rada u vladi predlaže nacionalni savet po pribavljenom mišljenju konferencije univerziteta, a na predlog Komisije za akreditaciju, onda dodajemo i sledeća dva faktora: komisiju za akreditaciju čine profesori, koje biraju profesori, na predlog profesora, koji onda ocenjuju ispunjenje standarda koji su usvojili profesori, na predlog profesora, po pribavljenom mišljenju profesora. Jasno je da sistem u kojem profesori sâmi proveravaju da li su jedni drugima OK, ne može da funkcioniše.

Podjednako je zanimljivo i to šta se desilo sa studentima kao predavačima. Saradnik u nastavi nema pravo glasa na nastavno-naučnom veću, a asistent ima (ako uopšte imaju pravo da učestvuju na nastavnom veću). To je jedan od faktora zašto se fakultetima baš i ne mili da imaju neku studentariju koja im nešto glasa, možete misliti, po sopstvenom nađenju. Ispostavlja se da se često u zvanje saradnika u nastavi biraju studenti doktorskih studija, dakle oni koji bi trebalo da se biraju u zvanje asistenta, dok se nesrećni studenti master studija, u principu, ne biraju ni u kakva zvanja, ili se – u goroj varijanti – angažuju u nepostojeće zvanje „demonstratora“.

Još jedan zanimljiv aspekt implementacije bolonjskog sistema jeste problem vezan za studentska predstavnička tela. Zamišljeno je da se studenti na neki način uključe u donošenje odluka na svim nivoima. U tom kontekstu postoje parlamenti na nivou fakulteta i univerziteta, kao i Studentska konferencija kao nacionalno studentsko telo. Svaki od ovih organa delegira studentske predstavnike u neke druge organe u sopstvenoj

nadležnosti, bilo na lokalnu, univerzitetu ili na republičkom nivou. Naravno, ko god je pratio situaciju vezanu za studentske parlamente čuo je za određena dešavanja u Novom Sadu 2011. godine na plenumima. Postoji jedan problem strukturne prirode, a to je pretpostavka da su studentski predstavnici savršeni i da se bave studentskim interesima. Oni su u svim tim telima jednostavno preglasani, jer ih ima neuporedivo manje u odnosu na drugu stranu, pa stoga ne postoji način da se nekako utiče na donošenje odluka. Sa druge strane, možemo videti da u studentskim parlamentima često operišu razne druge interesne grupe, poput političkih partija, pritisaka profesora itd.

54 Način na koji su Bolonjske preporuke kod nas primenjene sugerišu da ovde postoji neki paralelni sistem, ili paralelna institucija, koja sigurno nije bila ovako propisana normativom. Kada uočimo da je Bolonjska reforma sprovedena odozgo, nadograđujući se na dotadašnji sistem visokog obrazovanja, kao i da je akademska zajednica na tu reformu reagovala upravo na ovaj način, to nam nešto govori o prirodi sistema obrazovanja i samoj akademskoj zajednici danas.

Možda nam o obrazovnom sistemu najviše govori situacija vezana za školarine, to je jedna od ključnih stvari za nas. Država se polako povlačila iz finansiranja univerziteta, povećavao se broj samofinansirajućih studenata i broj privatnih fakulteta, a zajedno sa tim se povećavala i cena studija, odnosno visina školarina. Država nije izdvajala ona sredstva koja je bila zakonom obavezana da izdvaja a koja se odnose, na primer, na materijalne troškove, tekuće održavanje, plate zaposlenih, opremu, bibliotečki fond, objavljivanje naučno-istraživačkih radova, naučno i stručno usavršavanje itd. Država je sve manje davala, a školarine su se povećavale. Školarina je takođe bila zakonski definisana tako da obuhvata naknade za redovne usluge koje su se utvrđivale odlukom univerziteta. Međutim, fakulteti od države nikada neće tražiti da uloži više, ili makar samo ono za šta se obavezala, ali će zato velikodušno da povećavaju školarine kako bi njima nekako pokrili sve te troškove. U te troškove koji se pokrivaju iz školarina takođe ulaze i plate zaposlenih, koje bi država takođe trebalo da plaća, ali umesto toga postoji uredba po kojoj fakulteti mogu sopstvene prihode koristiti za uvećanje plata zaposlenih. Dakle, nedovoljno finansiranje države, preusmeravanje školarine u troškove koji bi trebalo da su već pokriveni, kao i školarine koje su formirane po principu zainteresovanosti za program dovode do stanja gde studenti pokrivaju ono što država ne daje. Paralelno sa tim procesom sve se više zagovara ideja okretanja

univerziteta tržištu. Ova ideja dobila je svoj formalni oblik u *Strategiji razvoja obrazovanja u Srbiji do 2020. godine*. U ovoj strategiji se javnosti takođe daje informacija da država, jednostavno, nije ulagala u fakultete onoliko koliko je trebalo, pa se stoga promoviše nekoliko različitih oblika okretanja tržištu. Sa jedne strane, fakulteti se ohrabruju da se – na ovaj ili onaj način – takmiče za studente, što u nekim slučajevima stvarno može da izgleda groteskno, kao na primer u situaciji kada Filozofski fakultet plati nekoliko hiljada evra marketinškoj agenciji da im naprave neke slogane poput „Studiraj u centru“ ili „Na vrhu je lepše“. Sa druge strane, potrebno je ostvarivati partnersku saradnju sa privrednim subjektima kako bi zajedničkim snagama pomogli razvoju privrede, što obukom kadrova neophodnih uglavnom privatnim preduzećima, što sprovođenjem različitih istraživanja za potrebe privrede. Ovako shvaćen „preduzetnički univerzitet“, čija funkcija nije doprinos društvu već nekoj nedefinisanoj privredi u kojoj se uglavnom naglašavaju privatne inicijative ili preduzeća, trebalo bi da promoviše i kulturu preduzetništva – putem stvaranja poslovnih inkubatora i negovanja preduzetničkog duha studenata. Sve je ovo zamišljeno pomenutom Strategijom, a paralelno sa ovim procesima visoko obrazovanje se promoviše kao dodatno ulaganje koje pojedinci vrše u sebe i svoju budućnost, pa stoga oni i treba da ga plate, jer su navodno oni jedini koji će od tog obrazovanja i profitirati. Humanistička dimenzija univerziteta se sužava, prestaje da postoji, kao što prestaje da postoji i ideja univerziteta kao mesta kritičkog razmatranja pitanja od javnog značaja, što je u krajnjoj liniji i slučaj sa ovom tribinom koja, eto, iz nepoznatog razloga nije mogla da se održi na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu.

* * *

U Hrvatskoj je neočekivana promjena obrazovnog sistema politizirala studente. To se nije dogodilo slučajno, već se dogodilo zato što su se studenti našli u situaciji da rade po nekim novim pravilima, u kojima se evidentno ni profesori ne snalaze. Profesori su bili ti koji su sve vrijeme upozoravali studente da, zapravo, ni oni sami ne razumiju najbolje šta se tačno događa i zašto. „Bolonja“ se u Hrvatskoj torpedirala kada su bili otvoreni pregovori sa Evropskom unijom – prva dva poglavlja koja je trebalo zatvoriti bili su kultura i obrazovanje, to su poglavlja koja su

bila zatvorena u ekspresnom roku. „Bolonja“ je sprovedena stihijski i bez ikakvog razumjevanja ili objašnjenja koje su njezine dobre i negativne strane, i da li ih uopće ima. Ono što je u toj gomili pitanja ubrzo postalo jasno jeste da je cijeli sustav napravljen na način u kojem su, prilikom te podijele na dva obrazovna ciklusa (preddiplomski i diplomski), prostupnici postali visokoobrazovana ali jeftina radna snaga, zato što nisu imali nikakve kvalifikacije. U Hrvatskoj, kad završiš tri godine studija ti si doslovno niko i ništa, možeš raditi samo na radnim mjestima za koja je potrebna srednja stručna sprema. Zbog toga počinju problemi, studenti se politiziraju i počinju raditi protiv situacije, jer to jednostavno nije bilo najavljeno. Jedino što je bilo najavljeno jeste radikalno povećanje visokog broja obrazovanih, i to je automatski zvučalo dobro. Činilo nam se da ako imamo veći broj obrazovanih, biće i veći broj kvalitetnih radnih mesta, postoji nada da ćemo se izvući iz socijalnih problema itd.

Onda se događa 2008. godina. Surova stvarnost tržišnog obrazovanja sve pogađa i dolazi do situacije u kojoj se nešto jednostavno mora učiniti. Nastaju ogromni prosvjedi u kojima samo u Zagrebu na ulicu izlazi 5.000 ljudi, što je bilo neobično i što se nije dogodilo od radničkih štrajkova iz osamdesetih. Na taj način smo, zapravo, dobili besplatno visoko obrazovanje za diplomatske studije. U Hrvatskoj je sa te strane situacija drugačija, master studije su besplatne za sve, ali sada se već dešavaju neka ograničenja i stvari slične onima koje se događaju i u Srbiji: počinju se na različite načine uvoditi plaćanja. Ono što je tu bitno jeste momenat tržišta i toga da je „Bolonja“ provela reformu obrazovanja podređujući ga tržištu – to je u Hrvatskoj vrlo upečatljivo i to se ni u jednom momentu ne gubi iz vida. Upravo zbog toga što se hrpa studenata našla u situaciji da su sada, jednostavno, niko i ništa, da nemaju nikakvo zvanje ili da sa tim zvanjem ne mogu ništa, jedno od komičnijih rešenja bivšeg ministra (koji je pao u vreme blokada 2009.) bilo je da će se svi prostupnici zaposliti u državnoj upravi. To je bio ogroman broj ljudi koji bi samo povećao broj zaposlenih u državnoj upravi. Međutim, čak ni to nisu učinili. Ta situacija je i dalje ista, a za zapošljavanje u državnoj upravi i dalje moraš biti „diplomirani“ – dakle, moraš imati četiri godine osnovnih ili pet godina sa master studijama. Na taj način su u Hrvatskoj izjednačeni stari „diplomski“ sa „master studijama“ po „Bolonji“.

Ono što je bitno za „Bolonju“, za taj kaos u kojem su se našli konkretni ljudi, jeste shvatiti u kojem momentu i sa kojim ciljem se ona događa, ko od nje profitira i kako se ona odražava na ljude. Sve što je rečeno za Srbiju

važi, naravno, i za Hrvatsku, i Hrvatska je upala u ideologiju približavanja Evropi i bivanja predziđem Evrope. Potreba koja je u Hrvatskoj nastala sa Tuđmanom – radikalni prekid sa svime što je bilo jugoslovensko i što se izjednačavalo sa Srbijom i JNA – stvorila je tu ideologiju o Hrvatskoj kao predziđu Evrope. Sve što je dolazilo iz Evrope je bilo prihvaćeno kao nešto pozitivno, idealan napredak civilizacije itd. Sve što je bilo staro bilo je nešto sa čim se treba prekinuti i šta treba zaboraviti. U takvom momentu, tržište postaje super rješenje za bijeg sa Balkana. To je ono što evropski identitet nudi Hrvatskoj i ono što će Evropi dokazati da Hrvatska jeste Evropa, a ne neki prljavi Balkan. Objasniti ljudima u takvoj društvenoj situaciji šta je „Bolonja“ i čemu ona služi, i na koji način smo u njoj duplo eksploatirani u kontekstu privilegiranih zemalja centra, bilo je dosta teško. U svim tim peripetijama, u svih tih tisuću pitanja koja su se postavljala, postalo je odmah savim jasno da odnos centra i periferija, kakav postoji u svim ostalim ekonomskim granama, postoji i u obrazovanju. Postalo je jasno da je Hrvatska i dalje u tom deprivilegiranom položaju i da nikad neće biti u poziciji zemlje centra, i da nikad neće moći trgovati svojim obrazovanjem na način na koji time trguju zemlje centra. Nemojmo imati nikakvih iluzija, taj prostor *visokog obrazovanja Evrope* je nova sintagma koja se koristi zato što je sintagma „Bolonjska reforma“, sa jedne strane, poprimila dosta negativnih konotacija, a sa druge, jer se proširila izvan granica Evrope (potpisnice Bolonjske reforme su zemlje poput Kazahstana). U tom kontekstu je nužno razumijeti neka pitanja koja su studenti u Hrvatskoj počeli postavljati 2008. godine, poput: „Za koga je 'Bolonja' osnovana?“, „Za koga je pokrenuta?“, „Za koga je ona provedena?“, „Ko od nje profitira?“, i „Kako se ona odnosi na naše živote?“. Ona je provedena na način koji je evropska kopija američkog obrazovnog sustava. To je nastalo iznimno kao konkurencija američkom obrazovnom ustavu, a ono što se ređe spominje jeste da je globalno tržište uslugama obrazovanja veće od farmaceutskog tržišta. Drugo tržište za razmenu usluga je obrazovanje, a treće je farmaceutika. To sada poprima skroz nove dimenzije. To da se u obrazovanju može više zaraditi nego što se može zaraditi prodajom lijekova, poprima neku skroz novu dimenziju i stavlja stvari pod određeno svjetlo, ističe ih malo jasnije. Svi ovi mehanizmi sa kojima se mi borimo dok smo studenti ali i kasnije – poput ECTS (odnosno ESPB) bodova i preddiplomskog i diplomskog kruga – ne služe nam kako bi nam olakšali snalaženje na tržištu rada, već da bi zemlje centra mogle više profitirati na nama kao jeftinoj radnoj snazi, te na taj

način mogle konkurirati na globalnom tržištu obrazovanja. Jer, u čemu je problem? Amerika ima najveće vanjsko tržište obrazovnim uslugama. To znači da najveći broj studenata koji dolazi studirati u SAD su studenti van SAD. Evropa, zapravo, ima najveću mobilnost, što znači da ogroman broj ljudi prolazi sa jednog sveučilišta na drugo, ali Evropa ima najveće unutarnje tržište na svetu. To znači da, u situaciji kad postoji Evropska unija, neko iz Hrvatske (koja je sad deo Evropske unije) dođe na studije u Brisel ili London, to se zapravo **ne** vidi u toj globalnoj bilanci razmene obrazovnih usluga. To je i dalje unutar jedne zemlje, što znači da su same školarine unutar toga niže. Cijeli sustav mobilnosti postoji upravo zato da bi se poboljšao položaj Evrope na globalnom tržištu obrazovnih usluga. I to se događa na takav način da postoje viša i niža razina školarina: zemlje Evropske unije imaju niže školarine za fakultete koje su u Evropskoj uniji, kao i za studente koje dolaze iz Evropske unije, dok sa druge strane studenti koji dolaze van zemalja EU imaju više školarine.

Kako funkcioniira mobilnost? Govor o mobilnosti bi trebalo promatrati isključivo iz ekonomske perspektive zemalja periferije i zemalja centra. Slučaj je obično takav da su popularnija sveučilišta u zemljama centra i da su to „target universities“ – to su ona sveučilišta koja mogu privući ogroman broj zainteresovanih ljudi da tamo dođu studirati ili raditi. To su ona sveučilišta koja, navodno, prodaju „visoku kvalitetu“. Ne treba imati nikakvih iluzija – to nije kvaliteta zbog toga što su briljantni, što su zapadni Evropljani ili što su genijalci po prirodi. Oni su, u stvari, „genijalni“ zato što imaju ogromne količine para koje se ulažu u to. Da mi ulažemo tolike pare u svoj sustav onda bi mi bili ti genijalci. To je banalno i bazično, i ne treba imati nikakve iluzije, tu priču ne treba mistificirati ni na koji način. Stvari sa mobilnošću funkcioniraju na taj način da vi sami ništa ne plaćate ukoliko želite otići na Oksford, jer imate veći broj stipendijskih fondova u kojima je i vaša zemlja članica i koji se raspisuju u natječaj: neki od njih su, recimo, „Sokrat“, „Basileus“, „Erasmus“, itd. Hrvatska je sa „Erasmusom“ kasnila dve godine jer nije imala 2–4 miliona evra koliko je koštala članarina. Ako je Srbija u „Basileusu“ ili „Erasmusu“, to ne znači da su tamo došli ministri obrazovanja da se slikaju, podele rokovnike i olovke i potpišu nešto, to znači da je Srbija osigurala tih četiri, šest, osam miliona evra kako bi njihovi studenti otišli na Oksford, na Hajdelberg, na evropska sveučilišta. U momentu kada odlazite na stipendiju u zemlju centra, vaša država za vas plaća sva vaša osiguranja, svu vašu školarinu i sve vaše potrebe. U momentu kad vi dolazite tamo vi predstavljate

potencijalno jeftinu radnu snagu. Vas neko mora angažirati, jer većina tih stipendija izgleda tako da studenti moraju odraditi jedan deo stipendije (a diskurzivno je to opisano kao pružanje prakse studentima), pa se onda ta praksa odrađuje tako što npr. predajete jedan deo nastave na tom sveučilištu. To njima stvara određenu količinu novaca koju mogu sebi raspodijeliti. Taj novac se najčešće raspodijeljuje tako što se ulaže u, na primer, najveće svetske predavače, koji za predavanja dobijaju ogromnu svotu para. Zbog toga što su Hrvatska i Srbija potpisnice „Erasmusa“, „Basileusa“ itd., i zbog toga što finansiraju sva naša osiguranja, stipendije, školarine i sve ostalo, u zemlji centra smo poželjna radna snaga. Nije slučajno to da velika većina ljudi koja ode iz Srbije ili Hrvatske jednostavno ostane tamo predavati, upravo zato što su, u tom momentu, jeftinija radna snaga od nekog Škota, na primjer. Za njih su plaćena sva davanja, plaćena su sva osiguranja – sveučilište na kojem si ti gost to ništa ne košta, sve je plaćeno. Na taj način se okreću ogromne količine para.

Situacija u kojoj zemlja periferije služi samo za nekakav „brain drain“, za „pool“ genijalnih mozgova, ono najbolje, *crème de la crème* što se uspije izvući iz lokalne situacije i otići negde u Evropu (na sanjani Oksford ili Kembridž) – ta situacija funkcionira upravo na taj način. *Brain drain* funkcionira na taj način. „Bolonja“ nikad nije zamišljena tako da ona promovira nekakvu kulturnu suradnju – da neko u Hrvatskoj na primjer bolje nauči njemački, španjolski ili neki skandinavski jezik, ili da nauči nešto o nošnjama u Norveškoj – nego ona funkcionira ujednačavanjem evropskog tržišta obrazovanja. To znači upravo to: jeftiniju radnu snagu za zemlje centra.

Postoji ta ekonomska razina, međutim, postoji i diskurzivna razina, koja govori o tome čemu „Bolonja“ služi, kako se provedba „Bolonje“ događa na javnoj ravni od političara do pres-konferencija itd. Treća razina bi bili sâmi mehanizmi koji studenti neposredno osjećaju. O ovoj prvoj dimenziji – ekonomskoj – zapravo se ni ne govori. To je jednostavno nešto što se shvati nakon niza godina, nakon čitanja svih tih izveštaja i kad se počneš pitati zašto Hrvatska plaća „Erasmus“, zašto mi to plaćamo, zašto to ne ide iz nekakvih zajedničkih fondova, itd. Dimenzija oko ujednačavanja samog obrazovanja ne postoji zato što Evropa mora njegovati kulturne razlike svake zemlje jer, jednostavno, nikako drugačije ne bi uspila funkcionirati, niti bi stanovnici neke zemlje Evrope pristali da budu Evropejci (mi ih iz sprdnje zovemo Evropejci). Nikad nijedna zemlja poput recimo Njemačke ili Portugala ne bi pristala na to da satera

svoju kulturnu specifičnost u korist nekakve ideje Evrope kao nečega što, na primer, postoji u SAD. Amerikanci nisu Kalifornikanci ili Teksašani nego su „Americans“ – to u Evropi nikad ne bi prošlo. Zbog toga što ujednačavanje obrazovnog sustava na toj sadržajnoj razini u Evropi ne može biti provedeno, niti će biti, radi se na jednoj birokratskoj razini koja bi trebala omogućiti da tržište rada bude izjednačeno. To su sve problemi koje mi osećamo na svojoj koži, sve od ESPB bodova pa nadalje. Ne može se očekivati da ESPB bod odražava realnost tvog truda uloženog u određeni kolegij. Jer, odrediti da ti možeš pročitati samo 200 stranica nekog teksta po kolegiju u semestru narušava ideju visokog obrazovanja u ovom nekom humboltovskom smislu. Sama činjenica da to tako teško ide govori, zapravo, o tome da je akademija imala neki sadržaj u humboltovskom smislu, čoveka kao *homo universalisa*, da je bila ukorenjenija i da je teže izbaciti nego uvesti tržište. To što tržište krije svoje noge na tako zmijski način zapravo otežava prevodiocima „Bolonje“ čitavu implementaciju tog sustava. Na kraju, „Bolonju“ ne treba posmatrati u kontekstu ničega drugog nego u kontekstu ekonomskih odnosa koji se događaju u okviru visokog obrazovanja.

ISKUSTVO JUGOSLOVENSKOG SOCIJALIZMA¹

Alpar Lošonc: Nameće se jedno u prvi tren oratorsko, ali ipak neizbežno pitanje: zašto 2014. godine rekonceptualizovati Jugoslaviju? Ako bi ona bila samo jedna puka, ako tako hoćete, prelazna istorijska tvorevina, onda verovatno ne bismo našli za shodno da ovde govorimo o njoj. Ali očigledno je da su određeni potencijali, koji su iznad pukih istorijskih, još uvek za razmišljanje. Pretpostavljam da ćemo ovde ipak govoriti o Jugoslaviji, ali ne o onoj versajskoj Jugoslaviji, već o onoj Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata. Ili, ako hoćete поближе: o socijalističkoj Jugoslaviji. Naravno, nećemo se uljuljkivati u uverenju da možemo jednom ovakvom sesijom, jednom ovakvom seansom, iscrpeti sve moguće probleme u vezi sa Jugoslavijom, tako da ćemo imati konkretne smernice. Čini mi se da se, u slučaju da pokušamo da razmišljamo o Jugoslaviji u ovom naznačenom smislu, pojavljuju neki karakteristični problemi koji su još uvek sa nama, i čini se da će biti sa nama i u dogledno vreme. Pokušaj sinteze socijalizma i multinacionalnosti je za mene jedna grupa pitanja, jedna čvorna tačka; potom imamo samoupravljanje kao jedan pokušaj istorijskog projekta onih ljudi koji su želeli da upravljaju sobom, a da ne budu upravljani od strane drugih; na kraju su tu i, naravno, odnosi polova kao – reklo bi se – političko pitanje za sebe. Tako da, čini mi se da bi trebalo da razmišljamo u ovom pravcu, a gde će nas sve to odvesti, to će se pokazati. Zamolio bih, onda, mog starog druga Miroslava da započne.

Miroslav Samardžić: Zahvaljujem. Kada o socijalizmu u Jugoslaviji govori neko ko je živeo u socijalizmu, onda bi trebalo najpre da kaže kakva je bila njegova pozicija u tom sistemu. Ja sam bio član Saveza komunista pet-šest godina, a onda su me isključili zbog učestvovanja u nekim disidentskim aktivnostima. Danas u raspravama o jugoslovenskom socijalizmu najgore osude tog sistema dolaze od strane njegovih protagonista, od ljudi koji su

¹ Tribina je održana 27. marta 2014. u Omladinskom centru „CK13“ u Novom Sadu. Učestvovali su: GORDANA STOJAKOVIĆ (Udruženje S. T. R. I. K. E, Novi Sad), MISLAV ŽITKO (Centar za radničke studije, Zagreb) i MIROSLAV SAMARDŽIĆ (Kulturni centar, Zrenjanin). Moderirao je: ALPAR LOŠONC (Univerzitet u Novom Sadu).

bili privilegovani i koji su bili članovi ili funkcioneri Saveza komunista. Kada pogledate današnju liberalnu elitu u Srbiji, ona dolazi iz redova Saveza komunista. Čak su i neki ključni ideolozi liberalizma u Srbiji došli upravo iz Saveza komunista, i oni su i dan danas politički aktivni. Kada razmišljam o jugoslovenskom socijalizmu i jugoslovenskom komunističkom pokretu, najpre mi na pamet pada briljantna antifašistička borba. Jugoslovenski komunisti su u nemogućim uslovima uspjeli da organizuju najbolju gerilu u Drugom svetskom ratu u Evropi, kao i da izdejstvuju briljantnu pobjedu na strani velike antifašističke koalicije.

Druga stvar po pitanju jugoslovenskog socijalizma jesu značajni modernizacijski učinci tog sistema, a kao što vam je poznato, posebno ovim mladim levim intelektualcima, kapitalistički svetski sistem hijerarhijski struktuirao prostor na centar, periferiju i poluperiferiju. Periferna društva su onemogućena u privrednom i društvenom razvoju, a socijalistički sistemi su imali zadatak da taj hendikep nadoknade. Pošto privredni razvoj u tim državama nije bio moguć na osnovu kapitalističkog sistema, odnosno privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, komunisti su putem državne kontrole privrede uspjeli da postignu značajne privredne rezultate i to je karakteristično i za jugoslovenski socijalizam. Ono što je danas zaslug jugoslovenskih komunista jeste to što su se izborili za pristup različitim putevima za socijalizam. Posle sukoba sa Staljinom, Savez komunista je bio jedna od ideološki najnaprednijih organizacija u svetskom komunističkom pokretu. Potom, eksperimentisanje sa samoupravljanjem: iako je tokom cele vladavine Saveza komunista postojao monopol vlasti, ipak je taj sistem samoupravljanja do izvesne mere funkcionisao. Jugoslovenski komunisti ga nisu do kraja sproveli; dakle, uvek se vodilo računa o tome da Savez komunista ne izgubi poluge moći, a samoupravljanje nije moglo da u pitanje dovodi koncept monopola vlasti. Veliki rezultati postignuti su u socijalnoj pokretljivosti stanovništva. U jugoslovenskom socijalizmu je po prvi put na ovim prostorima dete radnika i seljaka moglo da stekne akademsko obrazovanje. Pristup obrazovanju bio je opšti, kao i pristup zdravstvenoj zaštiti. Politički sistem, kao što već sam napomenuo, počivao je na monopolu vlasti Saveza komunista. Dakle, u tom sistemu nije bilo moguće osnivati alternativne političke organizacije, ali je zato jugoslovenski socijalizam iskorenio tuberkulozu i drastično popravio društveni položaj žene i bar do izvesne mere modernizovao jedno zaostalo periferno društvo.

Ono što je takođe bio jedan od ključnih zadataka jugoslovenske revolucije jeste postizanje mirne koegzistencije između zaraćenih balkanskih naroda, a kao što znate, balkanski prostor je zagađen genocidnim nacionalizmima. Bar u prvih nekoliko decenija, jugoslovenski komunisti su uspeli da obezbede etnički mir koji je prva pretpostavka svakog društvenog razvoja. Nacionalna ravnopravnost je bila postignuta, a neki mali balkanski narodi su po prvi put u svojoj istoriji uspeli da razviju svoje političke zajednice (republike koje su po Ustavu iz 1974. imale veliki stepen samostalnosti). Pa ipak, u poslednjim decenijama, sedamdesetih i osamdesetih godina, taj sistem je počeo da gubi svoje kreativne revolucionarne potencijale. Savez komunista se pretvarao u stranku na vlasti i u njemu su počeli da dominiraju lovci na položaje koji su bili lišeni ideoloških uverenja. što se vidi i po tome kako su se ponašali devedesetih, posle sloma komunizma. Za socijalističke sisteme inače važi pravilo da boluju od rigidnosti struktura. Kad se sistem jednom formira, on više ne može da se menja. To se desilo i Savezu komunista. Kada je nastupila velika svetska kriza s početka sedamdesetih, Savez komunista više nije imao odgovor na pitanja sa kojima se jugoslovensko društvo suočavalo. Sistem je bio represivan, naročito neposredno posle Drugog svetskog rata. Za tim talasom represije usledio je novi talas represije posle sukoba sa Informbiroom, ali od sredine pedesetih ta represija popušta, a, jedan od najznačajnijih kulturnih stvaralaca u Jugoslaviji, Živojin Pavlović, rekao je da je jugoslovenski socijalizam, posebno šezdesetih i sedamdesetih, predstavljao Periklovo doba srpske kulture. Dakle, sistem je omogućio postizanje značajnijih kulturnih rezultata, bez obzira na činjenicu što je povremeno dolazilo do značajnijih ograničenja kulturnih i stvaralačkih sloboda. Posle sukoba sa Informbiroom i zatvaranja informbiroovaca – a njihov progon na Goli otok je najveća mrlja jugoslovenskog socijalizma – nije više bilo masovne represije osim pojedinačnih talasa, kao recimo posle hrvatskog MASPOK-a, kada je više od 1.000 ljudi bilo procesuirano, a sa pravne tačke gledišta ti politički procesi su mahom bili nelegitimni. Sistem je upao u krizu sedamdesetih i osamdesetih, kada više nije bilo odgovora na pitanja sa kojima se društvo suočavalo. Valja takođe istaći da je zasluga jugoslovenskih komunista i to što su se izborili za povoljan međunarodno-politički položaj jugoslovenske države. Bez dobrog pozicioniranja jedne države u međunarodnim odnosima nema privrednog i društvenog razvoja. Iako su socijalizam i komunizam danas u Srbiji kao i u svim drugim istočnoevropskim zemljama, kriminalizovani, vi i dan

danas možete naći, kod nekih protagonista srpske politike, pozivanje na uspešnost Titove spoljne politike, pa tako list *Politika* juče pita da li postoji titovski odgovor na ukrajinsku krizu, tj. kako da se mala Srbija pozicionira u sukobu velikih sila oko raspada ukrajinske države. Sistem je imao svoje značajne mane, ali kad pogledate kako se danas raspadaju neke višetničke države koje su se razvijale u mnogo povoljnijim društvenim uslovima (poput Belgije, ili velike etničke krize u Španiji), onda se može zaključiti da iako jugoslovenski komunisti nisu uspeli da iskoriste međunarodne političke prilike koje su bile povoljne za jugoslovensku državu, dakle, nisu iskoristili te prilike kako bi stabilizovali državnu strukturu koja bi opstala u slučaju da prilike postanu manje povoljne, ipak se može zaključiti da je taj period od četrdeset-pedeset godina u istoriji jugoslovenskih naroda bio jedan od najproduktivnijih. Mislim da iskustvo jugoslovenskog socijalizma neće biti breme obnovi levice kao što je staljinistički period breme u istočnoevropskim sistemima. Treba im odati priznanje za pozitivne učinke koji su iza njih ostali i treba analizirati greške koje su napravili, kao i otkriti njihove uzroke, posebno kad je u pitanju funkcionisanje samoupravljanja, kako bi se taj koncept možda obnovio. Za početak, možda toliko.

Alpar: Priuštiću sebi nekoliko nadasve kratkih komentara i postavljanje nekih pitanja. Jugoslavija je, kao i svi socijalizmi, predstavljala izvesnu vrstu razvojne diktature, ono što je Zapad radio trista-četiristo godina, a to znači: prvobitna akumulacija kapitala, nasilno prisvajanje sredstava za proizvodnju, mrvljene agrarne strukture i stvaranje industrijskog radništva. To je socijalizam morao da uradi za veoma kratko vreme. Naravno, veoma je teško to uraditi bez izvesnog nasilja, čak i ako govorimo da su tu načinjene izvesne krupne greške. Ipak, ono što se i u praksi i u teoriji zove „konstitutivno nasilje“ socijalizam nije mogao da izbegne. Druga ključna stvar je, naravno, samoupravljanje, jer ako ima nečega za razmišljanje, to je danas sasvim sigurno samoupravljanje. Ako su ovi jugoslovenski komunisti odista nešto postigli to je, ukratko, učenje. Jer od 1945. do 1948. godine to je ipak jedna staljinistička zemlja. Ako pogledamo Ustav iz 1946, koji je predstavljao model i ustava za Albaniju, to je bio jedan staljinistički Ustav. Onda, naravno, dolazi ova naracija iz 1948. godine, gde jugoslovenski komunisti pokazuju da znaju da uče, jer su dosta toga preinačili. Mada, nisu tačni navodi mnogih njihovih kritičara da je to bilo dosta nasilno. Nije tačno, jer mi znamo iz dosta spisa iz 1936. godine da su jugoslovenski komunisti bili veoma impresionirani nekim

momentima samoupravljanja u španskom građanskom ratu. Dakle, nije to došlo apsolutno niotkuda – *ex nihilo nihil fit* – nego je postojala jedna vrsta pozadine; to je ono što valja iskazati. Najzad, ovo treće: naime, ova kriza koja je bila toliko puta potencirana, krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih, tu treba primetiti izvesne strukturalne determinacije. Pitanje je da li se bilo koji sistem ne razvija ciklično i da li ne dolazi do cikličnih kriza. Nešto je tu očividno: socijalizam i kapitalizam skoro istovremeno dolaze u krizu na kraju šezdesetih godina. Sad, jedno drugo pitanje: kakve odgovore daju na te krizne procese? Ali, činjenica što i jedan i drugi sistem dolaze u krizu, u krizne konstelacije, i to relativno simultano, to nas ipak primorava da razmišljamo, ipak, na jedan dublji način, dakle tražeći strukturalne principe.

Gordana Stojaković: Ovaj deo zove se „Drugarice, napred!“. Mislim da se demokratski razvoj jednog društva, kao i društveni razvoj uopšte, može meriti preko položaja žena. Zato mislim da danas treba govoriti o organizaciji AFŽ-a, koja nikad nije bila samostalna, ali je u pojedinim momentima razvoja socijalizma, a naročito tokom revolucije, bila prilično samostalna, i to u momentima kada je država, odnosno partijski vrh, bila u krizi. Tada su žene zaista imale sjajne momente i to je lekcija koju moramo da naučimo. Žene su prihvatile izazov i masovno su, kao prvo, ušle u rat i revoluciju. Budući da sam se bavila teritorijom Vojvodine, svi primeri iz svakodnevnog života o kojima ću sada govoriti odnoseće se na Vojvodinu. Dakle, samo u Sremu je, tokom 1942, preko 16.000 žena bilo organizovano u AFŽ-u. Zašto? Pa bile su prisiljene, budući da su njihovi muževi, očevi, sinovi bili u partizanima – jer u Sremu i Vojvodini nije bilo četnika. Žene, deca i starci ostali su u selima, i žene su bile te koje su organizovale život, bile su odgovorne za sve, pa i za snabdevanje partizanske vojske koja je, u jednom trenutku, bila napustila Vojvodinu. Te prve liderke AFŽ-a često su gubile život dan-dva nakon što su stupile na funkcije. To nikako nije bilo lako budući da nisu bile naoružane; poput ostatka stanovništva koje nije uspelo da pobegne, sačekivali su neprijatelja golih ruku. Dakle, bilo je to vreme ogromne hrabrosti. I taj prostor koji je posle Drugog svetskog rata otvoren, tom strašnom situacijom nastalom tokom rata gde je veliki broj muškaraca izgubio život, ili bio ranjen, ili nesposoban da proizvodi, sve je to otvorilo trajan prostor za žene koje su krenule u javni život. To je bio jedan proces koji je zaista bio fantastičan. Međutim, dve godine po osnivanju AFŽ-a, u Sremu je već došlo do prvog sukoba između

politike Komunističke partije koja je preuzela ideološko vođstvo preko liderki koje su listom bile članice Komunističke partije, i koje su sve bile na čelnim pozicijama u AFŽ-u. Zašto? Zato što je život terao žene da se organizuju oko pitanja koje njih životno zanimaju, a ne oko pitanja koja su bila postavljena partijski direktivno. Zbog toga je Jovan Veselinović Žarko 1944. godine uputio pismo tražeći da se AFŽ ukine, jer su niži odbori bili verni višim odborima, a ne Komunističkoj partiji. Situaciju je spasila, kao i nekoliko puta kasnije, Mitra Mitrović, koja je objasnila da žene, zbog nasleđene zaostalosti, moraju imati jednu posebnu organizaciju da se uče političkom životu, da se edukuju, kvalifikuju za nova zanimanja i da uđu u javni život socijalističke Jugoslavije. Naravno, to se i desilo odmah posle rata, jer su prioriteti bili izgradnja i obnova zemlje – jednostavno, moralo je da se preživi. Hrana je bila strateški važna, naročito u Vojvodini. Prve seoske zadruge i prvu zadružnu situaciju su, u stvari, organizovale žene koje su ostale bez muških članova porodice, kako bi preživeli. Prva seljačka zadruga bila je sastavljena od udovica koje su tu zadrugu nazvale „Antifašistički front žena“. Međutim, ubrzo je to ime promenjeno u neko koje je bilo mnogo adekvatnije: ime nekog revolucionara, naravno. Ali suština je bila u tome da su žene koje su bile primorane da se bore za svakodnevni život zaista nepogrešivo znale šta je njihov interes. To je, naravno, bilo potpomognuto onim što je Komunistička partija iznedrila kao platformu za položaj žena još pre Drugog svetskog rata, i to se na kraju obistinilo u prvom Ustavu koji, kako ovde vidimo, nije bio savršen, ali je što se žena tiče bio značajan. Jer u članu 24. izričito je bilo rečeno da su žene ravnopravne sa muškarcima u svim sferama života i rada, da za isti rad dobijaju istu nadoknadu i da će država posebno štititi interese majki i deteta. I to se zaista ostvarilo. Žene su bile pozvane da uzmu učešća u privrednom životu tako što su prvo morale da se obrazuju. Taj zadatak je radio AFŽ, koji je okupljao žene na svakodnevnim poslovima, ali i zbog edukacije – bilo da se radi o analfabetskim tečajevima, političkoj edukaciji ili edukaciji za nova zanimanja – jer industrija je potrebovala radnu snagu, a taj neiscrpni izvor radne snage koji je nedostajao industriji u izgradnji nove Jugoslavije bile su žene. Žene su ušle u politički život; preko 80% njih glasalo je na prvim izborima, donoseći tako prevagu novim socijalističkim vlastima koje su se uspostavile u FNRJ. Dakle, žene su sada bile i politički entitet, one su imale svoje predstavnice koje su naročito bile važne u organizaciji AFŽ, o kojoj mi danas moramo da govorimo iz nekoliko aspekata. Prvo, da bismo videli šta je to što bi danas

mogli da uradimo, i koja su to iskustva koja bi danas eventualno mogli da primenimo. Ipak, istorijski, politički i ekonomski konteksti nisu isti kao danas, ali neke stvari jesu. Činjenica da je organizacija nastala na ovom tlu predstavlja jedan kontinuitet borbe za ženska prava i kao takav on je dragocen. Šta je prva karakteristika AFŽ-a? Masovnost. Kako kaže Vida Tomšić, to je bila milionska organizacija žena, čvrsta organizacija koju su one jako volele, u kojoj su se osećale slobodno jer su jedne drugima prenosile informacije i pomagale.

Druga stvar je bio nivo ženskih prava koji je socijalistička Jugoslavija iznedrila svojim Ustavom, a potom i serijom zakona koji su pomagale zaposlenoj ženi. Uvedeno je plaćeno porođajno odsustvo, zabrana noćnog rada ženama koje su porodilje i dojilje, zatim organizovanje jaslica i obdaništa i drugih institucija društvenog standarda koje su pomagale ženama da izađu iz kuće i rade. Dakle, sve je to bilo podržano budžetskim sredstvima. Drugo, sprovođenje tih prava u svakodnevnom životu, što nam danas, recimo, predstavlja problem, bilo je vrlo kontrolisano. Dakle, tamo gde se primetilo da je došlo do određenih propusta ili nepoštovanja zakona organizacije AFŽ-a, komunistkinje unutar Komunističke partije su zaista reagovala i o tome je AFŽ štampa izveštavala prozivajući imenom i prezimenom, na primer, određene sindikate ili menadžmente fabrika u kojima uslovi za rad gde su žene radile nisu onakvi kakvi bi trebalo da budu. Podsetila bih da mi danas imamo silne konvencije o zaštiti i borbi protiv nasilja nad ženama. Skoro je i Republika Srbija potpisala jedan od važnih evropskih dokumenata u borbi protiv nasilja. Međutim, samo prošle godine je preko četrdeset žena ubijeno u porodičnom nasilju. Dakle, sprovođenje zakona uopšte je problematično, a to u socijalističkoj Jugoslaviji nije bio slučaj, bar ne u Vojvodini i bar ne do 1950. godine, kada počinje slabljenje organizacije. Ali pre toga važno je reći kako je AFŽ uspevao da dospe do velikog broja žena. Samo u je Vojvodini, kako kaže Zora Kačalić Zaga, jedna od liderki APŽ-a u Vojvodini, 1948. bilo 400.000 žena – pretpostavljam punoletnih, jer o tome ne postoje direktne naznake. Od toga broja, 340.000 je bilo u AFŽ-u, a negde oko 280.000 u Narodnom frontu. Oko 1948. godine 20% radništva bile su žene, a već 1949. godine taj broj je iznosio 31%. Mora se reći da je jedan broj radnica bio privremena radna snaga. Organizaciona struktura je, dakle, bila suština uspeha. Organizaciona struktura je bila jako vitka i prilagođavala se potrebama svakog terena, odnosno mesta ili grada. Sve što je bilo potrebno ženama na tom konkretnom području, okupljalo se oko *aktiva*. Dakle,

ako se ustanovi da je osnovni problem nepismenost, aktiv – analfabetski tečaj. Ako se vidi da je problem u tome da, recimo, majke ne znaju koja konkretno prava imaju iz tog porodičnog prava, onda – aktiv u vezi sa ljudskim ženskim pravima. Ako je potrebno uvesti neku novu proizvodnju u povrtarstvo, onda – aktiv za povrtarstvo. Kada se na tim aktivima uoči da postoje neki drugi problemi, odmah se reaguje novim aktivima. Pored aktiva, najupečatljiviji način rada bile su konferencije, odnosno masovni skupovi, gde se nije baš vodilo interesa o pojedinačnim interesima žena. U pitanju su bile konferencije za politički rad, jer je i to bilo podjednako važno: edukovati žene za ulazak u politiku.

68 Dalje, važno je reći šta je tada bio pojam ravnopravnosti. Pojam ravnopravnosti podrazumevao je, prvo, jedan visok stepen zakonski utemeljenih prava za žene, kao i visok stepen korišćenja tih prava, ali i situaciju ekonomske nezavisnosti žene. Žena koja radi je žena koja može da se oseća ravnopravnom. No, budući da nije bilo moguće da se sve žene zaposle, kao što nije bilo moguće ni da se svi muškarci zaposle, onda je taj pojam ravnopravnosti podrazumevao mogućnost da se žene obrazuju, da se zaposle kada to žele, da se profesionalno ostvare, kao i mogućnost da za isti rad dobiju istu nadoknadu kao i muškarci. Na kraju, rekla bih, jako važno bilo je i ono što se dešavalo u svakodnevnom životu. To je bilo jedno izuzetno važno polje rada za žene. Dakle, svakodnevni život koji je bio potpuno pokriven aktivističkim radom AFŽ-a bio je nešto što je naročito okupljalo žene. Taj rad se uvek dešavao tako da ide u opštu korist, a žene su se uvek okupljale kada bi shvatile da se nešto radi za opštu korist. Posedovale su jedan dugoročni plan jer su na umu uvek imale ne samo ovaj trenutak, nego i trenutak u kojem će živeti njihova deca i deca njihove dece.

I da dodam još nešto, još jednu stvar koja je takođe važna: kada se govori o samoupravljanju, tu verovatno postoje sjajni primeri, ali mora se priznati da je uvođenje samoupravljanja, u krajnjoj liniji, jedan od uzroka gašenja AFŽ-a, jedan od uzroka povratka određenog broja zaposlenih žena u kuće, jer se tada u javnom diskursu polako pojavljivala teza da su žene višak, da su nerentabilne usled čestog odsustva zbog bolesti dece, i jer su obdaništa i jaslice skup projekat. To je naravno žigosano od liderki AFŽ-a, ali samo na nivou referata i javnog govora. Tada je, u stvari, počeo zaokret koji je promenio onu početnu poziciju koja je kažnjavala svaki patrijarhat i odnos prema ženi kao neravnopravnom biću. Sada je krilatica „Jesam za ravnopravnost, ali do mog praga“ ušla u svakodnevni život.

Alpar: Uvek treba imati na umu da susret između socijalizma i ženskog pitanja nikako nije bio slučajan. Mi nećemo razumeti dinamiku istorijskog socijalizma bez Aleksandre Kolontaj, bez Roze Luksemburg, bez Klare Cetkin itd. Od samih početaka je to bio jedan od najznačajnijih zahteva socijalizma i uprkos tome što su postojale diskusije čak i u Sovjetskom Savezu, ipak je preovladavalo ovo. I to je dosta bitno: ako pogledate ustav Sovjetskog Saveza iz 1924. godine, on je u tom pogledu moderniji nego zapadni ustavi. Recimo, Ustav Velike Britanije tek 1928. omogućava ženama da glasaju, a da ne govorim o Švajcarskoj koja to čini tek 1971. godine. Znači, u pitanju je ogromna istorijska razlika. Međutim, tu se otvara još jedno pitanje, i prokomentarišaću nešto u vezi sa samoupravljanjem. Otvara se, naime, jedno pitanje, pitanje porodice. To je takođe jedan od klasičnih oblika kritike socijalizma – građanska porodica. Ako pogledate ove druge, tzv. realnosocijalističke zemlje, koje su bile strahovito konzervativne upravo u pogledu seksa, odnosa polova i tako dalje, tu uvek vidite određenu vrstu dekadencije prema klasičnoj građanskoj porodici. Sada, što se tiče samoupravljanja: naravno, samoupravljanje je od početka bilo, reklo bi se, obeleženo izvesnim napetostima. Jedna od tih napetosti bila je napetost samoupravljanja i tržišta, jer tu se sada postavljalo pitanje kako će se žena snaći u okviru podele rada, što je zapravo i ključno pitanje. Nije slučajno što današnja kritika političke ekonomije iz feminističkih pera ide upravo u tom pravcu, jer to jeste glavno pitanje. Jer tamo, čini mi se, gde je socijalizam (nažalost, i jugoslovenski socijalizam) istorijski pao jeste nemogućnost da napravi revoluciju proizvodnih procesa. On jeste napravio izvesnu vrstu revolucije u pogledu vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, ali u pogledu proizvodnih odnosa toga nije bilo. Znači, problem je u tome što, u vreme kada počinje samoupravljanje, što je *de facto* posle 1953, kada se donose ustavni zakoni, istovremeno počinju da jačaju i tržišni odnosi. To je nešto što je istorijski bez presedana. To je nešto što komunisti nisu očekivali, niti su nalazili odgovor na to pitanje. Jer, čim se intenziviraju tržišni odnosi, onda se postavljaju pitanja: šta će biti sa ženskom radnom snagom, i koja je pozicija ženske radne snage – e, to je taj problem koji se ovde javlja. Tako da, čini mi se, ono što Vi govorite ne proizilazi direktno iz samog samoupravljanja, nego iz svih napetosti i tenzija što okružuju samoupravljanje. Naravno, nisu samo samoupravljanje i tržište problemi koji se moraju spomenuti, ali se u svakom slučaju samoupravljanje mora kontekstualizovati da bi se mogli otključati svi njegovi problemi, kao i odgovor na pitanje zašto je on doživio izvesnu vrstu deklasiranja.

Mislav Žitko: Ono što bih na početku rekao, pri pokušaju tematiziranja socijalističkog iskustva, jeste da se nekako ustalilo da o socijalizmu svi govore iz ekonomske perspektive, ili da je barem taj ekonomski moment privilegiran, što su donekle pokazala i uvodna izlaganja, a što je donekle nepravedno prema samom socijalizmu, odnosno prema jugoslavenskom socijalizmu kao određenom tipu modernizacije u veoma kratkom vremenu. Dakle, ono što bi trebalo istaknuti na početku jeste činjenica da se sa prekidom 1948, odnosno prekidom sa Staljinom i sa sovjetskim modelom, nije samo prekinulo sa sovjetskim ekonomskim modelom, nego i sa sovjetskim modelom u kulturi i umetnosti, kako u popularnoj kulturi tako i na razini svakodnevnice. Tako da imamo sasvim drugačije prakse, klasičnim marksističkim žargonom rečeno, u svim tim elementima nadgradnje, i to je ono što socijalistički period čini zanimljivim, čak posebnim, i zapravo ambivalentnim.

Ljevica u današnjoj izvedbi nema, naravno, nikavu korist od toga da povratno mistificira ili mitologizira taj period. Ono što je potrebno, i što su svi moji prethodnici naglasili, jeste kritički preispitati taj period i nekoliko desetljeća pokušaja uspostave drugačijeg načina proizvodnje i proizvodnje života. Da se vratimo na ekonomsku komponentu, koja je sasvim sigurno ispunjena različitim ambivalentnostima. Meni se čini da možemo provizorno uspostaviti određeni tip vremenske klasifikacije jugoslovenskog socijalizma i to može to biti izuzetno korisno za diskusiju, budući da je veoma često u javnim raspravama slučaj da se govori o osamdesetim kao godinama u kojima je sve otišlo kvragu, godinama kad je počela ta liberalizacija i gde se, zapravo, reformama Ante Markovića zaključio taj celi proces prema privatnom vlasništvu i prema tržištu. Meni se čini da se ovi protržišni momenti mogu locirati mnogo ranije, i u nekoj vremenskoj klasifikaciji čini mi se da period od 1952. do 1961. možemo okarakterizirati kao period industrijalizacije, i to period industrijalizacije koji je temeljen na supstituciji uvoza. Ta strategija supstitucije uvoza nije nešto što su izmislili jugoslavenski samoupravljači, to je bila uobičajena strategija nerazvijenih zemlja u njihovoj potrazi za životnim standardom i razinom ekonomske snage kakvu imaju razvijene zemlje. Ideja je bila da se lociraju određeni ključni sektori u privredi. U jugoslavenskom slučaju: metalurgija, kemijska industrija, elektronska industrija itd, i da se tim sektorima da određena privilegija; to se, dakle, činilo tako što se poticao određeni tip izvoza da bi se sa čvrstom valutom koja dolazi iz tog izvoza mogli, na određeni način, financirati ti ključni sektori privrede. To je ono

što je karakteriziralo to desetljeće između 1952. i 1961. i to je na ovoj strani upravljanja značilo da imamo posla sa jednom manje-više centraliziranom privredom, dakle privredom u kojoj je proizvodnja i alokacija resursa manje-više centralizirana, i gdje poduzeća i proizvodne jedinice nemaju u potpunosti mogućnost raspolaganja sa svojim dohotkom. Taj je model bio, ako gledamo naprosto prema brojkama, prema, dakle, ekonomskoj statistici, razmjerno uspješan.

Međutim, početkom šezdesetih se javljaju kritičari tog modela unutar same Komunističke partije koji govore da taj model pati od nekih unutrašnjih protivrečnosti, disbalansa u samim sektorima privrede i da on, na određeni način, mora biti postepeno zamenjen pre nego što te neravnoteže, ti disbalansi, ne potope jugoslavensku privredu. Tako da period od 1961. do 1976. možemo gledati kao prvi period liberalizacije jugoslavenske privrede. To je rani, inicijalni period liberalizacije jugoslavenske privrede gde je Jugoslavija prešla na neki novi tip strategije rasta, i to bi bio model rasta utemljen na izvozu, otprilike u analogiji sa modelom koji se kasnije promovirao u tranziciji. Međutim, u Jugoslaviji taj je model bio iz temelja različit, u onom pogledu u kojem se zapravo sada razvijaju oni ambivalentni aspekti samoupravljanja o kojima je maločas bilo riječi. Dakle, u tom periodu između 1961. do 1976. imamo jedan proces decentralizacije na razini celokupne jugoslavenske federacije, što znači da se odluke o proizvodnji, odluke o alokaciji resursa prebacuju sa federalne na republičku razinu, odnosno na razine pojedinih poduzeća, što znači da republičke i municipalne vlasti imaju puno veću autonomiju u pogledu monetarne i fiskalne kontrole. To također znači da pojedina poduzeća imaju puno veće ovlasti u pogledu raspolaganja dohotkom; dakle pojedina poduzeća, ti radni kolektivi, sada mogu odlučiti koliko će dohotka ići prema investicijama, a koliko prema plaćama. Slične odluke su se mogle, sa tim promenama, donositi na razini poduzeća. Ono što je osobito zanimljivo jeste da se u tom pokušaju liberalizacije trgovine i liberalizacije proizvodnih odnosa uklanja ovaj moment investicijskog odlučivanja sa razine federacije i prebacuje opet na razinu pojedinih republika, sada sa jednom institucionalnom inovacijom. Konačno se u Jugoslaviji formira, u tom periodu, bankarski sektor, i to na način gde poduzeća bivaju osnivači banaka, a banke na određeni način počinju kontrolirati tokove novca koji je potreban za investiciju. I sada dolazim do tog, ukratko da izložimo, protivrečnog momenta, gde sa jedne strane imamo pokušaj ostvarivanja socijalističke privrede, ali svi instrumenti, sve poluge

ekonomskog i političkog odlučivanja više nisu locirani na federalnoj razini nego se postepeno lociraju na nižim razinama, tako da imamo jednu kvazi-tržišnu strukturu u kojoj poduzeća, municipalne i republičke vlasti zapravo diktiraju ekonomsku dinamiku.

To je ono što predstavlja prvi moment liberalizacije gde se, dakle, Jugoslavija nalazi u položaju otvorene privrede koja pokušava plasirati svoje proizvode na vanjska tržišta, a istovremeno pokušava graditi socijalizam iznutra. Razlog zbog kojeg možemo naći sve te žarišne točke u jugoslavenskoj ekonomskoj povijesti leže, nažalost, u činjenicama koje sam maločas pomenuo: prekidanju sa sovjetskim modelom i potrebe da se eksperimentira i u ekonomiji i u politici, kao i da se traže najbolja moguća rešenja. Ovaj moment liberalizacije jeste pokušaj da se u jednom veoma neizvjesnom sustavu svjetskog tržišta nađu određeni putevi, da se ustale socijalistička institucionalna rešenja. Tu su se, čini mi se, socijalistički samoupravljači delom oslanjali na neke svoje ideje, a djelom su naprosto preuzimali već gotovu robu iz ekonomskog diskursa koji im je bio dostupan i koji se već artikulirao na Zapadu. Taj moment liberalizacije jeste prva točka u kojoj jugoslavenski napredak, odnosno ekonomski napredak u pogledu stope rasta, počinje polako opadati i to će doći na punu naplatu, kao što je bilo spomenuto, u trenutcima strukturne krize kapitalizma sedamdesetih godina. Da se nadovežem na Alparovu opasku: razlog zbog kojeg se ovi ciklični momenti u Jugoslaviji i na Zapadu poklapaju leže, čini mi se, u činjenici da je Jugoslavija u svojoj strategiji rasta bila toliko ovisna u pogledu uvoza i u pogledu izvoza na vanjska tržišta, te u činjenici da je Jugoslavija izvozila svoju nezaposlenu armiju rada u zapadne zemlje. U tom pogledu mehanika je manje više jasna: kada se događa recesija u zapadnim zemljama, to ima neposredne posledice na ekonomsku dinamiku Jugoslavije i u pogledu uvoza i u pogledu izvoza, kao i u pogledu povratka kući te armije rada koja je sada, dakle, opet nezaposlena i ne šalje remitentu koju je inače slala, dakle ne pomaže devizama koje su bile izuzetno bitne za jugoslavensku privredu, svoja kućanstva i, u tom smislu, svoju domaću privredu. Dakle, dok dođemo do osamdesetih godina, koje nedvojbeno jesu pokušaj da se, kroz taj Markovićev program, uklone tekovine socijalizma, tu već imamo nekoliko epizoda, nekoliko desetljeća pokušaja reformi u različitom smeru, koje su pokušale u jednoj iznimno složenoj situaciji balansirati, sa jedne strane, izgradnjom socijalističkog tipa upravljanja i socijalističkih institucija, te pokušajem da te socijalističke institucije i taj način upravljanja bude, sa druge strane, jednako efikasan, jednako uspešan,

jednako produktivan kao i njegov zapadni pandam, i da se u tom smislu – to je bila jedna od mantri nekih socijalističkih ekonomista u to vreme – socijalistički proizvod objektivno testira na svetskom tržištu. To su bila ta dva zadatka koja, kad se uzmu zajedno, čine dramu, tu ekonomsku dramu jugoslavenskog samoupravnog socijalizma. Iskustvo jugoslavenskog samoupravnog socijalizma je danas, čini mi se, osobito bitno jer su sve ove zemlje, odnosno republike, koje su nastale nakon Jugoslavije, suočene sa istim problemima sa kojima je bila suočena Jugoslavija, ali bez tih institucionalnih i drugih rešenja, odnosno mogućnosti. Manevarski prostor političke i ekonomske imaginacije je znatno sužen za postsocijalističke republike, i u tom smislu je ekonomsko i političko iskustvo socijalističke Jugoslavije veoma važno, jer se iz njega mogu crpeti određene ideje o tome kako jedna zemlja iz sustava agrarne privrede – što znači da su svi bili u blatu do gležnja – u veoma komprimiranom roku može prerasti u manje-više sofisticiranu industrijaliziranu privredu. To je ono iskustvo koje je, zapravo, autentično jugoslavensko i iz kojeg bi ekonomske i političke elite danas mogle naučiti.

Alpar: Čini mi se da valja razbiti jednu vrstu mita. Slušajući Mislava naprosto mi se to iskristalisalo. Veoma je česta mantra današnjih ekonomista i današnjih tumača Jugoslavije i socijalizma da je socijalizam bio većito protiv tržišta, pa da stoga možete iskonstruisati jednu vrstu onoga *versus*, dakle „socijalizam vs. tržište“. Međutim, to uopšte nije tačno. Ako pogledate mnoge diskusije u različitim socijalizmima, onda možete identifikovati i diskusije tipa: „Tržište, do koje mere“. I tada su već postojali neoliberali, samo se nisu tako zvali. Dakle, nije to toliko nova pojava koliko se misli, već postoji jedna vrsta kontinuiteta, čak i u jugoslovenskoj ekonomskoj misli, pa i u jugoslovenskoj ekonomskoj periodici. Dok su jugoslovenski komunisti pokušavali da naprave nešto novo malo šta su imali ispred sebe. Recimo, u pogledu sovjetske političke ekonomije postojala je knjiga Preobraženskog, što su oni na neki način isprobali; prvobitna akumulacija kapitala na socijalističkoj osnovi jeste ono što se u Jugoslaviji događalo od 1945. do 1948. Međutim, posle toga svi su manje više tapkali u mraku, počevši od Kidriča, preko Kardelja, do svih onih velikih mislilaca jugoslovenskog socijalizma, i tu, već 1962. godine, dolazi do onog kraja ciklusa, odnosno do jedne vrste mini-ekonomske krize. Naravno, ona stvarna ekonomska kriza desila se 1965, čega se stariji možda sećaju, kad se devalvirao dinar itd. To je već bila

jedna velika ekonomska kriza. U pogledu toga otvara se milion pitanja, ali tu ima još nešto što ne možemo da izbegnemo čak i ako hoćemo, a to je pitanje nacije. Zašto sada otvaram to pitanje povodom ekonomije, i zašto nisam nalazio za shodno da to ranije otvorim? O naciji se obično razmišlja iz perspektive političkog rakursa, kao da je to jedna vrsta političke kategorije, i onda obično sledi jedna vrsta poznate kritike nacionalizma kao nečeg retrogradnog i tako dalje. Međutim, mora se razmišljati, pa i u vezi sa Jugoslavijom, o naciji kao ekonomskoj kategoriji. Mislim da je jedna od pouka multinacionalnog sistema kao što je to bio jugoslovenski upravo taj problem: kako to da tržišni kapitalistički odnosi podgrejavaju ekonomski nacionalizam? Vidite, opet na fonu ovoga što je Mislav govorio, znate da je u sedamdesetim godinama postojao srpski liberalizam (Marko Nikezić, Latinka Perović). Šta su oni pokušavali? Oni su pokušavali pokriti celu Jugoslaviju tržišnim odnosima, ružnim rogovatnim terminima, potržštavati, komodifikovati – kako već hoćete, ali naprosto nisu poznavali ovu izrazito složenu kategoriju: ekonomski nacionalizam. O tome je, naravno, jako teško govoriti, jer znate koliko je nacija višeznačna kategorija, ali ako je postavite u okvire strukturalnih determinacija, onda morate razmišljati o tome zašto su upravo ove krize, ovi ekonomski ciklusi podgrejavali nacionalizam, jer onda veoma teško možete raspoznati šta je uzrok a šta je posledica. Da li su kapitalistički odnosi uzrok a nacionalizam posledica, ili obratno? Ili imate jednu vrstu interakcije. Samo otvaram ova pitanja, mislim da se to ne može izbeći u vezi sa Jugoslavijom. To je jedno od ključnih pitanja. Da li bi još neko hteo da izgovori neku reč?

Gordana: Ja moram nešto da dodam. U pravu ste, nije samoupravljanje bilo jedini razlog povratka izvesnog broja žena u kuću. Osnovni razlog bio je taj što je i dalje trajala podela na muške i ženske poslove. Žene su i dalje imale onaj klasičan arsenal ženskih poslova koji ih je čekao nakon napornog radnog dana koji je počinjao u pet ujutru. Radilo se do jedan sat, od jedan do dva je bio čitalački čas, i to je bila obavezna aktivnost. Znanja se tu nisu usvajala slobodnom selekcijom, nego je to bio čitalački čas gde su se sve teme raspravljale sa rukovotkinjom čitalačkog časa, jer su žene morale biti uvedene u politički život. Zatim je počinjao desetočasovni, ili čak dvanaestočasovni radni dan kod kuće. Zamislite samo: 1946, 1947, 1948. godine vi nemate prodavnice. Snabdevanje nije kao danas, kada kući možemo doneti polugotov ručak. Toj ženi ručak trči oko kuće, ona mora da ga spremi, nema frižider da ga ostavi za sutra, a pritom, ako ima jedno

ili dvoje dece, to je onda još veći posao. Dakle, sve je bilo na njoj. Tako da su žene već od 1945. do 1950. godine (pet godina je trajalo to strašno bitno angažovanje žena) osetile užasan zamor, i počelo je smanjivanje aktivnog odnosa žena prema gradnji novog društva. Jednostavno, došlo je do iscrpljenja. To se zvalo „dvostruko opterećena žena“. i o tome se razgovaralo u AFŽ-u. Onda je država pedesetih godina ušla sa velikim dečjim dodacima i raznim dodacima za pomoć majci, ženi, do te mere da je 1950. godine, uredbom Savezne vlade, pored dečjeg dodatka, koji je bio u rasponu od 150 do 250 dinara, za svako rođeno dete porodica dobijala 1.000 dinara, čime je pospešivano rađanje. Dobijate dobre pare i decu možete da čuvate kući u situaciji kada se uvodi jedna racionalnija proizvodnja. Kada obdaništa postaju skuplja i kada se neka ukidaju, jedan broj žena se uz sve ove činjenice odlučio za kuću. Na kraju, moramo reći da su žene ipak bile većina u nekvalifikovanoj radnoj snazi, i da je kod racionalizacije upravo ta radna snaga ostajala bez posla.

Mislav: Samo bih se vratio na ovu ideju koja mi se čini izuzetno važna, a to je promatranje nacije kroz ekonomske kategorije. Zapravo, u potpunosti se slažem da je to bio ključan moment. U trenutku kada se teritorijalno i politički provodi takav tip decentralizacije, što se u konsekvenci i ovjerava ustavom iz 1974, to je moment gdje se prvi put ozbiljno počinju taložiti ovi nacionalistički narativi koji kreću sa određenim ekonomskim problemima, a koji se mogu osloniti prosto na činjenicu različite razvijenosti pojedinih republika, gde je Slovenija bila izuzetno razvijena, a Kosovo izuzetno nerazvijeno. I sad, pitanje je gde je novac, ko koga sponzorira i gdje se akumuliraju devize koje zemlja dobiva izvana. U tim početnim ekonomskim pitanjima, u pitanjima raspodele bogatstva, mogu se onda kasnije rasplamsati nacionalistički diskursi koji mogu zaživjeti izvan ove ekonomske sfere. Bilo je gotovo naivno pomisliti da je početkom sedamdesetih godina nacionalno pitanje riješeno. A činjenica je da su političke strukture u tom trenutku – Kardelj i drugi – naprosto mislili da je taj određeni tip nacionalnog pitanja moguće staviti sa strane, i da je sada moguće graditi socijalizam bez razmišljanja kakve će performativne učinke imati davanje određenog tipa autonomije određenim republikama, potom određenim poduzećima i tako dalje. Lako je o tome govoriti sa distance od nekoliko desetljeća, ali u to vrijeme sve su to bila velika politička i ekonomska pitanja. Mislim da posledice jednog tipa izgradnje Jugoslavije od sedamdesetih naovamo zapravo vidimo tek danas. Dakle,

tokom sedamdesetih godina, određeni odnosi među republikama bili su ovjereni i pravno, i politički, i ekonomski, ali postojali su i određeni tipovi nesrazmjere koji pomalo podsjećaju na ove nerazmjere unutar Evropske unije, odnosno evrozone, koji onda kasnije ne mogu a da ne eskaliraju, najpre u ekonomskom, a onda u političkom smislu. Na koncu, ako ste pratili ono što se sada događa u Evropi na razini evrozone, primetićete da je stvar krenula kao ekonomska kriza, a onda je krenuo narativ o lenjim Grcima, o lenjim narodima perifernih zemalja koji nisu dovoljno štedili. Sve se to, dakle, može iščitati iz jugoslavenskog iskustva koje nam, čini se, nešto govori o današnjem iskustvu evropske krize upravo u toj poveznici nacionalizma i, da kažem, preteranog ekonomističkog tumačenja određenih problema.

Miroslav: Dakle, samo kratko. Jugoslovenski socijalizam je eksperimentisao sa tržištem. To nije bio do kraja razvijen tržišni sistem, nego bi se svakako mogao oceniti kao „kvazitržišni“. Ali svaka tržišna ekonomija asimetrično distribuira dohodak u socijalnom i prostornom pogledu. Dakle, ne samo da su postojale napetosti između razvijenih i nerazvijenijih delova u Jugoslaviji, nego to možete videti i u mnogo razvijenijim kapitalističkim državama. Kao što se Slovenija žalila da ih eksploatišu manje razvijene republike, gde se deo njihovog dohotka prelivao, tako se danas Katalonija, koja je razvijeniji deo Španije, pa i Baskija, žale da ih centralistička vlast u Madridu sputava u ekonomskom razvoju. Imate u Italiji, koja nije više etnička država, Pokret za otcepljenje severa. Problemi u Belgiji takođe nastupaju zbog neravnomernog razvoja. U ovom trenutku, bogata Flandrija žali se da je njen razvoj sputan zbog neefikasne federalne državne strukture. Problem sa neravnomernim razvojem u Jugoslaviji nastao je, između ostalog, i zbog toga što po Ustavu iz 1974. godine, kao i po Zakonu o udruženom radu, koji se tada nazivao „Mali Ustav“, samoupravljanje nije do kraja razvijeno kao institucionalni mehanizam. Samoupravljanje je po Ustavu iz 1974. godine zatvoreno u republike i pokrajine. Po ustavu iz 1963. u Saveznoj skupštini postojalo je Veće proizvođača. Takve institucije po Ustavu iz 1974. nije bilo, pa je stoga Jovo Mirić bio u pravu kada je rekao da je Jugoslavija po Ustavu iz 1974. organizovana kao konfederacija republika i pokrajina, a ne kao samoupravna republika. To je jedan od problema, po mom mišljenju. Dakle, ne samo da su postojale ekonomske napetosti, nego nisu postojali ni institucionalni mehanizmi koji bi na političkom nivou te napetosti možda mogli pokušati da razreše.

Alpar: Povodom ovoga što ste maločas rekli: to je za mene metapitanje, pitanje nad pitanjima. Socijalizam je ostao radno društvo. U tome nije prevazišao kapitalizam. Sve se okretalo oko rada, oko radne sfere, a samim tim oko organizacije rada. I reklo bi se ljudski život je bio sazdan prema radu. U tome nema ničeg komunističkog niti marksističkog. To je jedan građanski princip i ništa drugo. Ako vi hoćete da razumete Marksa, to je ukidanje rada. Tu ni jugoslovenski socijalizam nije ništa uradio, niti nijedan postojeći socijalizam. Povodom toga bi trebalo napisati – materijal naravno već postoji – nešto na temu biopolitike u Jugoslaviji. Jer, ovo o čemu ste vi govorili, telo žene, populacija, podešavanje telesnih režima, to znači da je socijalizam imao svoju biopolitiku i, naravno, da je žena bila upregnuta posredstvom fenomena rađanja. Dakle, o tome se tako mora razmišljati. Ali to su sve momenti gde socijalizam ne uspeva i gde ostaje u klasičnim kapitalističkim okvirima. Tako je i sa ovom klasičnom građanskom porodicom, pa čak i sa klasičnim ženskim ulogama, jer nema ničega komunističkog u zahtevanju ženskih prava. To su građanski zahtevi. Komunistički počinje onog trenutka kada počinje ova priča o ukidanju rada i kada vi menjate društvene determinacije. To su komunistički principi. S tim u vezi, zašto nacija kao ekonomska kategorija? Vrlo prosto. Još uvek postoji jedna važeća ideologija – mitologija, ako kako hoćete – koja vam govori kako je ekonomija po sebi kosmopolitska. Nikad to nije bilo tako, ekonomija je vazda bila upregnuta u kodove moći, naročito kod Engleza i Amerikanaca. To je zamršena priča o tome kako se stvara nacionalni subjekat kao takav, tj. nacionalna subjektivnost. U modernitetu to ne možete zamisliti bez ekonomskih naracija. Da bi ste imali nacionalnu subjektivnost morate imati jedan jezik, jezik koji povezuje, dati prostor. Zbog toga u Srbiji, u Jugoslaviji, druga, treća i ko zna koja sve Srbija uvek puca u prazno kada neprestano govori o tržištu kao o emancipatorskom momentu *per se*. To je potpuno promašeno. Potom se često govori o tome kako je socijalizam promovisao plan, a tu imate tržište. Pa i kapitalizam se zasniva na kombinaciji plana i tržišta, tu nema nikakve razlike. Da li vi vidite neku transnacionalnu kompaniju koja ne planira? Nemojmo se šaliti. Operirati sa pretpostavkama da ovde nije bilo tržišta, nego samo planiranja jednostavno je pogrešno. I Miroslav je potpuno u pravu: taj Ustav iz 1974. promoviše i perpetuirati nacionalnu subjektivnost u ekonomskom i političkom pogledu. Tu vi skoro nemate nikakav uticaj, dublji, ozbiljniji uticaj od strane onih koji su proizvođači. Reklo bi se da su oni napustili sopstveni koncept, da su porazili sebe na svom sopstvenom nivou. Ali pogledajte, što se više

nacija promoviše kao ekonomsko politička subjektivnost, tako se smanjuje opseg i manevarski prostor samoupravljanja. Tu, dakle, postoji jedna nerazrešiva protivrečnost između samoupravljanja sa jedne strane i nacije kao političko-ekonomske subjektivnosti sa druge.

DISKUSIJA:

78

Pitanje iz publike: Ja imam jedno pitanje koje bi se ticalo nečega što je bilo, otprilike, glavna rasprava osamdesetih godina po pitanju Jugoslavije. Mislim na ono što se može nazvati „inovacijskom krizom“ u Jugoslaviji. U kojoj je meri Jugoslavija zbog kombinovane privrede – sa jedne strane smo imali plansku, centralno-plansku privredu, a sa druge organizaciju putem tržišta – uspela da stvori politiku koja bi imala jasnu patentnu politiku? Jer, kada čitamo Marka Kosa, Jerovšeka, Jože Mencingera, oni govore o inovacijskoj krizi u tom kontekstu, da ona počinje ovom etapom liberalizacije tržišta, da se od tada broj patenata na godišnjoj razini neverovatno smanjuje i da se na taj način događa nešto što oni nazivaju krizom „tehničke klase“ ili „sitno buržoaske klase“. U tom smislu se govori o jasnoj polarizaciji. U kom smislu je ta kritika validna i šta bi ta kritika previđala u ovim bitnim determinantama u privredi? Koliko je to uticalo na sam proces rada, a sa druge strane, šta je podrazumevala kupovina patenata ili tehnološka restrukturacija?

Mislav: Prema podacima sa kojima raspolazem, ulaganja u ono što se suvremenim žargonom zove „Istraživanje i razvoj“, u Jugoslaviji su bila zapravo značajna, i to je bio jedan od dobrih aspekata činjenice da su pojedina velika poduzeća mogla krojiti vlastitu investicijsku politiku. U tom periodu, baš u osamdesetim godinama, imamo niz, na hrvatskom primeru, visoko sofisticiranih poduzeća, poput Plive ili Imunološkog zavoda, koji uspijevaju biti vrhunski igrači na svjetskim tržištima u svom segmentu, i koji sa svojim proizvodom uspevaju stvoriti osnovicu da u kasnijim periodima, na bazi realiteta, preživljavaju u ovom periodu tranzicije. Mislim da su se u Jugoslaviji, specifično u naprednijim republikama, ta ulaganja u istraživanja i razvoj višestruko isplatila za ova najveća poduzeća, i da je to, zapravo, bio određeni tip osnovice za stvaranje proizvodne jedinice koja je karakterizirala Jugoslaviju, a koja se ne može

specifično nazvati poduzećem u ovom kapitalističkom smislu. Jer, to su bile vertikalno integrirane jedinice koje su imale najrazličitije segmente, od istraživanja i razvoja do distribucije proizvoda. Jedna Jugoplastika je bila tako veliko poduzeće da je imala trgovine na raznim lokacijama i samu proizvodnju. Jugoplastika je inače bila jedan od osnivača Splitske banke i imala je jedan segment u finansijskom sektoru, tako da su ta najveća poduzeća imala veoma dobar prostor za formuliranje određenih investicijskih strategija, što je onda povratno generiralo određeni tip nejednakosti. Oni ljudi koji su bili zaposleni u tim poduzećima bili su bolje plaćeni, dok sa druge strane, ako ste bili zaposleni u nekom malom poduzeću, ili ako ste bili onaj segment privatnih poduzetnika u Jugoslaviji koji su postojali barem kao obrtnici, onda naravno niste imali takav tip dohotka. Ali da se vratim na tvoje incijalno pitanje. Nema sumnje da je Jugoslavija u tom smislu, u savremenom žargonu ekonomije „utemeljena na znanju“, napravila određene ishodišne korake, i to se može videti u tim najsofisticiranijim kompanijama i proizvodima koji su se doista mogli takmičiti na svijetskom tržištu, te koji su bili dovoljno dobri da pobrišu konkurenciju i zapadnih kompanija i istočnih konkurenata.

Miroslav: Jedna od značajnijih tekovina jugoslovenskog socijalizma je to što je uspeo da razvije obrazovni sistem koji je davao podršku privrednom razvoju. Naravno, on nije mogao da se takmiči sa visoko razvijenim industrijskim državama. Svaki sistem treba ocenjivati u poređenju sa alternativama. Mene zanima, da li je jugoslovenski sistem bio superioran u odnosu na druge političke ideologije koje su postojale na ovom području? Da li bi takav privredni razvoj bio da je, recimo, Draža Mihajlović pobedio u građanskom ratu u Srbiji? To je pitanje koje treba postaviti. Jugoslovenski socijalizam i njegove učinke treba, takođe, porediti sa onim što imamo u tranzicionom periodu. Koliko ja razumem tranziciju, njena funkcija je da se unište alternativni proizvodni sistemi u celoj istočnoj Evropi i da se ta područja vrte u periferan zavisni položaj prema središtima akumulacije kapitala u svetu.

Alpar: Jedan mali dodatak: to je, mora se priznati, ipak bila slovenačka priča. Postojale su i druge slovenačke priče, recimo kao ona čuvena knjiga Srečka Kirna i Igora Bavčara koja je prikazivala dinamiku jugoslovenskog socijalizma kao neprestani konflikt između tehnokratije i politokratije. Ali tu si potpuno u pravu. To je jedna derivativna priča. Moglo

bi se, evo, razmišljati o onome što se tada nazivalo „hipernormativizmom“, jer jugoslovenski socijalizam u sedamdesetim godinama, već ulazivši u posvemašnju krizu, zaista je operirao sa hipernormativizmom. Najzad, čak i ovaj Ustav iz 1974, koji ima 410 članova, bio je najduži ustav u celom svetu, izuzimajući indijski. Ali i to je već pokazivalo nužnost hipernormativizma. Sad, kako se to pokušavalo preneti na mikronivo? Tako što su razbijali osnovne organizacije na što manje delove, ali ono što su nažalost postigli bilo je nešto drugo. Uneli su tržište unutar organizacije. Dakle, nije bilo tržišnog takmičenja između organizacija, nego ste imali unutarnje konflikte između osnovnih organizacija udruženog rada. Uneli su konflikt unutra, umesto da to tržište pacifikuju između organizacija. To je jedna vrsta, reklo bi se, negativnog nusprodukta cele ove priče

Pitanje iz publike: Ako bismo mogli da posvetimo jedan deo ovog razgovora tome kako vidimo iskustvo jugoslovenskog socijalizma kao relevantno za nas danas, i ideji nekakve socijalističke politike u našim jugoslovenskim zemljama u vremenu neoliberalizma... Da li imamo nešto da naučimo i šta bi to bilo? Čini mi se da se nalazimo u nekakvom trenutku gde je na dominantnoj političkoj sceni ekonomska politika prilično bez alternative, i taj tok koji ona uzima izgleda vrlo disfunkcionalan čak i u kapitalističkim merilima, nigde nas ne odvodeći. Da li nam, sa druge strane, ono što možemo naučiti iz jugoslovenskog socijalizma govori nešto o tome na koji bi način u ekonomskom, a i širem političkom sistemu, mogla da se postavi socijalistička politika? Uzimajući u obzir sve ove probleme u vezi sa načinima na koje je jugoslovenski socijalizam, sa jedne strane, morao da varira i meandrira između problematike izlaska na svetsko tržište i izgradnje socijalizma unutar svoje zemlje, i sa druge strane, činjenice da su ga pogodile i na kraju do raspada dovele iste one krize koje su uvele neoliberalizam u zapadnom svetu. Da li nam iz toga ostaje nešto što bismo mogli da naučimo i možda iskoristimo danas?

Mislav: Što se tiče ovog pitanja, šta se može konkretno naučiti iz jugoslavenskog iskustva a da je primenjivo danas: mislim da ništa nije neposredno primenjivo s obzirom da je situacija skroz drugačija. Doduše, moramo se prisjetiti da su još početkom devedestih neki ekonomisti, poput pokojnog Branka Horvata, upozoravali da će ovaj tip razdeljivanja po principu osamostaljenja pojedinih republika u ekonomskom smislu znatno oslabiti te iste republike i da bi bilo pragmatično i oportuno naprosto

osnovati balkansku ekonomsku uniju. To je ono što je on predlagao kao jedan tip rešenja, i što bi, dakle, poboljšalo i trgovinski i bilo koji drugi status tih republika. A kao što vidimo, njegovo predviđanje da će samostalne republike znatno oslabiti u potpunosti se pokazalo točnim. Međutim, sad je pitanje: u trenutku kada vam je jedina strategija političkog okrupljavanja pristup EU, da li neki drugi tip ekonomsko-političke asocijacije može igrati zamensku ulogu, uprkos tome što to ima izvjesne podloge u pokazateljima i ekonomskim argumentima, itd.? Čini mi se da je veliki deo ovog puta prema EU i evrozoni za bivše jugoslavenske republike naprosto mehanički odrađen. Poslednji je primer Hrvatske koja je zadnja ušla u EU: ona je za sada imala, u ekonomskom smislu, samo štetu od toga, jer je morala izaći iz CEFTA-e, izgubila je sve one privilegije trgovanja sa svojim neposrednim okruženjem – koji u celom ovom periodu čini najveći dio ukupne trgovinske razmene – a ne može plasirati svoje proizvode na tržišta EU. Tako da, bojim se, u ovom stadiju razmišljanja o ekonomskim asocijacijama, ekonomska logika i logika političkog polja se na određeni način razilaze, ali ako nam je jugoslovensko iskustvo za nešto korisno, korisno je za razbijanje ovih mitova koji se perpetuiraju kroz dominantni ekonomski diskurs o tome da postoji samo jedan razvojni model, i da postoji jedna samo alternativa, i da je to ono što treba slediti. Očito je da ekonomska povijest pokazuje čitav niz modela i kombinacija koji se mogu implementirati. U vreme kada mi govorimo o jugoslovenskom modelu razvija se švedski socijaldemokratski model na temelju Ren–Majdnerovog plana koji je predstavljao zanimljiv konglomerat različitih funkcija koje, uzete samo za sebe, kao restriktivna ekonomska i monetarna politika, izgledaju konzervativno, ali u kontekstu onoga što su švedski socijaldemokrati željeli provesti cela stvar je bila izuzeno domišljata i napredna. Mislim da, ako imamo neke neposredne koristi, a o ostalima možemo spekulirati, od analize jugoslovenskog iskustva imamo održavanje ekonomske i političke imaginacije, što je osobito bitno, barem na razini ove javne rasprave i diskusije – kada vam neko pristupi sa argumentima neoklasične dominantne paradigme, možete barem reći to nije bilo baš tako.

Alpar: Postoji jedna teza koja je u prvi tren dosta čudna, mada ipak nije suluda. Naime, ta teza kazuje da je neoliberalizam nastao u Jugoslaviji. Zašto to ipak nije suluda teza? Ako pogledate različita stremljenja u sedamdesetim godinama, recimo Šuvarovu reformu, ona ima značajne neoliberalne aspekte poput ukidanja gimnazije, ukidanje humanističkih

disciplina i upregnuće celokupnog obrazovanja u proizvodni proces. To je itekako ono što imate, na preneseni način, u sklopu „Bolonje“. Time samo kazujem da Jugoslavija, hteli mi to ili ne, predstavlja izvesnu vrstu laboratorija za različite stvari i potpuno se slažem, ništa se tu ne može neposredno primeniti. Naprosto, povesna situacija je potpuno drugačija. Savremena politika koja hoće nešto da nauči, pa i iz ovog jugoslovenskog slučaja, mora da bude na neki način šizofrena, ne nadajući se ostvarivanju krajnjeg cilja, odnosno, mora biti svesna nemogućnosti neposredne primene ovog komunističkog, marksovskog modela. Mislim da bi bilo jako poučno pokazati zašto je to deplasirano – a to je ono što smo danas na nekin način i radili. Jer, ako danas u Srbiji pogledate hegemoniku ideologiju u vezi sa samoupravljanjem, to su priče koje vas odvede od pravih pitanja. Čini se da je određena vrsta kritičke refleksivnosti – šta se tu tačno desilo, zašto je došlo do ovih razina, zašto je došlo do neke provalije – sama po sebi značajni akt. Mislim da bi jugoslovensku praksu samoupravljanja trebalo sameriti i dovesti, zajedno sa još uvek postojećim praksama samoupravljanja, u određene komparativne okvire. Znam da su sve te prakse, poput Mondragona, diskutabilne i problematične; o njima se mnogo raspravlja, naročito na levisi, ali o njima se malo zna. Jedva da sam sreo ikoga ovde u Srbiji koji zna iole relevantne stvari o tome. Dakle, izgubili smo kontakt sa tim praksama. Trebalo bi ih sagledati i promisliti šta se može primeniti i aplicirati na srednjeistočnu Evropu. Bez toga teško vidim bilo koji pomak.

Zašto šizofrena situacija? Postoji nešto što nas neposredno dresira, recimo ova neoliberalna ideologija štednje koja je na prvom mestu; štednje koja vam snižava plate i koja vam neprestano govori da treba snižavati najamnine. U pitanju je jedna ideološka matrica – štednja kao jedina moguća ideologija. Dakle, razbijati to! Mi moramo kritikovati neoliberalizam. Pazite, kritikovati neoliberalizam, u tome nema ništa komunističkog. Vi možete iz građanske perspektive kritikovati neoliberalizam. Ali morate (samo tako mogu da zamislim tu praktičnu političku priču) istovremeno razmišljati u različitim dimenzijama. Ponekad razmišljati kratkoročno, ponekad biti defanzivan, ali nikad smetnuti sa uma šta je ovo što radimo. Po meni, socijalizam nažalost, nije uspeo više od nekih građanskih momenata. Socijalizam je rehabilitovao nešto što ovde u istočnoj Evropi nije postojalo, a to su upravo ti građanski principi, kao ovo sa ženskim pravima. To znači izvesnu vrstu nadoknade, kompenzatorne terapeutske prakse, ali naravno, istorijski oblici socijalizma nisu dirali u ono što je način proizvodnje života.

Miroslav: Nismo mnogo spominjali spoljnu politiku. Ona je sa ekonomske tačke gledišta bila veoma funkcionalna. Jugoslovenska privreda svakako nije bila konkurentna na zahtevnom zapadnom i američkom tržištu, ali je bila dovoljno tehnološki razvijena da može da konkuriše na trećesvetskim tržištima. Spoljna politika je omogućavala našim preduzećima da ostvaruju značajne privredne učinke na tim tržištima. Privredni efekti u Jugoslaviji su delimično zavisili od obimne zapadne pomoći koja je stizala posle sukoba sa Staljinom. Nikad nije do kraja obračunato koliko je tu novca stiglo, i ne samo novca: recimo, kombinat „Servo Mihalj“, u tehnološkom pogledu; čak su i neke fabrike izgrađene na direktnoj američkoj pomoći. Ali ovo je zanimljivo oko socijalizma i Jugoslavije: etnička država ne može da funkcioniše ako ne postoji neki kohezioni faktor. U drugoj Jugoslaviji to je bio socijalizam. Ono što je jugoslovenske narode ujedinjavalo bila je težnja da se izgradi jedan osobeni društveni sistem. Kada je taj sistem počeo da štuca, cela država se zaljulala. Ali šta iskustvo može da nas nauči? Mi bi, pre svega, trebalo da odgovorimo na pitanje da li sistem samoupravljanja uopšte može da funkcioniše. Da li je socijalizam uopšte moguć? Da li su protivrečnosti u sklopu jugoslovenskog samoupravljanja bile, između ostalog, i zbog određenih, loše isprobanih rešenja u samom sistemu? Taj kombinat „Servo Mihalj“ je bio složena organizacija udruženog rada, pojedinačne fabrike su mahom bile radne organizacije, a te radne organizacije su se sastojale iz osnovnih organizacija udruženog rada. Tu je postojao problem nedostatka hijerarhije. U samoupravnom sistemu nema hijerarhije. Federacija nema gotovo nikakve ingerencije nad republikama. Direktori i radnici saveza složene organizacije nemaju nikakve ingerencije nad radnim organizacijama, a ovi nad osnovnim organizacijama. Da stvar bude još gora, Zakon o udruženom radu je predviđao mogućnosti po kojima osnovna organizacija udruženog rada može da se izdvoji iz radne organizacije, i ti uslovi su bili prilično benevolentni. Osnovna organizacija udruženog rada nije mogla da se osamostali samo ukoliko bi to onemogućilo funkcionisanje samoupravljanja i nanelo veliku ekonomsku i tehnološku štetu. I sad jedna firma iz Slovenije treba da otvori firmu u Makedoniji, da to bude osnovna organizacija udruženog rada, pa da se ta osnovna organizacija potom osamostali, a u sporu između osnivača i ove novootvorene organizacije arbitrira sud koji je u Makedoniji i koji je pod potpunom kontrolom makedonskih vlasti, jer je sudstvo bilo potpuno centralizovano. U kojoj savremenoj multinacionalnoj kompaniji

imate mogućnost da se deo preduzeća osamostali? Neka institucionalna rešenja su, dakle, bila loša i takva rešenja ne treba kopirati. Uzgred budi rečeno, Savezna vlada nije imala instrumente kojima bi reagovala tokom ekonomske krize osamdesetih godina. Dakle, savezna vlast je bila slaba i nije imala mogućnost da vodi stabilnu makroekonomsku politiku kad je svaka republika i pokrajina mogla da sabotira sve mere Savezne vlade koje im se nisu sviđale.

Pitanje: Postavio bih pitanje na osnovu misli koje je gospodin Alpar izrekao po pitanju pojma rada u svim socijalističkim državama. Naime, takođe sam uverenja da Marksova kritika na osnovu kapitalističkog pojma rada nije zaživela, niti je uzeta u obzir u konstruisanju bilo koje od postojećih socijalističkih država. Stoga bih postavio jedno opštije pitanje iz marksističke problematike: koji bi po vama bili razlozi za to? Zašto nije uzeta u obzir Marksova kritika rada?

Alpar: Čini se da je izvesna konfuzija postojala kod svih socijalističkih ideologa. Ako mislimo čak i na domišljatog i učenog Lenjina, koji je socijalizam zamišljao kao „elektrifikacija plus Sovjeti“, vidimo da je u veoma retkim trenucima na umu imao tu ideju da treba revolucionisati samu sferu proizvodnje. Ta sfera predstavljala je ono što se zvalo „industrijski fordizam“: masovna proizvodnja, masovna potrošnja, dekvafikovani rad. Žene takođe ulaze u tu sferu, jer industrijski fordizam traži dekvafikovani rad. Nastaje takav oblik rada koji se može izvršiti bez prevelike fizičke snage. Danas postoji jedan žešći problem, jer način generaliziranja kapitalizma ide ka ukidanju nekih formi rada. To je ono o čemu su neki nemački sociolozi govorili pre nekih tridest, četrdeset godina: ukida se rad kao vrhovna kategorija. Znači, *de facto* imate taj problem. Još uvek postoje stari obrasci. Društvenost morate potvrđivati preko rada, a sa druge strane se mogućnost rada sužava. Da ne govorim o tome što se tradicionalno moralni obrasci još uvek vezuju za rad (marljivost, posvećenost itd). Čini se da je to strukturalno nerazrešivo. Pogledajte Evropsku uniju, gde imate preko dvadeset miliona nezaposlenih. Pogledajte Sjedinjene Američke Države, koje takođe ne mogu popraviti nivo zaposlenosti. I još jedan mali komentar: uspeh socijalizma zavisi od mogućnosti revitalizacije, odnosno re-revolucionisanja. To pitanje se postavilo u Jugoslaviji već sredinom šezdestih godina: da li jugoslovenski komunisti mogu da obezbede potencijale za re-revolucionisanje? Mislim da je simbolički najbitnija

tačka upravo 1968, koja se uvek precenjuje. Ona je performativni trenutak – kada Tito kaže da su studenti u pravu. To je mnogo značajnija rečenica u performativnom smislu nego što se misli. Jer on time priznaje, kao da i ne zna, ali *de facto* priznaje da Partija nije više u stanju da vrši ponovno revolucionisanje, i to je ono što on ne može da podnese, jer on je ipak boljševik. Kao što se to nekad govorilo: jugoslovenski komunisti su protestantizovali boljševizam, i to jeste odmak, jeste otklon, ali ne i potpuna transformacija. Dakle, on tada performativno priznaje da oni koji su, reklo bi se, istorijsko-filozofski zaduženi za revoluciju, to više ne mogu. Da ne govorim o tome da Tito u tom trenutku kazuje da su opasni oni koji iznutra kritikuju, dakle, da su crveni disidenti opasniji od nacionalista, i time on nažalost u stvarnosti afirmiše onu nacionalnu produkciju. Jer, nemojmo nikako zaboraviti da je nacija itekako povezana sa radom. To su zaista dosta snažne kopče. Jer nacija se sama gradi na principu rada. Danas takođe imamo isti problem: kako sve to promisliti kad više nemate sigurne temelje, ni naciju ni rad, krećući se u jednom lebdećem stanju. I onda to treba smestiti, naravno, u postsocijalističku postsamoupravnu politiku. Tu je i levica često ambivalentna, onda kada kaže „Što više radnih mesta“. Problem je u tome što nas dinamika kapitalizma ne vuče ka takvoj situaciji, nego dinamika kapitalizma uništava radna mesta. Znači nije to, reklo bi se, bilo kakva situacija, nego situacija koja je izuzetna.

Pitanje: Da se vratim na žensko pitanje. Meni se čini da je jako važno da se vratimo na to iskustvo – ako govorimo o inspiraciji onim što bi bilo bitno u smislu ženskog pitanja u jugoslovensko-socijalističkom iskustvu i o onome što imamo danas. Naravno, i zbog toga što je to iskustvo, nakon ovih takozvanih demokratskih promena, ili feminizama koji su nastali u periodima tranzicije, bilo sistematski brisano ili je bilo interpretirano kao nešto potpuno negativno, vezano za totalitarni projekat, itd. Naravno da je jako bitno da se vraćamo na to iskustvo, ali ne kao istoričari, nego kako bi videli šta nam je tu bilo važno i šta bi nam od toga koristilo i danas. Ako upoređujemo žensko pitanje danas sa onim nekad, čini mi se da je situacija, iako u potpuno drugoj konstelaciji, mnogo gora. Ako govorimo o iskustvu AFŽ-a i tom prvom periodu nakon nastanka SFRJ, to nije bilo samo pitanje prava žena tipično za građanski feminizam. Bez obzira na pravne promene, radikalne promene su se desile i na samom terenu i u svakodnevnom životu. Tu se zaista dogodila nesreća zvana Drugi svetski rat i to je uticalo na činjenicu da se nešto moralo promeniti, imajući u

obzir situaciju da je poginulo mnogo muškaraca. No, mislim da se stvar ne tiče samo toga – Drugi svetski rat se odvijao i u drugim državama, a žensko pitanje se nije odvijalo istim pravcem kao u nekim kapitalističkim državama. Dakle, ovde postoji projekat koji je bio vezan za socijalizam, i koji se, barem u tim prvobitnim momentima i na raznim razinama, ostvario kao jedna velika emancipacija žena. I na tome se radilo kao na kolektivnom projektu. To je danas nama potpuno nezamislivo. Kada govorimo o sferi reproduktivnog rada, koja se ovde i najmanje spominjala, i koja se na neki način podrazumeva kao nevidljivi neplaćeni rad koji obavljaju žene, u socijalističkoj Jugoslaviji se na toj sferi zaista radilo i postojalo je mnoštvo koraka koji su se trudili da učine promene kako bi žena mogla da uđe u sferu rada. Zaista se izlazilo, makar u određenom momentu, na kraj sa tim kako sve to pomiriti sa onom tradicionalnom ulogom koja je ženama namenjena. Naročito tada, u toj konstelaciji, kada su uslovi bili još gori. Postojali su konkretni koraci koji su morali da promene tu sferu i to nije bila stvar toga da li vi pripadate nekoj dobrostojećoj porodici, nego je to bila stvar kolektiva. Dakle, pravna regulativa nije bila samo na papiru, nego se sprovodila u radnoj sferi kako bi ženama bilo moguće da dobiju porodijsko, ili da za vreme porodijskog dobijaju platu, itd. To su možda sitni koraci, ali to je nešto što je danas nezamislivo. I još nešto: problem siromaštva. Kada se govori o Jugoslaviji, ona se često percipira kao siromašna zemlja. Imamo onda i ono: komunizam je vezan za siromaštvo. Čini mi se da bi to trebalo problematizovati. Na šta mislimo kada govorimo o siromaštvu? Kako da kontekstualizujemo taj pojam siromaštva, i ko je tu bio siromašan?

Pitanje: Kakav je bio intelektualni odnos prema antikolonijalnim pokretima koji su se razvijali posle Drugog svetskog rata? Iako znamo da su spoljnopolitički odnosi prema zemljama tzv. Trećeg sveta (iako je taj izraz danas vrlo zastareo) bili dobri, odnos Jugoslavije prema tim zemljama je bio nekako romantizovan.

Pitanje: U kojoj je meri nasleđe ili sećanje na samoupravni sistem i samoorganizaciju radnika prisutno i danas, i koji su načini da se taj i takav sistem ponovo aktivira, te na koji način to nasleđe može da se izmeni i prilagodi današnjem kontekstu i situaciji, makar kao politički zahtev?

Mislav: Čini mi se da je ova diskusija pokazala da jugoslavensku povijest možemo čitati ili odozgo ili odozdo, tj. ili kroz analizu reformi, zakona, institucija i ključnih događaja u jugoslavenskoj povijesti, ili odozdo, kroz čitanja promena na razini svakodnevnice, kroz ova pitanja roda i etniciteta koja se možda teško probijaju na ove visokoparne razine. Sa tim u vezi bih se vratio na pitanje siromaštva, jer bi se na tom pitanju mogla napisati ova povijest odozdo. Kakvo god bilo siromaštvo, to sigurno nije bio onaj tip ruralnog siromaštva i neimaštine kakvu je taj prostor bilježio u vremenu prije Drugog svetskog rata. Karakteristično u toj povijesti odozdo jeste da su ključni momenti bili urbanizacija i rast gradova, i razvijanje svih onih praksi i svih onih procedura koje karakteriziraju urbani život: kanalizacije, struje, života u zgradi. To su sve stvari koje oblikuju naše svakodnevne prakse, i onda čak iako imamo neki oblik siromašta ili deprivacije to je nešto sasvim drugo u odnosu na gladovanja i neimaštine na kakve smo mogli naći prije. To, dakle, sigurno neće biti onaj tip izloženosti posledicama siromaštva u vidu nekih hroničnih bolesti ili epidemija. Novi Beograd se izgradio u veoma kratkom vremenu. Tako se izgradio i Novi Zagreb, na mestu gde je bila ledina, i dobili smo jedan novi deo grada sa 250.000 ljudi. To su sve te promene odozdo koje su bile dinamične i koje je, prema recentno napravljenim studijama, bilo teško pratiti. Intelektualna elita – književnici, pesnici itd. – nije bila u stanju pohvatati sve te nove momente, i onda su koristili trope dehumanizacije i amerikanizacije jugoslavenskog društva. Jugoslavensko društvo se u tom kratkom periodu iz temelja promenilo. Iz te razine odozdo, ta količina promena je vidljivija nego kada razmatramo ove ekonomske procese. Samo bih rekao još nešto, apropos ovoga pitanja šta se može danas iskoristiti. Mislim da nije moguće mehanički odrediti šta se to može, a šta ne može. Koji se deo programa, ideje ili događaja iz perioda Jugoslavije može retorički, politički ili ekonomski iskoristiti, to ovisi o imaginaciji levice danas. U vremenu devedestih, kada je leвица bila politički i u smislu javne reprezentacije razbijena, ništa se nije moglo iskoristiti. Danas, kada se stvari ipak konsolidiraju, imate elemente reminiscencije na plenum, kao i traženje određenih vrijednosti za koje znamo da smo ih imali kao stvarna materijalna dobra, poput dostupnog javnog obrazovanja i zdravstva. U pitanju je naprosto stvar političke artikulacije u suvremenosti, i u tom pogledu je važno da na raspolaganju imamo sve podatke i svu građu. Što će od toga biti iskorišteno, to je pitanje tekućih političkih borbi.

Gordana: Evo, vidite, uglavnom se devojke interesuju za ženska pitanja, dok muškarci ostaju na tvrdim pozicijama, događajima, ekonomskim, političkim, istorijskim, gde žena nije bilo. Žene su bile tvorci istorije svakodnevnog života, to je bila njihova odgovornost, ali tek na temelju ideologije koja im je omogućila da izađu u radnu sferu, odnosno na temelju zakona koji su reformisali naš život. Jedan od zakona koji je u Srbiji donesen 1951. godine bio je zakon protiv zara i feredže, jer je Srbija bila strašno raznolika. Kada su Vojvođanke prešle na Kosovo i solidarno obavljale edukaciju po kućama gde su bile žene koje nikada nisu izašle iz kuće, to je bila jedna užasno velika solidarnost. Žene su živele u posebnoj vrsti kolektiva gde su bile slobodne da govore o svojim interesima i problemima o kojima se u našoj kulturi i danas ne govori. Recimo, o nasilju u porodici. Tada je bilo normalno da se u jednom aktivu žena i o tome govori. To je bilo takvo vreme, ideološki snažno, i nije se smela srušiti ta pozicija jednakosti žene. Nedavno sam radila intervju sa Kozlina Jekom. koja ima preko devedeset godina², i kada sam ja pitala kako se rešavalo to pitanje muškog nasilja nad ženama, rekla mi je da ako je član KP u tom slučaju odmah bi leteo iz partije. Žene su bile slobodne da govore o onome o čemu se i danas nerado govori, čak i u tim takozvanim intelektualnim krugovima. Mogu da vam pokažem AFŽ štampu: Međunarodna demokratska federacija žena je organizacija čiji je AFŽ jedan od osnivača, a Doroles Ibaruri je bila na čelu organizacije. Tu su se pomno pratili svi oslobodilački pokreti širom sveta, a sve u kontekstu rodnih prava, i na poziv međunarodne organizacije su dolazile žene koje su bile uključene u tu borbu – sve do 1948. kada AFŽ biva izbačen iz organizacije. Ipak, taj međunarodni aspekt je i dalje bitan jer se u štampi i dalje prati borba žena za njihova prava u čitavom svetu.

Alpar: Siromaštvo je jedna apstraktna kategorija. Ja bih se držao terminologije koja je začeta na samom početku: centar – poluperiferija – periferija. Mnogo više i mnogo konkretnije možemo zahvatiti stvari ako razmišljamo u tom pravcu, a ne u pravcu nekog apstraktnog siromaštva. U tom smislu Jugoslavija je jedna periferijska zemlja koja podnosi sve terete i sve strukturalne determinacije koje proizilaze iz tog stanja. U pogledu siromaštva, više nam vredi da istražimo unutar socijalističke odnose nejednakosti. Postojali su naučnici i naučnice koji su istraživali

² *Napomena priređivača:* Jeka Kozlina, bolničarka partizanske bolnice na Petrovoj Gori, umrla je neposredno nakon održane tribine.

nejednakosti, poput Eve Berković ili Branka Milanovića koji sada piše dobre studije o Svetskoj banci. To je još uvek vredno pročitati i onda ćete izoštrano videti mnogobrojne probleme socijalizma. Inače, nismo rekli da se ništa konkretno ne može iščupati iz samoupravne prakse jugoslovenskog socijalizma; mislim da smo baratali sa terminom „ne može se neposredno primeniti“. a to je ipak nešto drugo. Dakle, mislim da nam jedna vrsta revitalizovane politike sećanja itekako pomaže, ali moramo znati šta se tu tačno desilo. Mi smo u jednom kognitivnom autsajderstvu, ali moramo objasniti šta se tu desilo, s obzirom na hegemonске ideološke prakse koje vladaju u Srbiji i svugde.

Povodom ovog ženskog pitanja, ja tražim neku treću poziciju između dve krajnosti. Naime, jedna krajnost je ako mislite da se socijalizam i sve ono što se vezuje za socijalističku praksu ne može integrativno zamisliti bez emancipatorskih praksi u vezi žena, a druga je ako pokušate da zamislite žensko pitanje bez socijalizma. Ja pokušavam nešto treće i još uvek tvrdim da ne možete konsekvantno promisliti žensko pitanje, a da ne dirnete u način proizvodnje života. Sve dok ne dirnete u to pitanje, pitanje proizvodnje života kao takvog – to što sam pokušavao kroz možda previše apstraktan termin, „biopolitika socijalizma“, ali to je to. Zašto se ne može neposredno primeniti ova praksa? Pa industrijsko radništvo, okosnica socijalizma, je razbijeno. Nemate više tu vrstu industrijskog radništva, nego postoji nešto drugo, kognitarijat, ali ona vrsta istorijskog subjekta naprosto više ne postoji. I zato ne možemo neposredno primenjivati ovu praksu bez mnogobrojnih posredovanja. Bez imaginacije, od svega toga nema ništa.

Taj odnos prema Trećem svetu nije bio toliko romantičan. Ono što Treći svet radi jeste izvesna vrsta sinteze između nacionalnog principa i socijalizma. Čak i dan danas u Latinskoj Americi imate, ako pokušate promisliti šta se radi u Venecueli, Peruu ili Urugvaju, neku vrstu obnove nacionalnog i socijalističkog principa. Naravno, to uopšte nije lako. Ali to nije bilo romantično ni u pedesetim i šezdesetim godinama, nego je to jugoslovenske socijaliste suočavalo sa nekim krucijalnim pitanjima. Fakat da su se oni našli među nesvrstanima nije uopšte bilo odstupanje već, naprotiv, neka vrsta organskog kretanja. Nikad ne treba zaboraviti da su u tim pokretima u Trećem svetu žene zaista igrale ključnu ulogu. Pogledajte samo, recimo, Kubu. Kubanska revolucija se nikada ne bi mogla promisliti bez Vilme Espin i Selije Sančez.

Miroslav: Staljin nije slučajno napao Tita i jugoslovenske komuniste. Jugoslovenski revolucionarni pokret je bio autonoman i nije bio pod Staljinovom kontrolom, a on je imao potrebu da jedan takav pokret disciplinuje. Tito je donosio samostalne odluke tokom Drugog svetskog rata i posle. Pružao je, recimo podršku grčkim komunistima, a Grčka je po sporazumu Staljin–Čerčil pripadala britanskoj sferi uticaja. Ono što treba istaći kada je u pitanju Savez komunista jeste ovo pitanje kontinuiteta. Dakle, u jednom trenutku Savez komunista gubi svoje revolucionarne kreativne potencijale. Mogao bih da odredim i tačan datum: to je 2. juni 1968. Tog dana, nekoliko hiljada studenta iz studentskog grada kreće sa revolucionarnim parolama i crvenim zastavama. Kod podvožnjaka na Novom Beogradu ih dočekuje kordon policije i razbija ih pendrecima. Da stvar bude još gora, ne samo što ih je napala policija, nego su na njih sa novobeogradskih solitera pucali i penzionisani i aktivni oficiri vojske i policije, isti oni koji su sa tim crvenim zastavama dvadeset godina ranije ušli u Beograd. Od tog momenta SK postaje obična stranka na vlasti, a ne revolucionarna politička organizacija. Tito u govoru na televiziji devetog juna kaže „Studenti su bili u pravu“, a nedelju dana posle, na Kongresu sindikata, oštro ih napada. Vođe studentskih pokreta od 1968. do 1972. osuđeni su na višegodišnje kazne zatvora, a među njima su bili i neki moji bliski prijatelji. Od 1972. nastupa muk. Period između 1966. i 1972. je vreme žestokih intelektualnih debata i burnog političkog života. U Beograd dolaze trećesvetki intelektualci i marksisti: Samir Amin, Andre Frank, Argiri Emanuel. Doduše, taj odnos prema Trećem svetu imao je i svoju komercijalnu stranu. Nije se radilo samo o podršci naroda protiv kolonijalizma; u pitanju je bilo i povoljno tržište za naša preduzeća. Šta možemo naučiti iz iskustva socijalizma? Isto što i iz istorije uopšte. Kada je socijalizam u pitanju, istorija se narugala teoriji. Socijalizam je pobedio, odnosno komunisti su došli na vlast, tamo gde to niko nije očekivao, jer komunisti su imali da rešavaju pitanja koja je u evropskim državama i Americi rešavala buržoazija. 1906. godine Trocki je prvi formulisao zakon, odnosno ideju permanentne revolucije. Buržoazija u perifernim državama nije bila u stanju da izvrši modernizaciju. Taj posao preuzimaju komunisti i proletarijat, i taj posao je pun protivrečnosti. Sa jedne strane, oni se zalažu za komunističko društvo, a sa druge strane oni moraju da izvrše zadatke koje je izvršila buržoazija. Taj sistem je dao neke rezultate. Ono što je naš zadatak jeste da pokažemo da komunizam nije teroristička utopija, kao što se to danas kaže, i da je alternativa kapitalizmu

moću. Treba samo da je formulišemo u novim uslovima – danas to zovu „socijalizmom za 21. vek“.

Aplauz narodnih masa!

Transkript: Saša Hrnjez
Lektura: Miloš Jocić

NEKI PRISTUPI U RAZUMEVANJU TRANZICIONIH PROCESA U ZEMLJAMA BIVŠE JUGOSLAVIJE¹

I Uvod

92

Dvadeset četiri godine nakon početka takozvane tranzicije zemalja jugoslovenskog socijalizma u kapitalizam teško da bi bilo ko mogao da bude zadovoljan nastalom situacijom. Možda je najviše iznenađujuća činjenica to da su nekadašnje zemlje članice, polazeći od uverenja da su upravo one druge krive za stanje u kom su se nalazile u vreme raspada, i zaključujući da ih posle otcepljenja čeka neka drugačija i bolja sudbina u odnosu na njihove susede, završile u skoro identičnoj poziciji. Kao po nekom pravilu, sve ove zemlje dospele su u situaciju koju odlikuju obeshrabrujuće niski učinci po svim važnim ekonomskim, ali i političkim i drugim društvenim parametrima. Napuštajući Jugoslaviju kao jedan pre svega ekonomski neodrživ i utopijski projekat – što je trebalo da bude jasno na osnovu tadašnjeg rasta zaduženosti, nezaposlenosti i drugih problema – mnoge od zemalja članica danas mogu da se pohvale činjenicom da su u istim parametrima „prevazišle” celu Jugoslaviju. Ipak, pojam tranzicije omogućava da se ovo stanje ne protumači kao posledica samih mera koje su sprovedene u periodu posle raspada. Umesto toga, katastrofalno stanje u kom se danas nalazimo pripisuje se upravo tome što još uvek nismo stigli u kapitalizam i što je socijalizam još uvek nekako prisutan. Jedan za drugim vodeći političari su u zemljama nekadašnje Jugoslavije u poslednje dve i po decenije ponavljali mantru kako još uvek nije dovoljno urađeno, kako su do datog trenutka sprovedene reforme i dalje nedovoljne, i kako je potrebno napraviti još samo jedan korak da bi zemlje balkanske periferije dospele u taj kapitalizam kakav možemo da opazimo u zemljama centra. Nasuprot ovom nadasve idealističkom i suštinski uto-

¹ Tribina je održana 26. aprila 2014. u Omladinskom centru „CK13“. Učestvovali su: JELENA MILOŠ (*Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju*, Zagreb), PETAR MARČETA (*Centar za društvenu analizu*, Beograd) i MOHORA DORU (sindikalni aktivista, Vršac). Moderirao je: ALEKSANDAR STOJANOVIĆ (*Gerusija i Centar za društvenu analizu*, Beograd).

pijskom pristupu prema kome se kapitalizam posmatra kao ideal koji mora da se realizuje u tom nekom čistom obliku da bi, zapravo, doneo sve ono što se veruje da donosi, pokušaćemo da ponudimo jedan drugi pristup u kom se kapitalizam posmatra kao realno postojeći kapitalizam. Prema tom shvatanju, period koji je okarakterisan kao tranzicioni bi u stvari trebalo analizirati kao period u kom je kapitalizam sve vreme već tu, bivajući uspostavljen ukidanjem društvenog vlasništva, radničkog samoupravljanja i povlačenjem države sa pozicije ravnopravnog ekonomskog aktera. Tako shvaćen kapitalizam očigledno ne donosi iste pozitivne rezultate koji se očekuju od njega kao idealnog modela već (nužno) podrazumeva nejednak razvoj i postojanje zemalja u kojima će se reprodukovati visoka nezaposlenost, siromaštvo, zauženost, niske nadnice, oskudna ili nepostojeća tehnologija, skoro potpuno odsustvo industrije i slabo osposobljena radna snaga, kao i mnogi neekonomski društveni problemi.

U pokušaju da doprinesemo boljem razumevanju skorašnje ekonomske i društvene istorije naših prostora sakupili smo na jednom mestu socio-ekonomsku analizu istog, perspektivu koju na njega imaju neki od učesnika radničkog otpora spram tranzicione politike, kao i *case-study* jednog grada koji je prošao kroz ovaj proces.

II Opaska o pojmu tranzicije

Pre svega toga, možemo da počnemo tako što bismo uočili osobenu logiku tranzicionog diskursa. Tranzicija, kao što sama reč kaže, znači „prelazak”, nastupanje nekog drugačijeg stanja, i zato kao diskurzivni okvir ima specifičan način funkcionisanja. Nasuprot uobičajenom načinu vrednovanja delovanja političkih opcija na vlasti, onda kada posledice njihovih odluka razmatramo i procenjujemo neposredno, termin „društvo u tranziciji” za sobom uvodi određeno odlaganje. Postoji ideja da tek treba da se stigne u neko određeno stanje, da iako sadašnje odluke imaju neke neposredne posledice, to nije ono po čemu bi ga trebalo meriti, već je potrebno da se tranzicija završi i da kapitalizam zapravo nastupi da bismo mogli da evaluiramo. To je specifičan oblik tranzicione legitimacije i on je u postsocijalističkim zemljama uspeo da odloži, zabrani i isključi postavljanje pitanja „Šta je ono što nam se sada događa, da li su posledice odluka koje se u datom trenutku donose za stanovništvo prihvatljive ili ne?”. Samim tim, u poslednjih dvadeset godina mogli smo da vidimo pro-

cese koji su doveli do katastrofalnih materijalnih i socijalnih posledica, pa se i danas nalazimo u situaciji u kojoj novi premijer Srbije može da kaže kako moramo da se izborimo sa zaostacima socijalizma u našem društvu. Dakle i danas, posle dvadeset godina, dominantna politika zahteva da se stanje u kom se nalazimo pripiše tom nekom starom načinu funkcionisanja i razmišljanja, a ne odlukama koje se donose i koje će se donositi.

III Tranzicija u Srbiji – socioekonomska perspektiva

94

U ovom delu ćemo pokušati da razumemo kroz koje se etape i političko-ideološke okvire na našim prostorima odvijala tranzicija iz socijalizma u kapitalizam.

U Srbiji se tranzicija dogodila krajem osamdesetih i u prvoj polovini devedesetih godina. Period posle 2000. je u direktnom kontinuitetu sa ovim procesima, pri čemu je funkcionisanje kapitalizma kakvo smo u njemu imali prilike da vidimo, zapravo ono funkcionisanje koje možemo da očekujemo i u budućnosti – to je normalno stanje periferne kapitalističke ekonomije. U dvehiljaditim je proces stabilizovan i mogli bismo da kažemo da, u bitnom smislu, nikakve dalje tranzicije neće biti. Kao što iz sopstvenog iskustva možemo da vidimo, sistem u kome danas živimo ili za koji se veruje da mu danas težimo bi trebalo da bude održiv, međutim, upravo on podrazumeva neodrživ nivo zaduženosti i antisocijalne mere, odnosno mere štednje. Sadašnje funkcionisanje kapitalističkog sistema u Srbiji jeste funkcionisanje perifernog kapitalizma.

Tranzicioni period u SFRJ

Analizu tranzicionog procesa bi trebalo početi sa poslednjom etapom postojanja Jugoslavije, odnosno sa reformama, liberalizacijom i merama štednje sa kojima se tada počelo.

Tu bi, pre svega, trebalo naglasiti da je priroda spoljašnjeg duga postsocijalističkih država u bitnom smislu različita od onoga sa kojim se suočavala SFRJ. Dug sa kojim je Jugoslavija ušla u osamdesete i u vezi sa kojim je politička odluka bila da se borimo svojevrsnim merama štednje nastao je iz potpuno drugih razloga u odnosu na dug sa kojim se Srbija

danas susreće. Dug Jugoslavije je nastao iz aktivnog državnog investiranja u privredu, a ne usled pokrivanja tekućih državnih troškova kreditima, ili zbog subvencionisanja privatnih preduzeća. To investiranje je, sa name-rom, većim delom išlo u proizvodni sektor i za cilj je imalo da obezbedi autonomiju jugoslovenske privrede i njenu sposobnost da direktno i sa-mostalno izađe u susret potrebama stanovništva federacije. Današnji dug je, nasuprot tome, nastao u pokušaju da se podstakne privatno preduze-tništvo, upravo zbog toga što država nije ni pokušala da zarađuje putem državnih preduzeća.

Međutim, da bismo uopšte mogli da razumemo kako se jugosloven-sko društvo našlo u situaciji da započne sa tranzicionim merama i kako je sam dug nastao, moramo da uzmemo u obzir njegovu specifičnu kla-snu strukturu. Sa jedne strane, tehnokratija u Jugoslaviji je predlagala da se blagostanje i progres jugoslovenske privrede obezbede kompetitivnim razvojem autonomnih firmi na liberalizovanom tržištu. To je, naravno, podrazumevalo mogućnost otpuštanja, intenziviranje eksploatacije, kao i relativno lako ostvarivu mogućnost da manje uspešna preduzeća propadnu ukoliko ne posluju dovoljno dobro. Sa druge strane, radnička klasa i stara partijska nomenklatura su mahom pružale otpor ovim predlozima, gura-jući ka tome da jugoslovenska ekonomija bude u što većoj meri autonom-na u odnosu na svetsko tržište, i orijentisana na direktno zadovoljavanje potreba stanovništva, pri tom nikada ne dovodeći u pitanje činjenicu da ekonomska demokratija unutar samoupravnih preduzeća jeste ograničena tržišnim mehanizmom na nivou same države. Ni ovo drugo nije značilo okretanje leđa svetskom tržištu, jer je mogućnost većeg zadovoljavanja potreba stanovništva bila vezana za mogućnost da se kupi nova techno-logija i da se pribave nedostajući resursi. Naravno, cena ovih dobara je bila visoka i očigledno je bilo da će privreda morati da se zadužuje, što unutar određenih granica i jeste uobičajeno za zemlje u razvoju. Kompro-mis između dve logike, pored vidljivih trvenja, bio je postignut u tome da Jugoslavija finansira kredite koje je uzimala za kupovinu tehnologija i resursa iz razvijenijih zemalja tako što će i sama izvoziti u manje razvijene zemlje, odnosno u zemlje Trećeg sveta.

Zaduživanje Jugoslavije bilo je praćeno pregovorima sa međunarod-nim finansijskim institucijama i različiti oblici prilagođavanja svetskom tržištu bili na snazi u Jugoslaviji već od prve polovine osamdesetih godina.

Decenija 1979–1989 bila je obeležena politikom usmerenom na smanjenje duga i nadomeštanje deviznih rezervi, kao i na strukturalne pro-

mene koje bi omogućile zemlji da servisira svoj dug na dugi rok (drugim rečima, izvoznom orijentacijom na zapadna tržišta). Federalna vlada morala je preduzeti makroekonomsku stabilizacijsku politiku, dizajniranu da zadovolji uslove novog finansiranja MMF-a i smanji domaću potražnju, pri tom refinansirajući deo svog komercijalnog duga u privatnim bankama (Woodward).

Dug se popeo sa 19,837 miliona dolara 1985. godine na preko 20,590 miliona 1986, idući do vrhunca od 21.961 milona dolara. Potom je počeo da pada na 18,569 miliona 1989. godine, ne računajući inflacijom poremećen podatak iz 1990, pri čemu je BDP padao, uz oscilacije, od 53,062 miliona dolara 1985. do 47,843 miliona dolara 1989. Istovremeno situacija nije bilo ništa bolja ni po drugim parametrima. Navedimo samo da je već 1984. nezaposlenost dostigla 20%. U tom kontekstu, pod pritiskom međunarodnih finansijskih institucija kao zajmodavaca, donosi se politička odluka o usvajanju mera štednje. Pregovori sa finansijskim institucijama su trajali do raspada SFRJ, s tim što su više puta prekidani i nastavljeni i u vreme vlada koje su sledile: Milke Planinc (1982–1986), Branka Mikulića (1986–1989) i Ante Markovića (1989–1991). (Barać)

Osnovni zahtevi kojima je tih godina MMF uslovljavao svaku ozbiljniju pomoć (kredite) jugoslovenskoj saveznoj vladi bili su da država ojača nadležnosti iz fiskalne i monetarne politike i samim tim uspostavi ekonomsku (pre)vlast nad republikama i pokrajinama – prvenstveno, monetarna vlast je morala da bude vraćena Narodnoj banci Jugoslavije (NBJ) čija je nezavisnost morala biti ojačana kako bi Savezna vlada mogla da sprovodi makroekonomsku politiku. MMF je zamerao što se odluke u NBJ donose usaglašavanjem (konsenzusom) između guvernera, a ne većinskim odlučivanjem. Predlozi MMF-a su podrazumevali i antiinflatornu politiku, značajno smanjenje javne potrošnje (strogu štednju), kao i liberalizaciju cena i trgovine, tj. tržišnu transformaciju ekonomije. (Barać)

Savezne vlade Milke Planinc (1982–1986) i Branka Mikulića (1986–1989) pokušale su da obezbede uredno plaćanje (servisiranje) dugova i održavanje spoljne likvidnosti zemlje s jedne strane, i ekonomski rast sa druge. Na raspolaganju su imale izbor između dve ekonomske politike: da štampanjem novca ignorišu programe fiskalne i monetarne stabilizacije dogovarane sa MMF-om, ili da traže veće doprinose od republika i pokrajina. Pošto republike i pokrajine nisu imale nameru da se odreknu ni dela fiskalnog suvereniteta (sve do kraja 1988. godine) kojeg su im garantovali Ustav iz 1974. i mere ekonomske decentralizacije iz 1977. godine,

jugoslovenske savezne vlade (1982–1989) su se odlučivale da kombinuju dva pristupa – strogu štednju i inflatorno finansiranje. (Barać)

Iznuđene mere štednje vlade Milke Planinc izazvle su velike potrebe u privredi i posledice na životni standard stanovništva. Celokupni uvoz koji nije bio namenjen proizvodnji bio je zabranjen, uključujući i robu široke potrošnje. Od 1985. godine efekti spoljnotrgovinske liberalizacije i nametnutih ograničenja izazvali su dramatičan pad saveznih izvora prihoda od carina i poreza na promet. Budžetski deficit je porastao. Pregovori oko reprogramiranja dugova prema zapadnim bankama okupljenim oko Pariskog kluba započeli su 1983. godine, a potpisani aprila 1986. godine. Da bi sprečila ekonomski kolaps, savezna vlada se ponovo obratila MMF-u i u oktobru 1987. dogovoren je paket mera („Majske mere” iz 1988. godine). Ove mere su podrazumevale ograničenje ličnih dohodaka (plata), smanjenje javne potrošnje i otvaranje privrede zemlje za strana ulaganja (pri čemu strani investitori ne bi bili u obavezi da konsultuju predstavnike radnika prilikom odlučivanja, a procedure za eventualna otpuštanja radnika bile bi pojednostavljene). Aranžman sa MMF-om je podrazumevao liberalizaciju i stvaranje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta. (Barać)

Do 1984, službena stopa nezaposlenosti već je bila iznad 20% u svakoj republici osim u Sloveniji i Hrvatskoj, a inflacija je bila na 50% i nastavljala je da se penje. Godine 1985. 59,6% registriranih nezaposlenih bili su mlađi od 25 godina (zajedno sa 38,7% osoba mlađih od 25 godina), a 25% stanovništva živelo je ispod službene granice siromaštva (Woodward).

U Zakonu za preduzeća koji su slovenački ekonomski reformatori napisali i predstavili saveznom parlamentu 1988. ne samo da se strancima daje pravo vlasništva iznad 50% u pojedinačnom preduzeću (što je ranije bilo zabranjeno), nego se i svim menadžerima daje pravo do slobodno primaju i otpuštaju radnike, čime je jugoslavenski socijalizam nestao preko noći. (Woodward) Tako dolazimo i do kraja osamdesetih godina. Kada je 18. decembra 1989. godine Ante Marković u Saveznoj skupštini SFRJ predstavio Program ekonomske reforme i mere za njegovu realizaciju (poznat kao „Program Ante Markovića”) kao „šok terapiju“ za posrnulu jugoslovensku ekonomiju, vlade republika i pokrajina SFRJ dale su formalnu podršku planu. Međutim, do kraja 1989. godine (pošto je usaglašavanje programa sa republičkim i pokrajinskim vladama trajalo desetak dana), mnoga preduzeća i javne ustanove povećale su plate – iako je program podrazumevao njihovo „zamrzavanje“.

Markovićev program je podrazumevao: denominaciju domaće valute, fiksiranje („vezivanje“) kursa dinara za nemačku marku, zamrzavanje nominalnih plata na period od četiri meseca, nezavisnost NBJ koja više ne upravlja fiskalnom politikom (a njeni gubici se konvertuju u javni dug), sanaciju banaka i preduzeća preko posebnog fonda, pregovore sa Pariskim klubom oko reprogramiranja duga, pregovore sa MMF-om i Svetskom bankom o dobijanju kredita za stabilizaciju privrede, dalja finansijska i spoljnotrgovinska liberalizacija, zamenu socijalističkog ekonomskog sistema tržišnom ekonomijom, punu integraciju jugoslovenskog tržišta i promenu strukture preduzeća (tačnije, promene u vođenju poslovne politike u preduzećima i privatizaciju) kroz podelu akcija radnicima (umesto „akcije“ tada se koristio termin „deonica“).

Projekcije programa za 1990. godinu su glasile: BDP će pasti za 2%, stopa inflacije će iznositi 13%, rast uvoza će iznositi 16%, rast izvoza 8%, rast deviznih rezervi će biti 2,3 milijarde dolara, a suficit platnog bilansa 1,3 milijarde dolara. Međutim, ekonomska i politička stvarnost u 1990. demantovale su ovakve optimistične prognoze, jer je pogoršanje ekonomskih parametara bilo dramatično. (Barać)

Tada, te 1990. godine, Vlada SFR Jugoslavije koju je vodio Ante Marković nije mogla da dobije nove kredite jer su strani poverioci poput MMF-a i Svetske banke procenjivali da je Jugoslavija prezadužena. (Trajković)

Međutim, kada zaključujemo kako jugoslovenski ekonomski model, zasnovan na samoupravljanju, proizvodnji za potrebe stanovništva i, u osnovi, državnom investiranju, nije uspeo da izdrži izazove koji su se našli pred njim, moramo da imamo u vidu specifičnu dinamiku svetske privrede u datom trenutku.

Naime, u periodu kada se Jugoslavija zaduživala dolar je bio veoma jeftin, odnosno krediti koji su se uzimali od američkih banaka su podrazumevali niske kamate budući da je američka centralna banka, u pokušaju da podstiče sopstvenu privredu tokom zlatnog perioda kapitalizma, držala kamatnu stopu po kojoj su banke mogle da pribave novac od nje vrlo niskom. U ovom periodu, dolar je bio najsgurnija valuta i njegova vrednost je, prema sporazumu u Breton Vudsu, bila vezana za zlato po fiksnom kursu razmene.

Međutim, rast američke ekonomije je usporio, a količina dolara izvan kontrole američke centralne banke, koje su različite zemlje nagomilale na ošor računima, postala je suviše velika, tako da je predsednik

Nikson odlučio da prekine sa dogovorom iz Breton Vudsa. To je značilo da kursevi sada više nisu bili fiksni i vezani za dolar nego su zavisili od ponude i potražnje određene valute. Time je vrednost valuta u kojima je veliki broj zemalja obavljao kupovinu porasla, a roba i usluge u ovim visoko razvijenim privredama postale su skuplje. Istovremeno, Pol Voker je, kao upravnik Federalnih rezervi podigao kamatnu stopu sa nešto više od 1% na oko 5% kako bi iz američke privrede iščistio kompanije sa niskom profitabilnošću, koje zbog ovoga nisu bile u mogućnosti da vraćaju kredite koje su uzele.

Tako je Jugoslavija zbog ovih specifičnih kretanja u svetskoj ekonomiji došla u nezavidnu poziciju da je rata na njene dolarske kredite vrto-glavo porasla, a kapitalna dobra koja je ona uvozila iz razvijenih ekonomija su u velikoj meri poskupela. Ona je došla u poziciju da nije mogla da vrati kredite izvozeći po cenama po kojim je bila spremna da izvozi (pri tom nailazeći na manju potražnju za onim što je izvozila, jer su zemlje uvoznice koje su mahom bile iz Trećeg sveta i same dospele u nezgodnu ekonomsku poziciju), i da istovremeno ne može da ostvari kapitalne investicije koje bi pojeftinile proizvode. Upravo je to, a ne iracionalnost i nekakva očigledna disfunkcionalnost jugoslovenske privrede dovelo do porasta duga i do pitanja mogućeg ulaska u mere štednje. Naravno, jasno je da su mere štednje, nametane od strane međunarodnih finansijskih institucija kao pokušaj da država smanji trošenje, išle direktno protiv ekonomske logike putem koje je Jugoslavija prethodno pokušavala da izgradi svoju ekonomsku autonomiju.

Devedesete

Pod naletom neoliberalnih reformi vlade Ante Markovića između 1989. i 1990. godine, više od hiljadu preduzeća je bankrotiralo. Industrijska proizvodnja opala je za oko 20%. što je praćeno i padom BDP-a u 1990. za 7,7%, a u 1991. godini za novih 11,7%.

Sankcije UN i hiperinflacija koja je trajala u periodu od marta 1992. do januara 1994. godine uticali su dodatno na urušavanje domaće ekonomije. U takvoj situaciji oborene su kamate kako bi se pokrenula proizvodnja, što se i desilo, ali je porast proizvodnje usled lošeg ekonomskog stanja vodio gomilanju zaliha. Kako je rekao Avramović u jednom intervjuu za

Vreme: „To je imalo i dobru stranu kasnije, kada smo preduzeli antiinflacionu hirurgiju, pošto su postojale zalihe.”

Godine 1989. donet je novi Zakon o preduzećima koji, po prvi put nakon 1945. godine, izjednačava društvenu, državnu i privatnu svojinu. Naredne godine usvojen je prvi zakon o privatizaciji u federaciji, a 1991. svaka od republika uvodi sopstvene verzije Zakona o privatizaciji (Musić). Računa se da je do 1994. skoro 70% preduzeća u društvenom vlasništvu u Srbiji već započelo proces privatizacije (Musić, 2012: 69).

Kada posmatramo drugu polovinu devedesetih, bitno je da se uzme u obzir kako su na ekonomske i socijalne parametre, osim samih tranzicionih reformi, uticali i rat i sankcije UN koji su dodatno uništavali privredu.

Godine 1993. u potpunosti su otkupljeni društveni stanovi u kojima su ljudi stanovali za vrlo malu količinu novca – stotinjak nemačkih maraka. Crno tržište je obezbeđivalo kakvu-takvu egzistenciju stanovništvu. Država je, ujedno, javnim ustanovama i preduzećima, pretežno društvenim i državnim, tolerisala neplaćanje doprinosa i zdravstvenog osiguranja, što je itekako doprinosilo urušavanju zdravstvenog sistema i fonda PIO. U naredne tri godine došlo je do kumuliranja unutrašnjih dugova (iako 24. januara 1994. godine oni nisu postojali), tako da je Republika Srbija već 1997. bila u problemima jer nije mogla da servisira svoje obaveze. Iz tog razloga je republička vlada odlučila da proda 49% „Telekoma“ za gotovo 1,54 milijarde nemačkih maraka, što je javnosti predstavljeno kao „strateško partnerstvo“. Novac od prodaje dela „Telekoma“ iskorišćen je za servisiranje dela obaveza Republike Srbije i za tekuću potrošnju.

Godine 1997. dolazi do novog Zakona o privatizaciji koji zaposlenima nudi mogućnost da pod povoljnim uslovima preuzmu akcije svojih preduzeća. Međutim, odziv je bio slab. Tada počinje privatizacija verovatno i najboljih kompanija u Srbiji: „Tigar“, „Metalac“, „Jugoremedija“, „Bambi“, „Sintelon“, „Simp“, „Energoprojekt“, itd.

Nakon strmoglavog pada, nivo BDP-a iz 1989. godine, koja je predstavljala tačku preloma, prvi je dostigla Slovenija 1998. godine, dok za zemlje poput Srbije ili Makedonije nema naznaka da će uspeti da dođace do tog nivoa u skorijoj budućnosti.

Još jedna bitna razlika je i u tome što se tokom devedesetih godina menja političko-ideološki okvir. Uvodi se parlamentarizam (intelektualci prelaze u vođe nacionalnih partija), dominira ideologija nacionalizma, ali prihvata se ideologija individualne i privatne inicijative. U centru novog ideološkog okvira jeste to da se privatni sektor vidi kao nosilac ekonomije i najvažniji za put u kapitalizam.

S obzirom na katastrofalne učinke same tranzicije to je vodilo u paradoks gde se verovalo da će privatnici, jureći profit i smanjujući troškove, povećati efikasnost privatizovanih preduzeća, a kada ta preduzeća propadnu onda bi se krivili nesposobni socijalistički menadžeri.

Stvarni uzroci ovih učinaka se, sa druge strane, lako mogu videti kada se situacija ovdašnje tranzicije uporedi sa onom u Sloveniji. Umesto efikasnijih i sposobnijih menadžera vidimo da je bolja pozicija Slovenije uslovljena jakim sindikatima, postepenom privatizacijom i nešto sporijom deindustrijalizacijom u odnosu na druge postsocijalističke zemlje – banke, sektor javnih usluga i deo infrastrukture ostali su u državnom vlasništvu, a nizak kurs lokalne valute omogućio je konkurentnost domaće robe na međunarodnom tržištu. Slovenija u razdoblju od 1991. do 2004. nije bila u boljem položaju od ostalih postsocijalističkih zemalja zbog svoje spretnosti u prilagođavanju na kapitalizam, nego zbog toga što je očuvala više socijalističkih elemenata. (Krašovec)

Dvehiljadite

Spoljni dug Srbije dostigao je krajem 2000. čak 10,83 milijarde tadašnjih dolara, dok je izvoz robe i usluga iznosio 1,56 milijardi, nasuprot uvozu od 3,33 milijarde dolara. Samim tim, stepen spoljne zaduženosti Srbije u 2000. godini bio je ekstremno visok.

Međutim, sa nastupanjem takozvanih demokratskih promena 16. novembra 2001. godine, Pariski klub je Saveznoj Republici Jugoslaviji otpisao 66% duga, što je iznosilo nešto više od tri milijarde tadašnjih dolara. Uzgred, ukupni dug SRJ javnim i privatnim poveriocima iznosio je oko 12 milijardi tadašnjih dolara, pri čemu je 4,5 milijardi bio dug zemljama članicama Pariskog kluba. Međutim, sporazum koji je parafiran s Pariskim klubom podrazumevao je otpis 51% duga SRJ *tek pošto potpiše novi aranžman sa MMF-om* (u prvom kvartalu 2002. godine), a 15% na završetku tog aranžmana, čije je trajanje procenjeno na dve ili tri godine. Ujedno, sporazum je predviđao da se ostatak duga od 34% otplaćuje 22 godine, sa počekom („grejs periodom“) od šest godina – posle o aranžmanu. (Barać)

Krajem juna 2004. godine, tadašnji ministar finansija Vlade Srbije je Mlađan Dinkić (2004–2006) i tadašnji guverner Narodne banke Srbije

Radovan Jelašić (2004–2010) okončali su pregovore s Londonskim klubom poverilaca, koji je Srbiji otpisao 62% duga; drugim rečima, ukupne obaveze Srbije smanjene su sa 2,7 milijardi dolara na milijardu i 80 miliona dolara. Kamatna stopa za vraćanje preostalih 38% duga u prvih pet godina iznosila je 3,75%, a od šeste do dvadesete godine je trebalo da iznosi 6,75%. Međutim, umesto da se ovo otpisivanje dugova posmatra izolovano, trebalo bi imati na umu da je paralelno sa tim nastupilo upravo prihvatanje preostalih dugova. Miroljub Labus je kao potpredsednik Savezne vlade nonšalantno potpisao da SR Jugoslavija prihvata da plati sve redovne, zatezne i kaznene kamate MMF-u, Svetskoj banci i ostalim gore pomenutim poveriocima. Još nonšalantnije je prihvatio da se SR Jugoslavija odriče svih kamata na naša blokirana sredstva u stranim bankama, koja uzgred rečeno ni do danas nisu vraćena – a radilo se o sumi od oko 1,7 milijardi dolara. Znao je Labus, a i zapadnjaci, da su nas oni uvođenjem sankcija i prekidanjem platnog prometa sa inostranstvom blokirali i onemogućili da redovno servisiramo dugove, te da mi u tom delu ne snosimo nikakvu krivicu, već isključivo sam Zapad. Tako je Zapad preko noći samo na naplaćenim kamatama „zaradio“ oko 8,6 milijardi dolara, pa se naš dug sa 5,6 popeo na 14,2 milijarde dolara.

Istovremeno sa ovim procesima uzimaju se i novi krediti. S obzirom da je Srbija bombardovanjem temeljno razorena, zemlja nije u mogućnosti da redovno vraća tranše prekomponovanog zaduženja od 9,6 milijardi dolara, i mora da od MMF-a i Svetske banke uzima nove kredite kako bi redovno servisirala dugove i popunila budžet (Trajković). Naravno, kao i samo otprisanje starih dugova i podizanje novih kredita je podrazumevalo da se ispune uslovi međunarodnih finansijskih institucija.

Novi krediti su bili uslovljeni liberalnom ekonomskom politikom i samim tim su bili potrošeni na uvoz od kompetitivno boljih stranih proizvođača. Dr Mlađan Kovačević, profesor univerziteta i redovni član Akademije ekonomskih nauka rekao je za *Blic*: „Po računici NBS, septembra 2008. godine dinar je realno vredeo 108% više nego krajem 2000. Tolika precenjenost domaće valute dovela je do enormnog uvoza i gušenja domaće proizvodnje. Od 2001. u Srbiju je ušlo preko 62 milijarde dolara u neto iznosu. I sve je to pojeo ogroman uvoz – jer je domaća proizvodnja gušena, pa danas malo toga i proizvodimo. Taj ekstremno neoliberalni koncept reformi doveo nas je na ivicu sloma kakav su doživeli Meksiko, Rusija, Argentina...”

Na pitanje novinara kako je došao do cifre od 62 milijarde dolara, profesor Kovačević odgovara: „Po osnovu novih zaduživanja, od 1. januara 2001. ostvaren je devizni priliv od 21 milijarde dolara u neto iznosu. Po osnovu doznaka iz inostranstva došlo je oko 26 milijardi, a oko 15 milijardi su prihodi od privatizacije, grinfild i portfolio investicija. Banke i preduzeća dugovale su krajem 2000. godine oko dve milijarde dolara, a krajem prošle godine njihov inostrani dug premašio je 21 milijardu dolara. Ludilo olakog zaduživanja potpuno je prevladalo. Da sam se ja pitao, ako se preduzeće već zadužuje, insistirao bih da se taj novac upotrebi za uvoz opreme, reproduktionog materijala i znanja, a ne za uvoz roba široke potrošnje. Za osam godina zbirna vrednost uvoza je preko 105 milijardi dolara. Sve se uvozi.”

Istovremeno, u vezi sa ovim poslednjim periodom možemo da pratimo i nekoliko procesa koji se nastavljaju do danas.

Prvi od njih je sama privatizacija. Konačno, 2001. godine dolazi do odustajanja od koncepta radničkog akcionarstva kao glavnog metoda svojinske transformacije i prelazi se na konvencionalniji način direktne prodaje, što društvenih, što u međuvremenu podržavljenih kompanija, putem tendera i aukcije, jednom većinskom vlasniku. Privatizacija u tom poslednjem periodu dobija na brzini, tako da smo danas, jednu deceniju nakon petooktobarskih promena, skoro pri kraju čitavog procesa (Musić).

Verovatno najpoznatiji primer privatizacije posle 2000. kojim su se čelnici režima najčešće hvalili je primer privatizacije Sartida od strane US Steela. Kad Sartidu (u koji spadaju železara, nova i stara, fabrika belih limova, valjaonica...) skinete 650 miliona dolara deviznih kredita obaveza i to prebacite državi, da ona vraća, a onda ga prodate za 26 miliona, to je više nego pljačka, jer ste Srbiju odštetili za više od 2,5 milijardi dolara. Kako? Sartid je strancima bio interesantan jer je to bila relativno nova železara, dobro locirana pored Dunava, čime je transport koncentrata gvožđa olakšan, i koja je u svom sastavu imala i valjaonicu limova, kao i valjaonicu traženih belih limova. Ono što je bilo posebno interesantno jeste to da se u Srbiji posle bombardovanja nalazilo oko 11–15 miliona tona najkvalitetnijeg otpadnog gvožđa od srušenih mostova, hala i drugih objekata. To je značilo da se sirovine sa preko 90% metala nalaze u prečniku od svega nekoliko stotina kilometara od železare, a kada se to pretopi ostvariće se ogroman profit – jer je cena gvožđa na svetskom tržištu bila odlična. Ujedno, to otpadno gvožđe je perfektna sirovina za kontinuirani rad železare od 6–7 godina punom parom. Železara danas ne radi jer su

zalihe otpadnog gvožđa gotovo istopljene, cena gvožđa na tržištu je pala, a ogroman profit US Steel Serbia je odavno prebacio na račune u SAD. (Trajković)

Aranžmani koji su pratili otpisivanje dugova su podrazumevali i spoljnotrgovinsku liberalizaciju koju možemo posmatrati kao drugi, povezani, proces. Ali posrnula srpska privreda nije mogla da izdrži konkurenciju, jer na tržištu liberalizacija favorizuje „jačeg“, tj. bogatijeg. Smanjio se broj zaposlenih, posebno u industriji (doduše, neka radna mesta bila su fiktivna jer su radnici propalih preduzeća dolazili na posao, a nisu primali zarade). Posledice loših ekonomskih odluka, o kojima će biti reči, nisu se osetile odmah jer je postojao priliv novca od privatizacije, deviznih doznaka i kredita. Dodatno opterećenje za budžet Srbije predstavljalo je vraćanje stare devizne štednje i štednje u piramidalnim bankama tokom devedesetih godina. (Barać)

Važan niz uslova međunarodnih finansijskih institucija ticao se bankarskog sektora. Prvi uslov bio je da Dinkić i Labus likvidiraju sve naše značajnije banke kako bi se otvorio prostor za ulazak stranih, zapadnih banaka. One će onda pokupiti štednju građana i našim parama uticati na našu privredu, selektirajući koju će proizvodnju kreditirati, a koja će preduzeća neodobravanjem kredita oterati u stečaj – da bi ih u poslednjoj fazi kupili što jeftinije. Pored otvaranja prostora stranim bankama, važnost likvidacije domaćih banaka bila je i u tome što su one kao garanciju svojih potraživanja imale vlasništvo nad velikim delom privrednih subjekata koji se pod hipotekama domaćih banaka nisu mogli prodati zapadnim kupcima. Naši već navedeni „eksperti“, dovedeni na vlast kako bi to sproveli, preduzimaju odlučne korake i za samo dva dana zatvaraju sve naše značajnije banke, a na ulicu šalju oko 9.200 bankarskih činovnika. (Trajković)

Napokon, kao što se to danas naglašava, tokom ovog perioda razvio se zavidan nivo korupcije. Osim interesa međunarodnih finansijskih institucija, postojao je i drugi interes, a to je bio interes onih koji su sprovodili zahtevane mere i kreirali ekonomsku politku. Tako je domaća ekonomska politika u stvari bila između pritiska kapitala i interesa političkih struktura. Kao što znamo, jedna od posledica ove situacije je bila i korupcija.

Međutim, korupcija se obično shvata kao nešto što specifično pripada domaćem mentalitetu ili se tiče određenih političara koji su u Srbiji imali priliku da sprovode tranzicionu politiku. Sa druge strane, kada pogledamo druge zemlje u tranziciji, poput Slovenije, Hrvatske, Mađarske ili Bugarske, i uočimo koliko je i tamo korupciona problematika dominantna, jasno

je da ona nije nešto specifično već da je u pitanju strukturalni fenomen. Radi se o tome da je u situaciji uvođenja kapitalističke ekonomije najliberalnijeg tipa sa jako kompeticijom, skup individua koje su sprovodile samu liberalizaciju imao povoljnu poziciju da krupnom kapitalu olakša ulazak i da pri tom zaradi. S obzirom na lošu perspektivu domaće privrede i snagu stranih igrača, ovo se pokazivalo kao najracionalniji način da se stekne početni kapital sa kojim bi ovi političari mogli da počnu sopstvenu privrednu aktivnost, ili da se bar egzistencijalno obezbede. U tom smislu se korupcija kompradorske bužoazije pokazuje kao strukturalni fenomen u perifernim ekonomijama.

Pogledajmo ukratko i rezultate ovih procesa.

Zvaničnici i neki akademski ekonomisti ističu tri pokazatelja kojim „dokazuju“ da je Srbija tokom 2010. godine izašla iz ekonomske krize: rast bruto domaćeg proizvoda, izvoza i industrijske proizvodnje. Oni ističu da je u 2010. godini ostvaren rast BDP-a od oko 1,5%, a moguće i 1,8%, dok je prošle godine zabeleženo smanjenje od 3,1% i da je taj rast veći od rasta u zemljama našeg okruženja. Međutim, oni prećutkuju da su mnogo veće zemlje, koje imaju znatno viši nivo BDP-a, tj. znatno višu statističku osnovu, kao što su Kina, Indija, Japan, Nemačka, Brazil ili Poljska, ostvarile znatno veći rast. Uz to, trebalo bi naglasiti da je taj rast nastao po osnovu rasta robnog izvoza, a rast robnog uvoza je, sa druge strane, nastao pre svega po osnovu visokog rasta vrednosti svetske trgovine, što je ostvareno nakon njenog smanjenja u 2009. godini za čak 23%. Na kraju, taj rast BDP-a je nastao po osnovu neke vrste „dopinga“ državnih sredstava, a doping, baš kao i u sportu, može trenutno, ali ne i trajno povećati konkurentnost privrede. (Kovačević)

Osim toga, ističu da je glavni uzrok ekonomske krize u zemlji, koja se posebno ispoljila 2009. i 2010. godine, svetska ekonomska kriza. Ta kriza je neosporno pogodila Srbiju, kako po osnovu smanjenja izvoza, tako i po osnovu pada deviznog priliva, ali i po drugim osnovama. Međutim, Srbija je imala i koristi od svetske ekonomske krize, pre svega po osnovu drastičnog pada cena na svetskom tržištu nafte, ali i niza drugih sirovina koje ona uvozi. Uz to, svetska ekonomska kriza je za posledicu imala krizu poljoprivrede u nizu razvijenih zemalja, što je, uz druge uslove, dovelo do vrlo dinamičnog rasta cena mnogih poljoprivredno-prehrambenih proizvoda na svetskom tržištu, a po tom osnovu i do osetnog rasta izvoza ovih proizvoda iz Srbije i rast suficita u njihovoj spoljnotrgovinskoj razmeni. (Kovačević)

Kako Mladen Kovačević navodi, u pitanju je bila „konstrukcijska greška”: nagla, preterana liberalizacija uvoza, uz politiku precenjene vrednosti dinara i defektan koncept privatizacije. To je dovelo do:

- 1) Ogromnog uvoza i odliva sve većeg iznosa deviza u inostranstvo, posebno po osnovu uvoza robe široke potronje;
- 2) Gušenja domaće proizvodnje i komercijalnih usluga, posebno onih koje su izvozno usmerene;
- 3) Destimulisanja izvoza robe i usluga;
- 4) Povećanja apsolutne i relativne nezaposlenosti;
- 5) Destimulisanja investiranja u domaću proizvodnju sa visokim sadržajem novostvorene vrednostiI;
- 6) Neracionalne alokacije deviza, privrede i stanovništva. (Kovačević)

Osim ovoga, možemo kao primer navesti i prelazak većeg dela privredne aktivnosti u uslužni sektor, što ekonomiju čini još više zavisnom od svetskog tržišta sa koga se nabavljaju proizvodna dobra.

IV Tranzicija u Srbiji iz perspektive radničkih kolektiva

Prelazimo sada na jedno od tumačenja koja su, u odnosu na tranziciju, imali radnički kolektivi koji su direktno iskusili njene rezultate i pokušali da pruže određeni otpor.

Posmatrajući sam proces, moglo bi se reći da su građani očekivali da će tranzicija dovesti do uvođenja tržišne privrede u kojoj će biti boljih zarada i pristojnijih uslova za život. Sa druge strane, sa stanovišta onih koji su tranziciju sproveli (stranačke nomenklature na vlasti), tranzicija je, međutim, predstavljala priliku za privatizaciju nacionalnih resursa i bogaćenje. Vladajuća nomenklatura nije pratila uvođenje tržišne privrede već uvođenje kapitalizma, naravno u svoju korist. Da bi se to ostvarilo uveden je najgori mogući, monopolski kapitalizam, sa ogromnim razlikama između bogatih i siromašnih i velikim socijalnim raslojavanjem društva.

Iz radničke perspektive deluje da su tranziciju otpočele snage od kojih se to najmanje moglo očekivati. Radi se o Savezu komunista Jugoslavije, a potom o Socijalističkoj partiji Srbije. U SKJ je došlo do velikog razdora. Pojavile su se unitarističke težnje sa jedne strane i sece-

sionističke tendencije na drugoj strani. Republička rukovodstva SKJ su pogazila osnovna načela i principe na kojima je ta organizacija zasnovana. Ova rukovodstva su komunističku partiju pretvorila u svoju suprotnost. Pogažena su načela bratstva i jedinstva, ravnopravnosti, jedinstva partije, samoupravnog socijalističkog razvoja.

Kao što znamo, na 14. kongresu SKJ, januara 1990. godine došlo je do sukoba srpske i slovenačke delegacije. Srpska delegacija se zalagala za centralizaciju Jugoslavije, a slovenačka je predlagala konfederalizaciju. Slovenci su predlagali politički pluralizam, autonomnost saveznih jedinica i onemogućavanje nadglasavanja. Iako je sve to već bila realnost, srpska delegacija se protivila ovim predlozima. Kongres su napustile slovenačka, hrvatska, makedonska i delegacija Bosne i Hercegovine, i tako je došlo do faktičkog raspada SKJ.

Bitna razlika iz perspektive radnika je bila ona između kapitalizma i tržišne privrede. Tvrdi se da, ako bi se zadržali na tranziciji kao tržišnoj privredi, a ne prema kapitalizmu, ona bi se uvođila slobodnim preduzetništvom, uz jednake uslove poslovanja za sve oblike svojine i za sve preduzetnike na tržištu, bez diskriminacije. U tom slučaju za privatizaciju ne bi bilo mesta pošto su društvena preduzeća u suvlasništvu radnika, te su već imala titulara. Bilo je dovoljno da se ta preduzeća prevedu na tržišne uslove privređivanja uz zadržavanje svojine radnika, sada u obliku akcionarske svojine koju radnici ne bi mogli otuđiti do odlaska u penziju, uz zadržavanje upravljanja (participacije) od strane radnika, ali uz odgovornost istih radnika za loše poslovanje koje bi ih moglo ostaviti bez radnih mesta i akcija. Oduzimanjem upravljačkih prava radnicima, država je preuzela kompletnu odgovornost za sudbinu privrede na sebe, i pokazala se nedoraslom za preuzetu obavezu. Utoliko je tranzicija sprovedena nelegitimnom uzurpacijom svojinskih prava radnika nad društvenom svojinom i njenom privatizacijom, iliti nacionalizacijom uz privatizaciju, tj. prelaskom na kapitalističko društveno uređenje monopolskog tipa.

Na taj način se može razumeti proces koji je rezultirao katastrofalnim posledicama. To su pre svega veliko socijalno raslojavanje društva i oštra podela između bogatih i siromašnih, uz nestajanje srednje klase. Nadalje, tu su politički efekti kao što je otuđenost vlasti od naroda (loš izborni sistem i sistem vršenja vlasti), prikazivanje pojedinačnih interesa kao opštih, kao i pogrešne, neracionalne, štetne javne investicije koje se vrše u korist stranog faktora (multinacionalnih kompanija) kao što su putni koridori, „Južni tok”, direktna pomoć privatnim kompanijama. Zapostavl-

jaju se radovi na zaštiti prirode, pošumljavanju, zaštiti od poplava, investicije u poljoprivredi (sistemi za navodnjavanje, zaštita od suša). Napokon, politika u ovakvom sistemu stoji iznad pravnog poretka i postoji velika pravna nesigurnost zbog čestih promena zakona i neuspešnih regulatornih eksperimenata.

Kao još jedan od bitnih rezultata posmatra se i nepostojanje integralnog tržišta, odnosno velike manjkavosti na tržištu kapitala (stvaranje novca od strane bankarskog sistema, visoke kamate, nepravedna raspodela i neracionalno trošenje sredstava) i na tržištu rada (sve se podređuje poslodavcu, tj. tražnji, sve više rada u sivoj zoni). U tom kontekstu se preduzetnicima kao jedina mogućnost nameće povećanje produktivnosti putem otpuštanja, odnosno smanjenja broja radnika, što vodi prelivanju viška prihoda u džepove privatnog vlasnika i povećanje njegovog bogatstva. Obzirom da je cilj privatnog preduzetnika profit, on ne obezbeđuje veće zapošljavanje, socijalnu zaštitu stanovništva i zaštitu prirode. U slučaju opšte privatizacije, stanovništvo i priroda ostaju bez zaštite.

Iz ovakve radničke perspektive jasno je da tranziciju treba zaustaviti. Osim negativnih posledica privatizacije, tranzicija ima i drugih negativnih posledica. Negativni demografski trendovi, nebriga za prirodu, turbulencije i konfliktne situacije nastali usled krupnih promena u životima ljudi i društvenih zajednica, drastično socijalno raslojavanje uz gomilanje velikog bogatstva na jednoj i izrazitog siromaštva na drugoj strani, veliko zaduživanje država u tranziciji, samo su neka od negativnih posledica tranzicije. Prekid tranzicije je jedini način da se zaustavi dalje propadanje privrede i društva uz ogromno zaduživanje države i neokolonijalni status u odnosu na kreditore.

Obzirom da je na poslednjim izborima glasalo manje od 50% biračkog tela, vlast nema legitimitet za nastavak privatizacije i zaduživanja države. Ovo sa razlozi zbog kojih više od polovine biračkog tela nije za opcije koje su stranke učesnice na izborima zastupale.

Nekoliko mera za zaustavljanje tranzicije koje se iz ove perspektive predlažu jesu:

- 1) Utvrđivanje porekla imovine stečene u periodu tranzicije i oduzimanje svega stečenog pod povlašćenim uslovima, u sprezi sa vlašću i putem korupcije neophodan je uslov za izlazak iz tranzicije;
- 2) Prekid stvaranja novca od strane bankarskog sistema kako se na tržištu ne bi nalazila uvećana novčana masa koja vrši pritisak na

cene i nezasluženu, nezarađenu preraspodelu bogatstva. Otpis dugova nastalih primenom neoliberalne doktrine. Nepriznavanje privatnih dugova (banaka, korporacija, uzetih u grupnom ili ličnom interesu) kao javnih;

- 3) Demokratizacija svojine: širenje kolektivnih oblika svojine;
- 4) Širenje organizovanih snaga koje se suprotstavljaju tranziciji i neoliberalizmu. Sada ovu borbu vode radničke grupe i nevladine organizacije. Oni koji bi se morali priključiti borbi u narednom periodu su sindikalne organizacije. Iako su sindikati izgubili znatan deo članstva zbog tranzicije i privatizacije, čije su pojave štete njihovom ugledu i položaju, sindikati se i dalje ne suprostavljaju ovim procesima

V Tranzicija u Hrvatskoj – case study perspektiva

U ovom delu ćemo iskoristi jedan drugačiji pristup. Na primeru ćemo razmotriti koji su problemi tranzicije i pokušati da u tako postavljenom kontekstu vidimo šta levica može da radi i u smislu stvaranja mogućnosti otpora. Uzmimo primer dva mala grada u Hrvatskoj koja su imala različita iskustva. Prvi grad je mali grad u Dalmatinskoj zagori, Sinj, sa nekih 25.000 stanovnika. Taj grad je imao mnogo fabrika od kojih je najpoznatija tekstilna fabrika „Dalmatinka”, koja je upošljavala oko 2.000 radnika, zatim fabrika za preradu plastike „Cetinka”. Tu je potom bila i konfekcija, kao i neka ugostiteljska i poljoprivredna preduzeća. To su fabrike koje su od 1940-ih godina, kada su krenule sa radom ,podigle ovo malo ruralno mesto na nivo industrijskog središta Dalmatinske zagore i njihova proizvodnja se vezivala uz određenu društvenu aktivnost. Te fabrike su finansirale društvenu izgradnju škola, bolnica, obdaništa, domova kulture i t. sl. Osim toga, većinska industrija u Sinju je bila ženska industrija, što je omogućilo veću nezavisnost žena u ovom regionu, što savremeni liberalni feminizam često zanemaruje. Napokon, ova industrija je donela skupu mehanizaciju i specijalizovan i kvalifikovan kadar. Međutim, sa dolaskom tranzicije ove fabrike su u vrlo kratkom vremenu uništene. Kompletan proizvodni sektor je propao. Tokom svih ovih godina ove fabrike su prikazivane kao neodržive, kao nekakav zaostatak parazitske ekonomije.

je koja se mora prepustiti u privatne ruke. U Sinju nije postojao nikakav organizovan otpor ovim privatizacijama. Ideološka mantra prema kojoj država ne može da bude dobar vlasnik je bila dominantna. Čak i danas se privatizacija ne posmatra kao sistemski problem već se vodi diskusija oko „dobrih” i „loših” privatizacija. Danas u gradu vlada velika nezaposlenost. Od 25.000 ljudi, 5.000 je nezaposleno a 6.500 penzionisano, što je prilično velik broj za tako mali grad. Ali to je isto tako jedan segment koji treba uzeti u obzir, barem što se tiče Hrvatske – velik broj penzionera, koji se smatra znakom nekog neradničkog mentaliteta hrvatskog radnika, zapravo je rezultat propadanja fabrika, to jest deindustrializacije, odnosno pacifikacije radnika. Naime, nije se znalo šta da se sa njima uradi, pa su stoga poslali u penziju kako ne bi stvarali neke velike probleme. Zašto je sve ovo važno?

Ako to posmatramo iz perspektive građanina Sinja, došlo je do osiromašenja tog grada, do prazne gradske kase, komunalije su propale, kulturna aktivnost je nikakva, itd. Danas u Sinju radi samo nekakav uslužni sektor, tj. ništa što bi moglo generisati privredni rast. Odgovor države i nakon desetak godina i dalje je mantra da bi privatno poduzetništvo trebalo da spasi grad i da mu da privredni uzlet. U okviru državnog projekta namenjenog periferiji, a koji se koristi EU fondovima, napravljene su poduzetničke zone, a onda bi grad izgradio nekakvo zemljište sa smanjenim cenama komunalija za investitore i dao im se gotovo besplatno zemljište, nakon čega bi oni trebalo da dođu i pokrenu industriju. Vidljivo je da je konstantan problem u Hrvatskoj manjak bilo kakvog suvislog ekonomskog plana, kao i odricanje države od bilo kakvog intervenisanja u vlastitu privredu i prepuštanje privrede tržišnoj stihiji koja je i ovako pokazala svu svoju problematičnost. Ono što je takođe vidljivo na primeru takvih, manjih gradova, a što se ne vidi u centru – jer je tu stvar dosta zamršena – jeste da je u manjim gradovima dosta uočljivija privatizacija socijalnih usluga. Tu su primarno u pitanju zdravstvo i javni prevoz. U javnom prevozu odmah su ukinute linije koje su povezivale okolna mesta, prilikom čega je veći deo stanovništva odsečen od centra grada; odsečen ne u smislu da ne mogu doći na neki film, nego da ne mogu obaviti ni zdravstveni pregled, ne može se obezbediti školski prevoz, itd. A što se tiče samog zdravstva, ono se procenjuje po principu isplativosti, a kako se već godinama u bolnicama nije ulagalo u infrastrukturu, ona polako propada i sve više je privatnih lekara. Čak se dogodila i privatizacija nekog dela primarne zdravstvene zaštite u vidu koncesija koje su model u kojem država lekarima u koncesiju daje

ordinacije i oni onda ne plaćaju zakup, a država im istovremeno daje platu po broju pacijenata. Ono što je vidljivo u Sinju jeste da, iako ljudi razumeju štetnost privatizacije, oni tu ne vide sistemski problem, a s druge strane, iako vide problem privatizacije socijalnih usluga, oni ga ne tumače iz socijalne pozicije, nego ga tumače primarno kao izdaju državotvorne ideje devedesetih. Znači da je taj nacionalistički diskurs izrazito prisutan i do sada, bar do pre nekoliko godina, nije postojala neka leva snaga koja bi mogla da te probleme artikuliše na neki drugi način. Dakle, jedino što je u Hrvatskoj ostalo, što je dominantno, jeste ta liberalna prizma koja uopšte ne uzima u obzir ekonomske uslove pri razmatranju društva, i s druge strane, nacionalistička prizma koja ih iskorištava za dalje privatizacije i t. sl. U državi je, što se tiče tranzicije i privatizacije, situacija svugde bila takva.

Međutim, spomenula bih jedan drugačiji primer koji se desio u Hrvatskoj, koji je možda model po kojem se treba boriti protiv takvog tipa privatizacije, ako je išta ostalo. Grad Kutina je grad koji ima približno isti broj stanovnika kao i Sinj. Sinj ima 25.000, a Kutina 23.000, ali Kutina ima dvostruko manju nezaposlenost nego Sinj. Kutina još uvek ima „Petrohemiju”, fabriku za preradu mineralnih đubriva koja se devedesetih godina isto tako pokušala privatizovati. „Petrohemija” je, inače, drugi najveći izvoznik u Hrvatskoj i danas ta fabrika puni 55% gradskog budžeta. Šta je to što se desilo u Kutini, a nije se desilo u Sinju? Devedesetih godina, kada je nacionalistička struja bila jaka, kada niko nije uspeo da se suprotstavi modelu privatizacije – Kutina je uspela, zahvaljujući njenom izrazito jakom sindikatu koji se aktivirao protiv privatizacije. Oni su 1998. godine formirali stožer za odbranu „Petrohemije”. Njegova struktura je bila prilično demokratska i sastojao se od svih radnika u fabrici. Oni su postavili zahtev Vladi da potpiše sporazum u kom je stajalo da, što god da se dogodi s fabrikom, država zadrži 51%, što je tada bilo gotovo skandalozno. Međutim, uz taj dobar sindikat oni su imali još jednu dobru stvar, a to je da su osim jako dobre medijske strategije imali podršku lokalne zajednice. Te 1998. godine na protest je izašlo preko polovine od 23.000 stanovnika Kutine. Oni su se udaljili od te ideološke priče „socijalizam/komunizam” i imali su jedan pragmatičniji pristup, odnosno, artikulisali su svoj pristup kao fabrika ima 2.000 radnika i od koje se direktno hrani direktno još 2.000 porodica, i koja indirektno puni državni budžet sa toliko i toliko novca. Njihov pragmatičan pristup bio je vidljiv i po tome što su, iako su za to vreme imali progresivne ciljeve, oni uspeli da dobiju prista-

nak tadašnje lokalne HDZ-ove vlasti. Odnosno, oni su putem jakog sindikata (sa svojom demokratskom strukturom), koji je uključio lokalnu zajednicu, odnosno artikulisao poimanje privatizacije iz perspektive običnog radnika i stanovnika, uspeli da privole, odnosno prisile lokalnu vlast da pristane na njihove zahteve. Lokalna vlast, koja je bila tadašnja podružnica HDZ-a, izvršila je pritisak na tadašnju Vladu i tako su oni uspeli da i dan danas zadrže tu fabriku. U poslednje vreme levica ima prilično koherentno i jedno od najboljih objašnjenja makroekonomske pozicije.

112 Mene zanima kako da to znanje iskoristimo u neke pragmatične, odnosno praktične svrhe. Iz ovog što sam sada izložila, po mom mišljenju, efikasan otpor nije moguć bez jake lokalne organizacije koja će imati pragmatične ciljeve, ali istovremeno i jaku političku svest o tome što radi. Prva stvar tiče se toga kako levica može da iskoristi neke postojeće lokalne političke infrastrukture, i koje su to infrastrukture. Po meni su to, s obzirom na uništenu celu levu strukturu koja je postojala u Jugoslaviji (Saveza komunista), po meni jedino što je ostalo jeste sindikalna struktura i pitanje kako se ta struktura može koristiti. Sa druge strane, ljevica ta pitanja, koja je artikulisala kroz makroekonomske modele, može približiti na lokalnom nivou i tako pristupiti iz pozicije potrebe lokalnog stanovništva, tj. možemo li se na neki način pomeriti sa makroekonomskog nivoa i nastaviti na nekim detaljnijim nivoima i graditi neku detaljniju političku strategiju.

VI Umesto zaključka

Ideja iza svega iznesenog jeste da se na jednom mestu sakupe različiti pogledi na tranziciju, počevši od analize ideoloških učinaka ovog pojma, preko socioekonomske analize, diskursa radnika koji su bili involvirani u ovom procesu i, napokon, pristupa koji ističe posledice tranzicije koje nisu isključivo ekonomske. Jasno je da ovako heterogena razmatranja ne omogućuju da se izvede jedinstven zaključak. Međutim, upravo zbog te različitosti možemo da postavimo nekoliko elemenata za okvir u kom bismo mogli dalje da razmišljamo i razvijamo kritičku poziciju po ovom pitanju. Za početak, jasno je da tranzicione procese, njihovu prirodu i njihovu legitimaciju ne možemo da razumemo bez uvida u ekonomsku situaciju Jugoslavije. Snage koje su imale direktan interes da sprovedu tranziciju na način na koji je sprovedena proističu iz menadžerskog sloja

samoupravnih jugoslovenskih preduzeća. Upravo je prisustvo tržišta i profitne logike ono što je organizovalo i ujedinilo ovu društvenu grupu u pogledu znanja, razumevanja i interesa uprkos svim nekapitalističkim aspektima jugoslovenskog društva. Prinuda da tržišno uspešni daju sredstva za izbavljanje tržišno neuspešnih (što je bilo naročito prisutno na međunarodnom nivou), zadržavanje dela preduzeća u državnom vlasništvu i ograničeni manevarski prostor na samom tržištu, za ovu društvenu grupu su predstavljali prepreke koje je trebalo otkloniti. Isto tako, integrisanost tržišnog socijalizma u svetsko tržište učinilo je ovaj sistem zavisnim od njegove dinamike, tako da je ova klima, koja je prvih decenija posle rata bila naklonjena jugoslovenskim preduzećima, u jednom trenutku prestala da to bude. Postajalo je jasno da postojeći sistem nije više održiv, a spoljašnji pritisak međunarodnih finansijskih institucija, koji je liberalizaciju i početak tranzicije predstavljao kao nešto nužno, u samoj zemlji je saveznike našao u tehnokratskom sloju koji je imao interes da to sprovede. Međutim, jugoslovenski period nam ukazuje kako je ključna promenljiva za razumevanje tranzicije u stvari pozicioniranje radništva. Iako radničko samourpavljanje nikada zapravo nije značilo upravljanje nad procesom direktnog zadovoljavanja društvenih potreba (Marks), bez pristanka ove najmasovnije društvene grupe tranzicija ne bi bila moguća. U tom pogledu vidimo kako su radničke klase nacionalnih jedinica mahom pristajale na tranziciju, ali ono što je ključno uticalo jeste na koji način i pod kojim uslovima. Primer slovenačkih sindikata koji su i pored pristanka na izazak iz socijalizma jasno razumeli da je njihov interes jasno vezan za jak državni sektor i opiranje privatizaciji, kao i pozitivne ekonomske posledice koje je ovo imalo, ukazuju na koji način bi u stvari trebalo razumeti distinkcije takozvane „dobre” i „loše” tranzicije. Ne samo da „dobra” i „loša” tranzicija, odnosno tranzicija u tržišnu privredu i tranzicija u kapitalizam, nisu zavisile isključivo od interesa i namera elite, nego je mogućnost da i pored tranzicije ne dođe do socijalne katastrofe do kakve je došlo u većini bivših članica SFRJ bila povezana sa sposobnošću radništva da u datom trenutku, ako već i prihvata prinudu da se postojeći sistem napusti, jasno spozna sopstvenu ulogu u zastupanju sopstvenih interesa kao i sopstvenu moć u pregovaranju sa drugim interesnim grupama. Napokon, videli smo kako katastrofalne posledice tranzicije u velikoj meri prevazilaze ono što se može izmiriti ekonomskim parametrima. Međutim, u vezi sa tim, i uopšte u vezi sa kriterijumima unutar kojih se raniji socijalistički sistem mogao

pokazati kao nefunkcionalan, a tranzicija u kapitalistički sistem kao nužna, trebalo bi razmotriti i same te kriterijume i ono što oni uzimaju, kao i ono što ne uzimaju u obzir.

Transkript: Aleksandar Stojanović

Lektura: Miloš Jocić

Literatura:

- Barać, Dejan, *Ekonomija Srbije danas – zavisnost od kredita koja traje*, <http://www.nspm.rs/ekonomska-politika/ekonomija-srbije-danas-%E2%80%93-zavisnost-od-kredita-koja-traje.html>.
- Musić, Goran, *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988-2013*. http://www.rosalux.rs/userfiles/files/Goran_Music_Radnicka_klasa_Srbije.pdf.
- Kovačević, Mladen, *Katastrofalne posledice najveće zablude ekonomske nauke – neoliberalizma* <http://www.sindikalizam.org/content/docs/Kovacevic%20Mladjen.%20Katastrofalne%20posledice%20neoliberalizma.%202012.doc>.
- Trajković, Zvonimir, *Kako su nas opljačkali*, <http://www.trajkovic.rs/komentari/027.html>.
- Woodward, Susan, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, Brookings Institution Press, 1995.

GRAD: MESTO KLASNE BORBE¹

Marko Miletić

Grad je mesto proizvodnje, a u savremenom svetu to je kapitalistička proizvodnja koja podrazumeva da je to, takođe, i mesto eksploatacije radničke klase. Istina je da iz velikih gradova, makar u našem delu sveta, sve više nestaje industrijska proizvodnja, pa je tako i sve manji broj tradicionalnih industrijskih radnika. Međutim, to ne znači da ne postoji i radnička klasa. U tom smislu je Anri Lefevr (Henri Lefebvre) govorio o urbanim radnicima, a u svom komentaru na Lefevrove teze, Dejvid Harvi (David Harvey) dodaje da „važan i uvek u ekspanziji, rad na stvaranju i održavanju urbanog života sve više obavlja nesigurna, često zaposlena na određeno vreme i dezorganizovana, nisko plaćena radna snaga.“ Dakle, u pitanju je veliki broj radnika koji rade u komunalnim preduzećima, koji odnose smeće, voze autobuse, održavaju parkove itd, a tu je i velik broj onih koji rade u uslužnim delatnostima, u kafićima, restoranima i hotelima. To je nešto što savremena levica treba da uzme u obzir: dakle, poziciju tih ljudi i njihovo mesto u održavanju urbanog života.

Gradovi nastaju i razvijaju se od viškova vrednosti. „Otuda je“, kako kaže Dejvid Harvi, „urbanizacija uvek bila klasni fenomen određenog tipa, jer se viškovi izdvajaju iz nekog određenog mesta i od nekog, dok se kontrola nad upotrebom viškova obično nalazi u rukama manjine“. Ovo je, od poraza socijalizma na ovim prostorima, proces koji je vrlo vidljiv i kod nas. U svim gradovima svedočimo procvatu novogradnje koja je namenjena pre svega bogatima. Paralelno, veliki broj siromašnih radnika i njihovih porodica se naseljava u iste te gradove u potrazi za bilo kakvim poslom, i upravo ti najsiromašniji slojevi stanovništva prvi stradaju u procesima preuređenja gradova u svrhu zadovoljavanja nekog zamišljenog *life stylea* elita i profita privatnih kompanija. Jedan od takvih procesa koji je trenutno vidljiv, a verovatno će tek doći do njegove eskalacije, je

¹ Tribina je održana 29. maja 2014. u Muzeju savremene umetnosti Vojvodine. Učestvovala su: JOVANA VUKOVIĆ (*Regionalni centar za manjine*, Beograd), IVA MARČETIĆ (*Nepokoreni grad, Mladi antifašisti i antifašistkinje*, arhitektica, Zagreb) i DUBRAVKA SEKULIĆ (*Institut za istoriju i teoriju arhitekture*, ETH Ciri, arhitektica, Beograd). Moderirao je: MARKO MILETIĆ (*Kontekst Kolektiv*, Beograd).

projekat *Beograd na vodi*. U ovim procesima se događa raseljavanje ljudi, radničke kuće se ruše kako bi se oslobodio prostor za skupe stanove i, kako vidimo na slikama, nekakve jahte za elite, dok će isti ti radnici koji se raseljuju eventualno moći da rade kao posluga u elitnim delovima gradova, na „održavanju urbanog života“ elite.

Možemo pomenuti i katastrofalne poplave koje su nedavno pogodile Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i Srbiju kao primer onoga što vladajuća struktura predstavlja kao „prirodnu“ katastrofu, a zapravo je reč o društvenoj katastrofi koja na najbolji način pokazuje kako su uređivanje, kontrola i upravljanje nad gradovima postali samo jedan od načina na koji elita ostvaruje svoju materijalnu i političku moć. Brane, bedemi, kanali i rečna korita nisu ni građeni ni uređivani u poslednje dve decenije, a novac koji je predviđen za te namene najčešće je odlazio privatnicima koji, čak i kada su vodili ta vodoprivredna preduzeća, nisu imali interesa da se bave tim delatnostima. Ponovo su upravo oni najsiromašniji najviše nastradali u ovoj nepogodi, dakle oni ljudi koji su svoja mesta za život nalazili na neuređenim i nesređenim delovima gradova. Verovatno će i obnova porušenog pokazati klasne razlike, jer će i od obnove opet profitirati privatne firme, a ne javna preduzeća. No, onda kada smo se pripremali za ovu tribinu, poplave nisu bile aktuelna tema – iako smo svakako voljni da razgovaramo o tome, sama izlaganja će se fokusirati na stambene politike u kojima se najviše oslikavaju klasni odnosi u gradovima.

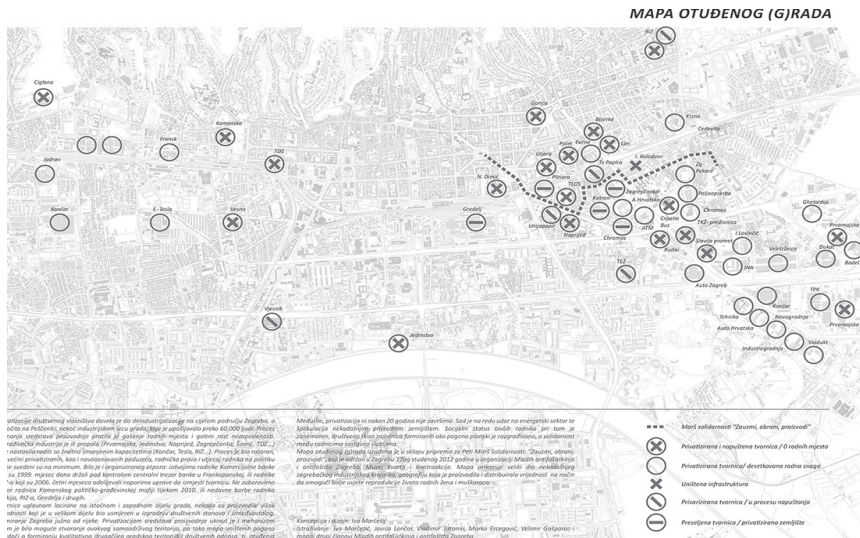
PRAVO NA STAMBENI PROSTOR

Kako danas ulazimo u pravo nad prostorom u kojem živimo? Ko ima pravo kalibrirati odnose između našeg rada i teritorija na kojem se taj rad odvija? Jedini način da ostvarimo kontrolu nad prostorom podrazumeva vlasništvo nad istim, a jedini način na koji rješavamo svoje stambeno pitanje je putem kredita ili nasljedstva. Ovako postavljena jednadžba ostavlja uzak prostor manevriranja i stvaranja zajednice ili solidarnosti kao i mogućnosti prostora društvenosti. No, tome nije uvijek bilo tako, a povijesni primjeri proizvodnje prostora, poglavito u nas, mogu nas navesti na postavljanje drugačijih premisa i uvida u naš odnos s životnim prostorom. Kroz metode ulaska u pravo na stambeni prostor i

isprepletanje ovog prava s pravom na rad u našoj povijesti pokušat ćemo razumjeti ulogu prostorno planskih alata u rekalkibriranju odnosa rada i teritorija naše svakodnevice.

Iva Marčetić

Ovu temu smo otvorili problemom poplava kao temom upravljanja i naslijeđa, a dio onoga o čemu su mene organizatori zamolili da govorim odnosi se upravo na temu jugoslavenskog naslijeđa, odnosno jugoslavenske stambene politike. Najprije, ta stambena politika nije homogena stvar, ona se drugačije razvijala kroz različite periode države (o čemu je Dubravka pisala u svojoj knjizi *Glottz Nicht so Romantisch! O ekstra-legalnom prostoru Beograda*). No, u pojašnjenju proizvodnje prostora u vrijeme Jugoslavije krenula bih od pretpostavke da prvo treba detektirati na koji način se kalibriraju odnosi između našeg rada i teritorija, te kako se taj odnos provodi u materijaliziranje prostora. Ideja se sprovodi u realizaciju kroz specifičnu kalibraciju upravljačke strukture: na idejnoj razini se koncipira, dok se u praksi odvija onako kako to najčešće poznajemo u svakodnevnom životu. Kada se radi o zamišljanju nekog grada kao pravednog ili besklasnog mjesta u teorijskim postavkama „prava na grad”, često se zamišlja neki romantični grad koji nikada nije postojao, niti hoće. Stoga je bitno detektirati kakve urbane dinamike proizvode gradove u određenim periodima i u određenim upravljačkim strukturama, i šta to znači za sâm urbanizam i za gospodarenje prostornim resursima.

kao primjer možemo pogledati mapu Zagreba i velikog dijela

Levica u Srbiji

proizvodnog krajolika tog grada. Ovo je krajolik koji je u Zagrebu proizveo oko 60% njegove sadašnje površine, tj. u Hrvatskoj je industrija od 1945. do 1990. godine proizvela veliku većinu postojećeg urbanog stambenog prostora. Ako promatramo grad u njegovoj cjelini, u tome kako se određeni prostor proizvodi, moramo pogledati koji prostor proizvodi koji. Ovo je, u jednom konkretnom periodu, bio prostor industrije koji je proizvodio prostor reprodukcije, a proizvodio ga je po određenim uspostavljenim mehanizmima.

Pravila proizvodnje i distribucije prostora u tom periodu možemo okvirno posložiti u nekoliko točaka:

-
- 118
1. Centralno koncipirana prostorna dispozicija industrije i stanovanja – urbani planovi;
 2. Granice u teritoriju grada određivala je infrastruktura i položaj tzv. stambenih kolektiva koji su kontrolirali, ali ne i posjedovali zemljište i predstavljali osnovu metabolizma grada;
 3. Ulazak u pravo nad zemljištem putem rada regulirano Zakonom o stambenim odnosima;
 4. Izgradnja stanovanja kao sistema psiho-fizičkog unaprijeđenja kolektiva. Ostvarivanje kvalitete stanovanja kroz kontinuirano istraživanje u nezavisnim inženjerskim institucijama;
 5. Financiranje reprodukcije, tj. stanovanja, osnovnog školstva i brige o djeci direktno iz viška proizvedenog unutar grada;
 6. Distribucija stambenog prostora regulirana Zakonom o stambenim odnosima i strogim kriterijima koji su osiguravali socijalnu heterogenost stambenih naselja kao i rodnu ravnopravnost;
 7. Pravni sporovi vezani za eventualne nepravilnosti rješavali su se na sudu udruženog rada na kojem je pravna osnova regulirana da u sudskom sporu nezastupana strana, tj. radnik ili radnica, imaju prednost nad pravnom osobom, tj. poduzećem.

To je bio okvir unutar kojeg se regulirala proizvodnja prostora.

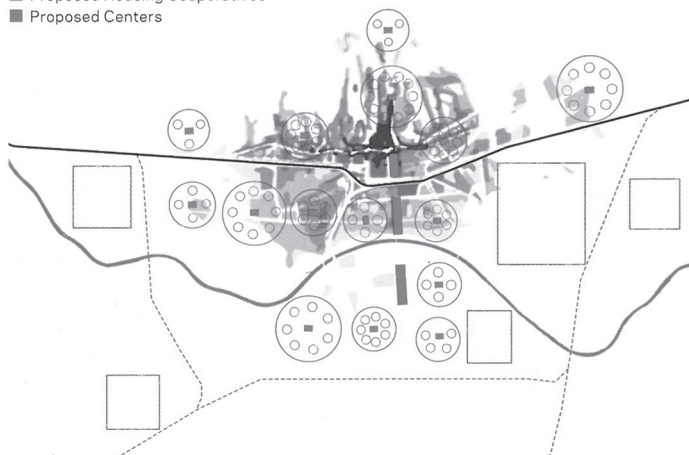
Grad je, od pojave industrije do danas, zapravo pitanje raspodjele viška vrijednosti u nekoj geografiji. Tako je u socijalizmu upravljanje viškom društvenog proizvoda jednim dijelom implementirano u prostor grada. Stanogradnja se regulirala putem dva zakona na republičkom nivou, a pojedini OOUR-i² su donosili odluke o izgradnji stanova. Na taj način

² OOUR je *Osnovna organizacija udruženog rada*, odnosno „osnovna organizacija

se odgovornost centralno-državne kontrole grada prebacivala, grad se u izvesnom smislu sām reproducirao na ovoj razini. Ekonomska proizvodnja prostora se decentralizovala, dok je sama idejna razina postavljena sveobuhvatno na nekom višem nivou od pojedinih tvornica. Ovakva organizacija prostora imala je za pretpostavku da će se u Jugoslaviji desiti puna zaposlenost, pa se pravo na stan najčešće ostvarivalo putem zaposlenja, a slabo se zvanično obraćala pažnja na potrebu za samogradnjom, na potrebe za nekim jednostavnijim načinima rješavanja stambenog pitanja.

1961 General Plan (proposal) Both existing and proposed areas of the city are reorganized based on the model of the self-managing cooperative.

- Proposed Industry
- Proposed Housing Cooperatives
- Proposed Centers

Ovde je jedna od skica prijedloga Generalnog urbanističkog plana Zagreba iz 1961. u kojem krugovi koje vidite predstavljaju šeme stambenih kolektiva koji u gradu funkcionišu kao jedinice od cca. 100.000 stanovnika, čiji odnosi u prostoru su regulirani između njihovog područnog centra, njihovog stambenog kolektiva itd. Na taj način su se kroz prostorne planove htjele stvoriti teritorijalno političke jedinice.

Nakon devedesetih, izmjenama Zakona o stambenim odnosima i cijelim nizom drugih zakona pravno se reduciraju kategorije svojine. Novim

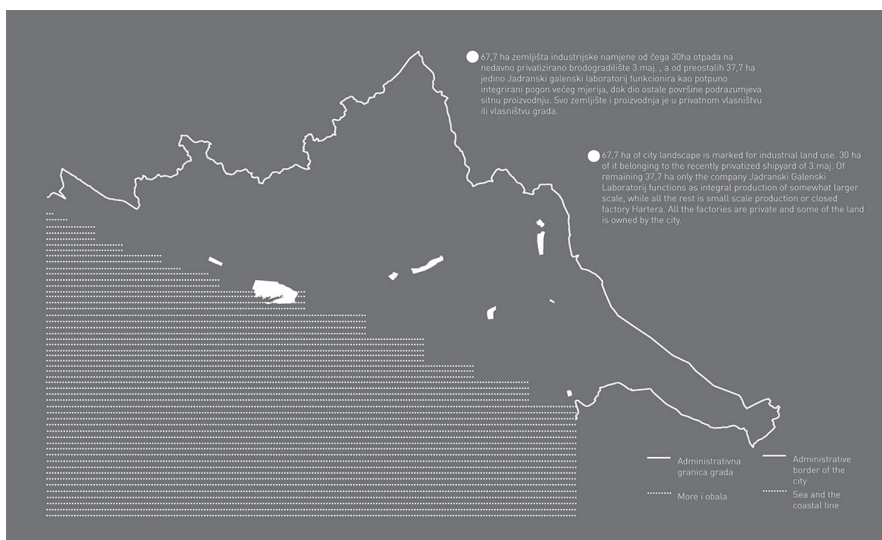
udruženog rada osnovni je oblik udruženog rada u kome radnici, neposredno i ravnopravno obavljajući privrednu ili drugu društvenu djelatnost i radeći sredstvima u društvenom vlasništvu, ostvaruju svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava i odlučuju o drugim pitanjima svog društveno-ekonomskog položaja“ (Zakon o udruženom radu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije). Reč je o osnovnim privrednim jedinicama udruženih slobodnih proizvođača u SFRJ od 1974. godine. Postojalo je oko 95.000 OOUR-a.

zakonima radnici više ne ostvaruju pravo na stan, već su dužni da sami od svojih primanja obezbijede sebi životni prostor i riješe stambeno pitanje. Svim kasnijim sukcesivnim zakonskim mjerama se sve više smanjuje mogućnost definiranja drugačijih tipova vlasništva i proizvodnje prostora. Izmijenio se način na koji se grad urbanizira, kao i sam pojam planiranja, iako su svi aparati proceduralno ostali isti. Urbanizam se normalizirao kao birokratski aparat raspodijele profitnih i profitnijih čestica, tako da je neka šema poput ove koja podrazumijeva društvenu organizaciju teritorija danas potpuno nezamisliva. U Hrvatskoj su se, primjerice, administrativne jedinice znatno suzile tijekom devedesetih. Zatvarali su svoje granice u sve uže okvire, manje općine su postajale sve samostalnije (u političko-reprezentativnom smislu), a sam metabolizam grada jako teško funkcionira u tako rasparčanom teritoriju. To je naravno doprinjelo i mogućnosti da užim teritorijama upravlja šačica ljudi.

Kako smo Zagreb iskoristili kao primjer razvoja socijalističkog grada, tako na primjeru trenutne situacije grada Rijeke, nekadašnjeg velikog industrijskog centra, možemo donekle imati pregled planiranja grada u situaciji devastacije njegove ekonomske aktivnosti. Riječke granice su sužene 1993. godine na dio koji se vidi na slici, čime je Rijeka osuđena na nekih 44 kvadratna kilometra površine. Njeno industrijsko vlasništvo je ili potpuno privatizirano ili nacionalizirano tokom poslednjih dvadeset godina, i u principu dovedeno do stanja pat pozicije u kojem zapravo niko više ne može suvereno upravljati tim prostorom. Ne postoje neke demokratske procedure kojima bi se moglo uticati na to upravljanje, a i oni

koji „upravljaju” više ne mogu upravljati jer ili je sve privatizirano ili grad nema sredstava razvijati one prostore koje još uvijek ima u vlasništvu. Više se gotovo ništa ne proizvodi u gradu. Riječki gradonačelnik je tako u jednoj svojoj izjavi za novine *Novi list* precizno ocrtao zakonitosti upravljanja današnjim gradom: „Svidalo se to nama ili ne, riječ je o realnosti. Morali smo prihvatiti zahtjeve vlasnika zemljišta, tvrtki, primjerice kada je riječ o Mlaki, na kojoj je vlasnik ugasio bivšu rafineriju. Gdje god je bilo moguće, kada je riječ o proizvodnim djelatnostima, inzistirali smo da se one nastave ili da se barem zadrži dio proizvodnje preseljenjem na drugu lokaciju, uglavnom Kukuljanovo.” Kukuljanovo je, inače, administrativna jedinica koja nema veze sa Rijekom. Dakle, u momentu kada Rijeka prebacuje svoju eventualnu proizvodnju van granica svoje administrativne ingerencije, ona nema više u principu ništa s tim, osim mogućeg zaposlenja njenih građana i ubiranja nekih prireza. Još devedesetih je sav prihod od proizvodnje u Hrvatskoj uglavnom centraliziran, dakle povučen iz samih gradova u kojima nastaje. Gradonačelnik nastavlja: „S aspekta vlasnika, bilo je nemoguće nastaviti neke djelatnosti. Bivša rafinerija Mlaka svjedoči da je teško pomiriti različita razmišljanja, vlasnika i stanovništva.” Grad se reducirao na situaciju u kojoj imamo vlasnike, imamo stanovništvo, imamo upravu koja tu kao nešto posreduje, ali zapravo više i nema čime posredovati, ona crta i mijenja urbanističke planove onako kako se mijenja vlasništvo nad određenom zemljom.

Ovo je mapa preostale proizvodne namjene u gradu Rijeci. To je 67 hektara, od kojih 30 hektara čini brodogradilište koje je nedavno privatizovano, a sve ostalo je neka sitna proizvodnja koja nastavlja da se gasi. Jedina industrija većeg mjerila jeste privatna farmaceutska industrija, „Jadranski galenski laboratorij”. To je cjelokupni proizvodni krajolik Rijeke koji bi u daljoj urbanoj dinamici trebao proizvoditi reprodukciju u tom gradu! S druge strane, postoji 136 hektara komercijalne namjene, u kojoj bi cijeli grad trebao trošiti, no iako je napravljena prenamjena, većina tog prostora je prazno i čeka neke investitore. Grad je u ovom procesu izgubio oko 30.000 radnih mjesta, a prostor koji stvara vrednost se preselio iz proizvodnog sektora u područje grada, tj. reprodukciju, točnije rekalkibriranjem upravnih mehanizama i dostupnih alata za proizvodnju prostora došlo se do grada u kojem tek nekolicina ubire rentu, a sustavno su ukidane mogućnosti demokratičnijeg upravljanja proizvodnjom prostora.

SPACIJALNA MARGINALIZACIJA I SEGREGACIJA ROMA/KINJA I DRUGIH MANJINA U STAMBENIM POLITIKAMA

Postojanje neformalnih romskih naselja rezultat je dugotrajne marginalizacije Roma i Romkinja, kao i sve ozbiljnije erozije prava na stanovanje i uloge države da obezbedi puno poštovanje ovog prava. Više od polovine Roma i Romkinja u Srbiji živi u nekom od neformalnih naselja čiji se broj procenjuje na nekoliko stotina u čitavoj Srbiji. Ova naselja su neregularizovana i izgrađena na javnom zemljištu, a značajan broj čine i slamovi čiji stanovnici/e žive u krajnje neuslovnim objektima, najčešće bez vode i struje i u stalnom strahu od prinudnih iseljenja. Prinudna iseljenja, bez sumnje, predstavljaju najdrastičniji vid kršenja prava na stanovanje, a u Beogradu je u prethodnih nekoliko godina sprovedeno više desetina prinudnih iseljenja, od kojih su neka bila masovna, ostavljajući bez krova nad glavom i više desetina i stotina romskih porodica u jednom danu. Kao naročito problematičnu praksu predstavlja formiranje segregiranih romskih naselja na obodima grada, gde se u metalnim kontejnerima naseljavaju raseljeni Romi/kinje koji se na taj način dalje socijalno isključuju i stigmatizuju. Nažalost,

oni nisu jedine žrtve rasističke urbane politike. Najavljeni veliki infrastrukturni projekti, nažalost, ne obećavaju poštovanje ljudskih prava garantovanih ratifikovanim međunarodnim dokumentima i drugačiji tretman onih koji će zbog ovih projekata ostati bez krova nad glavom.

Jovana Vuković

Baviću se uglavnom pitanjem stanovanja Roma, dakle društveno-etničkom grupom koja ima najveći problem da ostvari pravo na stanovanje. Upravo na primeru dramatičnog kršenja ovog prava Roma možemo videti kako je zapravo došlo do erozije prava na stanovanje, odnosno do erozije shvatanja stanovanja kao osnovnog ljudskog prava čije ostvarivanje, u smislu punog obezbeđivanja stanovanja, mora da garantuje država. Ova erozija svela je stanovanje na ono što je prepušteno pojedincu, na potrebu koja se ostvaruje na tržištu.

Kratko ću se osvrnuti na podatke o naseljima u kojima Romi žive. Raspoložemo prilično „bajatim” podacima, iz 2002. godine. Svežijih nažalost nema, iako je država u obavezi, što je navedeno u nekim dokumentima, između ostalog i u Strategiji za unapređenje položaja Roma, da ova naselja popiše. Dakle, ovo su jedini podaci kojima raspoložemo. Procenjuje se da u Srbiji ima negde oko 600 neformalnih naselja, i ona su vrlo različita. Više od polovine Roma, a prema nekim podacima čak i do 70%, živi u neformalnim naseljima. Od ovoga, nekih 43% su *slamovi* (eng. *slum*), dakle krajnje neuslovna naselja gde su stambeni objekti od mekog materijala, gde ne postoji uređena infrastruktura, gde najčešće nema tekuće vode, gde struje uglavnom nema ili, ako je ima, onda je u pitanju struja koju stanovnici nelegalno koriste... Postoji ta Strategija koja je doneta 2009. godine i koja stanovanje prepoznaje kao jedan od najozbiljnijih problema s kojima se Romi suočavaju (zajedno sa još tri oblasti), ali ono što je interesantno jeste to da se u oblasti stanovanja, za razliku od nekih drugih oblasti kao što su zdravstvena zaštita i obrazovanje, nije ništa uradilo – upravo zbog toga što je stanovanje nešto što je potpuno gurnuto na tržište, dakle oblast iz koje se država potpuno isključila i povukla. Od ovog broja neformalnih naselja, pored toga što su jedan veliki broj *slamovi* koji se najčešće nalaze u velikim gradovima (posebno u Beogradu), postoji i jedan broj naselja koja su tradicionalnog tipa – to su takozvane *mahale*. Mislim da je dosta važno da napravimo razliku između toga šta su *slamovi*

i šta su *mahale*, jer nekada povodom toga postoji nerazumevanje. Sam pojam „neformalna naselja” je politički korektan termin koji je u vezi sa romskim naseljima počeo da se koristi u poslednjih desetak godina, kada je taj pojam uveden Bečkom deklaracijom o romskim naseljima. Namera je bila da se izbegnu neki drugi termini koji su imali rasističku konotaciju, kao npr. „nehigijenska naselja” (kako predstavnici vlasti često nazivaju romske *slamove*) – što može da implicira da je reč o naseljima u kojima žive ljudi koji se ne brinu o higijeni. Dakle, uvođenjem pojma „neformalna naselja” učinio se napor da se izbegnu te rasističke konotacije, ali njime se istovremeno jako malo otkriva kakva su to sve naselja koja su obuhvaćena pojmom, i nekada naprosto otežava da razumemo okolnosti u kojima Romi žive.

Slamovi su naselja koja su novijeg karaktera (nastala su poslednjih dvadesetak, tridesetak godina), u njima se nalaze kućice koje su napravljene od jako loših materijala i u kojima nema nikakve infrastrukture. Podignuta su na javnom zemljištu i ono što ih takođe karakteriše jeste često prinudno iseljavanje njihovih stanovnika. *Mahala*, s druge strane, jeste pojam za koji se može reći da ga koriste dve grupe ljudi kada govore o romskim naseljima. O *mahalama* govore oni koji su stekli svest o očuvanju nekog kulturnog identiteta i kojima je ovo često važnije od socijalnih problema. Dosta levičara je takođe skloni da govori o *mahalama* kada govori o romskim naseljima, što je odraz naše potrebe za romantizovanim razumevanjem Drugog. *Mahale* su tipična tradicionalna romska naselja koja su etnički segregirana. Za njih je, ja bih rekla, glavna karakteristika upravo ta *etnička* segregacija. To su tipična etnička geta, kao što su u Evropi postojala jevrejska geta, itd. Dakle, njihova suštinska karakteristika nije socijalna isključenost, koliko je etnička. Ta naselja se takođe nalaze na obodima grada. U Srbiji ima negde oko stotinjak tipičnih tradicionalnih *mahala* u kojima žive Romi. Možete uočiti nekoliko različitih uglova sagledavanja tog problema naselja iz perspektive ljudskopravaša: oni koji su više zainteresovani za kulturna prava se zalažu za očuvanje tih naselja, pa i po cenu lošije infrastrukture i drugih loših uslova života; a onda postoje i oni ljudskopravaši koji smatraju da kulturna prava negiraju socijalna prava i kojima je važnije, na primer, da ljudi imaju pristup zdravstvenoj nezi. Tako da se ovaj problem *mahale* može sagledati iz različitih perspektiva.

Što se tiče samog nastanka romskih naselja, možemo reći da su Romi, otkada su se zatekli na ovim prostorima, uvek na neki način bili isključeni i marginalizovani, te su živeli odvojeno od većinskog stanovništva. U

periodu socijalističke Jugoslavije, kada je počela integracija Roma, oni su vrlo polako, pre svega politički, počeli da se emancipuju (tek negde sedamdesetih godina), a onda da ostvaruju i neka druga prava. Uključenost u stanovanje je nešto što se jako teško ostvaruje i to je proces koji je bio dosta spor. Ovde smo govorili o ostvarivanju prava na stanovanje u socijalističkoj Jugoslaviji. Osman Balić je nedavno radio jedno jako zanimljivo istraživanje vezano za legalizaciju romskih naselja (pošto nijedan pokušaj legalizacije do sada nije uspeo da obuhvati romska naselja) i on je predlagao *lex specialis* koji bi se posebno bavio legalizacijom romskih naselja. U tom istraživanju je poredio zaposlene Rome i shvatio je da je i tada jako mali broj zaposlenih Roma uspevao da ostvari pravo na stanovanje. Trajna diskriminacija je i u tom periodu dovela do toga da je jako mali broj njih sačekao 1990-e u stanovima u kojima je imao neko stanarsko pravo, pa je eventualno mogao da ostvari određena vlasnička prava. Oni su devedesete dočekali u nepovoljnijem položaju, a od tada tek kreće potpuna erozija svih drugih prava.

S druge strane, imamo migracije koje su prouzrokovane ratom (u manjoj meri iz Bosne i iz Hrvatske, u velikom broju sa Kosova). Često se, kada se govori o „nesrpskom” stanovništvu kao interno raseljenom, misli na Rome. Dakle, oni su u velikom broju došli bez bilo kakvih sredstava sa kojima bi mogli da se snađu i obezbede sebi neko stanovanje. Jako je važan momenat, koji je ujedno i političko pitanje, to što oni nakon migracija nisu dobili status izbeglica, već status interno raseljenih lica, pa je samim time ostvarivanje prava na stanovanje za njih bilo mnogo teže. Krajem devedestih, dakle, postoji veoma velik broj Roma koji ne mogu da reše pravo na stanovanje. Tada nastaje bujanje ovih naselja (oko 600), pre svega *slamova*. Poslednji popis kaže da Roma u Srbiji ima negde oko 150.000. Ozbiljne međunarodne agencije, kao UNHCR, tvrde da ih verovatno ima od 400.000 do 500.000. Lako je pretpostaviti zašto se Romi ne izjašnjavaju na popisu stanovništva: užasno su nepoverljivi prema institucijama, plaše se diskriminacije, plaše se da će biti stigmatizovani i zbog toga ne otkrivaju svoju etničku pripadnost.

Ljudi koji žive u neformalnim naseljima žive u jezivo teškim uslovima, bez bilo kakve perspektive i u stalnoj neizvesnosti, pre svega od prinudnih iseljenja. Prinudna iseljenja su nešto što je postalo konstanta za stanovnike ovih naselja i nešto što se ne dešava u toj meri drugim građanima naše zemlje, i ne na taj način. Sada pričamo o Romima, ali erozija prava na stanovanje će sve više početi da pogađa i druge siromašne ljude. Naime,

iako naš zakon ne prepoznaje pravo na stanovanje, postoje međunarodne obaveze. Srbija je pravna naslednica Jugoslavije, a Jugoslavija je ratifikovala Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i političkim pravima – kojim se garantuje pravo na stanovanje – još pre pedesetak godina. Doduše, član kojim se pravo na stanovanje eksplicitno pominje je dosta uopšten, ali prosto treba imati u vidu da je nacrt ovog pakta pravljen šezdesetih godina. Shodno optimizmu tog vremena pominju se stan, hrana i odeća kao tri elementa koja država mora da garantuje svakom pojedincu za dostojanstven život. Neki opšti komentari koje je Komitet koji nadgleda sprovođenje tog Pakta nakon toga usvajao su se detaljnije bavili tim pravom i obavezama države. Pominjem taj Pakt zato što Ustav Srbije kaže da se međunarodno ratifikovani dokumenti direktno primenjuju, oni su delo našeg zakonodavnog sistema. Kada dođe do kršenja prava na stanovanje, naročito ovog dramatičnog oblika kada se ljudi isteruju iz domova, onda se zapravo radi nešto što je protivzakonito. Dakle, predstavnici vlasti krše one pravne norme koje jesu deo našeg pravnog sistema. One se poslednjih godina vrlo selektivno primenjuju na Rome koji žive u neformalnim naseljima. Mislim da je dobro da razumemo ovaj mehanizam zbog toga što ulazimo u period kada se mnogi ljudi snalaze na tržištu uzimajući kredite, zatim mnogi privremeno rešavaju problem u socijalnim stanovima i slično, a svi oni se takođe nalaze pred problemom prinudnog iseljavanja.

Proteklih godina je bilo veoma mnogo prinudnih iseljavanja, iz različitih razloga. Postoji mnogo razloga koji su bili motivisani rasizmom. I uvek postoje ekonomski i socijalni razlozi zbog kojih dolazi do iseljavanja. Do iseljavanja dolazi pre svega zbog infrastrukturnih projekata. Neka od tih iseljenja su uključivala i do 200 porodica u jednom danu! A nekada su bila i manja. Ono što ih sve karakteriše jeste to da su sva bila prinudna i da se nisu poštovali ti ratifikovani međunarodni standardi. Često se dešavalo da oni koju su vršili iseljavanja dođu bez prethodnog obaveštavanja, bez bilo kakvog rešenja, da se uopšte nisu identifikovali i, recimo, rekli ljudima da imaju dva sata da iznesu stvari koje misle da iznesu, sa namerom da ih strpaju u neke autobuse i upute ih ko zna gde... Ono što ratifikovani međunarodni propisi predviđaju jesu obavezne konsultacije sa raseljenim stanovništvom. To je nešto što ništa ne košta, ali pokazuje da država tretira svoje građane sa uvažavanjem i da želi da vidi šta je to što je njima potrebno, a da ona može da ponudi. Ove konsultacije ovde gotovo uvek izostaju, čime se pokazuje momenat rasizma. Izostaje i adekvatan alternativni smeštaj. Država je često ostavljala ljude (čitave porodice, majke sa decom...) bez krova nad

glavom, čak i usred zime (što je takođe zabranjeno tim međunarodnim propisima). Kasnije, pod pritiskom javnosti, organizacija za ljudska prava, različitih zainteresovanih pojedinaca i pojedinki, izdejstvovalo se da se obezbedi kakav-takav alternativni smeštaj, barem za masovna iseljenja koja izazivaju značajnu medijsku pažnju. Kao adekvatan alternativni smeštaj smišljena su *kontejnerska naselja*. To su metalni kontejneri, površine nekih dvanaest i po kvadratnih metara, koji se smeštaju na obodima grada, tamo gde ne postoji većinski problem sa stanovništvom (jer većinsko stanovništvo se često organizuje i ne želi da Romi budu raseljeni u njihovoj blizini). Dakle, smeštaju ih na što udaljenijim lokacijama i to tako da se u dvanaest i po kvadrata smesti do pet članova porodice, a vrlo često i više. Dvadeset porodica u tim domaćinstvima ima jedan sanitarni kontejner koji svi zajednički koriste. Leti je pakleno vruće, nemoguće je ohladiti taj prostor (polivaju ga vodom), a zimi je pak jako hladno. Najveći problem je u tome što je ova situacija iseljavanja dovela do jedne nove politike koja ranije nije postojala, a koja se, cinično, paralelno odvija sa ovom deklarativnom pričom o integraciji Roma, koju sprovode isti akteri, a to je politika stvaranja novih segregiranih romskih naselja. Ako već dolazi do raseljavanja, onda je to zgodna prilika da integrišete Rome i Romkinje koje raseljavate, da ih na neki način disperzirate. Međutim, ovako se sprovodi plan prema kojem se stvaraju čista romska naselja na obodima grada. Prilikom iseljavanja većinskog stanovništva njima se nikada nije nudilo da budu u tim kontejnerskim romskim naseljima, govorilo se da su to naselja samo za Rome. U okolini Beograda imate oko šest, sedam kontejnerskih naselja.

Zanimljivo je da ljudi koji su živeli u slamovima, kakvi god da su oni bili, često tvrde da su tamo živeli bolje. Iako sami životni uslovi, u vidu kuća i ostalog, nisu bili dobri, ipak su bili blizu mesta u kojima su mogli da zarade nešto za svoj i život svoje porodice. Drugim rečima, mogli su da sakupljaju sekundarne sirovine, jer je najveći broj živeo od toga. Ovako, kada su sasvim izmešteni, oni su postali korisnici socijalne pomoći, isključivo zavise od socijalne pomoći. Pored toga postoji i vrlo oštar pravilnik koji je grad doneo o tim naseljima, u kojem se između ostalog zabranjuje da oni skupljaju sekundarne sirovine. Time su se stvorila naselja u kojima niko ne radi. Ljudi iz tih naselja često putuju i do sat vremena do javnih kuhinja sa kanticom da bi dobili jedan obrok (pri čemu se moraju i švercovati u autobusima, jer im nisu obezbeđene markice ili uopšte mogućnost da koriste javni prevoz). To je realnost u kojoj veliki

broj Roma živi. Ali sve više nam se i većinsko stanovništvo obraća sa istim ovim problemima. Jer, onog trenutka kada je stanovanje postalo ono što je svima nama ostavljeno da rešimo shodno svojim mogućnostima na tržištu, došli smo zapravo u situaciju da ne možemo da obezbedimo ono što nam je zagantovano, stalno imajući tu pretnju da nekom danas-sutra mogu, zbog nekih neplaćenih računa ili zato što se neko nameračio tu da živi, biti uskraćena osnovna stambena prava.

NEOLIBERALIZACIJA GRADA U POST-JUGOSLOVENSKOM KONTEKSTU

Privatizaciji društvenog stambenog fonda u Jugoslaviji prethodilo je, neposredno pred raspad zemlje, odustajanje društva od principa prava na stan promenom zakona o finansiranju stambene izgradnje. Time je napravljen ideološki rez. Za razliku od Jugoslavije, gde se čini da je rat bio izgovor da se tržište, bez ikakve kontrole, pusti u polje stanovanja, evropske države blagostanja su postepeno odustajale od svih pozitivnih stambenih regulacija od 1990-ih, sve dok nisu počele da se bude pod težinom stambenih kredita. Neoliberalizacija grada najviše se ogleda u tretmanu stanogradnje, a u mom izlaganju ću trendove u Srbiji kontekstualizovati u širem evropskom kontekstu. takođe, pokazaću koja su potencijalna polja organizacije i udruživanja.

Dubravka Sekulić

Kada pričamo o stanovanju, odnosno kada govorimo o tom polju kod nas, bitno je ostati u evropskom kontekstu, pogotovo kada se ima u vidu šta se na planu stanovanja dešava sada, i podsećati se kako je i u Jugoslaviji i velikom delu Evrope, posebno nakon Drugog svetskog rata, ideal prava na stan počeo da postaje realnost. Pre Drugog svetskog rata postojale su samo dve države čija stambena politika nije počinjala i završavala se na tržištu: to su Vajmarska Nemačka i Austrija za vreme socijaldemokrata. Posle Drugog svetskog rata i stvaranja država blagostanja, ideja da je pitanje stana fundamentalno pitanje društva postaje politika određenih država, kako na istoku, tako i na zapadu. Neke od država koje su imale

najprogresivniju stambenu politiku (u zapadnoj Evropi) su svakako Švedska i Holandija. Pitanje stana koje društvo obezbeđuje za svoje pripadnike nije se shvatalo kao socijalna pomoć. Stan nije bio nešto što se prepuštalo isključivo tržištu, a prostor špekulacije u izgradnji stambenog prostora se ograničavao. Vrhunac te ideje, barem što se tiče proizvodnje nove količine jedinica stanovanja, jesu šezdesete godine. Primera radi, Švedska ima program koji se zove *Milion stanova (Miljonprogrammet, na švedskom)* – plan da se u periodu od deset godina (od 1965. do 1974.) izgradi milion stanova. S jedne strane, ideja da je potrebno izgraditi upravo taj broj novih stanova bila je vezana za procenu budućeg rasta Švedske. S druge strane, motivacija za novogradnju je bila i neadekvatnost stambenog fonda za dostojanstvenost života (stanovi koji su izgrađeni u 19. veku i slično). Ovakvu motivaciju za velike stambene projekte izvan tržišnih principa imala je i Francuska. Sredinom pedesetih godina u Francuskoj 42% stambenog fonda nije imalo tekuću vodu³, jedino moguće rešenje bila je intervencija države. Pored proizvodnje velike količine stambenog prostora, kreira se i raznovrstan legislativni sistem koji kontroliše uplive tržišta u taj prostor. Taj set mera, posebno u zapadnoj Evropi, zapravo kontroliše odnos društva prema stanu, ali ne i samu proizvodnju, zbog toga što su za državu stanove gradile privatne građevinske kompanije. Ali, ipak, cela ideja socijalne i biološke reprodukcije, za koju je stambena proizvodnja bitna, nije prepuštena pojedincima. Pojedinci su bili ti koji su se štitili. Na primer, renta za iznajmljivanje stanova u Stokholmu (Švedska) je bila identična u svim delovima grada (po kvadratnom metru), između ostalog zato i da bi se napravila što heterogenija struktura grada.

Sedamdesete godine koincidiraju i sa početkom deindustrijalizacije Evrope i krizom. Ekonomski rast stagnira, masovna industrijska proizvodnja stambenog prostora ostaje bez onog heterogenog stanovništva kojem je bila namenjena, kao i bez strukturne podrške lokalnih zajednica za održavanje tog fonda. Dakle, ideja prava na stan i proizvodnje stanovanja u evropskim državama blagostanja je po pravilu bila vezana za masovnu industrijsku proizvodnju. Ovu ideju mi vrlo dobro poznajemo – to su stambeni blokovi proizvedeni u vreme Jugoslavije kao produkt društva, i koji ne mogu da se održavaju bez strukturne podrške tog istog društva.

³ Izvor: Le Normand, Beigitte. 2007. „Raising the Phoenix: The Wax and Waning of Modernist Urban Planning in Belgrade, Yugoslavia, 1945–1972“. A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree Doctor of Philosophy in History, Los Angeles: University of California Los Angeles.

S druge strane, postojala su i geta u kojima su živele manjine, naročito u vreme kapitalističke krize, kao na primer Bajlmer (*Bijlmer*), naselje na obodu Amsterdama koje je napravljeno šezdesetih i sedamdesetih sa idejom da se smanji veliki pritisak i nedostatak stambenog prostora u centralnom delu Amsterdama. Paralelno sa tim nastaje i naselje Almere, na nasutom delu, koje srednjoj klasi daje to obećanje „svoje kućice”, te se ta klasa za koju je Bajlmer prvobitno pravljen nikada nije tamo uselila. Kako se manjinsko stanovništvo počelo naseljavati u Bajlmeru, onda taj projekat nikada nisu ni završili, a stvarno povezivanje i integrisanje tog satelitskog naselja se nikada nije ni dogodilo. To su dinamike koje su do kraja sedamdesetih godina dovele do toga da se odustaje od principa da je društvo odgovorno za proizvodnju stana. Tome doprinosi i akutni nedostatak novca, posebno za održavanje, ali i kriza verovanja u ideju arhitekture i tog načina masovnog proizvođenja stambenog prostora, koji više estetski ne zadovoljava. Postoje mnogi tekstovi iz tog perioda koji pišu o alijenaciji takvog fizičkog prostora u gradu i koju svu krivicu svaljuju na tu estetiku, i onda se na osnovu toga odustaje od celog principa. Ono što je uvek u centru te kritike jesu prostori koji se ne održavaju adekvatno, zbog nedostatka novca. Sa druge strane, slaba integrisanost u sistem javnog prevoza je bilo ono što je ta naselja činilo mnogo problematičnijim nego sama arhitektura. Problem je bio u tome što niko tada nije rekao: OK, hajde da promenimo arhitekturu, ali hajde da ne odustanemo od principa! Pitanje je, naravno, da li je moguće napraviti takav zahtev krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina, kada počinje neoliberalni sistem, i u trenutku u kome ideja vlasništva postaje dominantna.

Bez obzira na sve sistemske probleme koje je Jugoslavija imala u vezi sa stanovanjem (Romi nisu nikada bili potpuno uključeni, zatim ideja da je mesto rada bilo mesto kroz koje se ulazi u redistribuciju stanovanja proizvedenog iz društvenog viška vrednosti, iako puna zaposlenost nije nikada postignuta...), to i dalje ostaje jedno od najboljih i najegalitarnijih načina stanovanja. Dinamika u kojoj se odustaje od prava na stan osamdesetih godina u Jugoslaviji nije bila različita od onoga što se desilo u ostatku Evrope. Finansiranje proizvodnje stanovanja u Jugoslaviji bilo je regulisano Zakonom o finansiranju stambene izgradnje prema kojem se, čak i 1986. godine, u prvom članu nalazilo da se stanovanje finansira na principu solidarnosti, dok se u zakonu iz 1989. godine (neposredno pred raspad države) navodi da stanovanje postaje obaveza pojedinca. To je dakle jedna od prvih stvari od koje se odustalo, a u Jugoslaviji se jako

lako vidi da je to odustajanje pitanje ideologije, a ne efikasnosti tržišta da bolje zbrine stanovništvo. Onda se 1991/1992. godine dogodio taj bitni simbolički momenat privatizacije stambenog fonda u svim bivšim državama Jugoslavije. Dok je u drugim evropskim zemljama postojao veoma dug period u kojem se, malo po malo, uvodila ideja vlasništva nad stanom, pa je tako u Švedskoj sada dominantan vlasnički odnos, a ne rentijerski koji je ranije dominirao (na nedavnim izborima za Evropski parlament, švedska liberalno-konzervativna *Moderata samlingspartiet*, koja je osvojila treće mesto u Švedskoj, imala je slogan „Ja <3 vlasništvo” („I <3 to own”). Zakonodavni okvir i država sve više i više prestaju da štite pojedinca od špekulacija. U većini zemalja Evrope se sada dešava akutna stambena kriza, koja zapravo nije povezana sa realnom krizom stambenih jedinica. To, dakle, više uopšte nije pitanje proizvodnje, nego redistribucije! Ovo se događa zbog nestanka legislativnog okvira koji je ranije čuvao stambeni prostor od špekulacija.

Razlog zbog kojeg je važno pričati o svemu ovome, pogotovo na tribini koja nosi naziv „Grad: mesto klasne borbe”, a važno je da se o ovome priča i među arhitektama, jeste zaborav ideje da su stan i pravo na stan sastavni deo borbe za radnička prava. Već u Englesovom delu *Položaj radničke klase u Engleskoj*, koje opisuje strašne uslove u kojima žive radnici, postoji ideja da pravo na stambeni prostor imaju svi, a ne samo oni koji mogu da ga plate. Zbog veza između proizvodnje stanovanja i kapitala (problem ostavljanja stanovanja isključivo tržištu i špekulacijama), već u 19. veku u Holandiji ljudi su se organizovali u asocijacije koje su činile kooperative, koje su gradile stambeni prostor udruživanjem novca, i to na takav način da on nije smeo biti za rentu, nije bio podložan špekulacijama i nije bio podložan odnosu prema kapitalu. Posle Drugog svetskog rata, dakle u vreme holandske države blagostanja, ove asocijacije su postale deo javnih, *public housing* asocijacija. Dakle, upravljanje tim fondom koji nikada nije bio proizveden javnim novcem bilo je dato državi, koja je onda devedesetih godina, kada su privatizovane sve stambene asocijacije, privatizovala i taj korpus.

Često slušamo da je najdrastičniji primer – primer Španije, gde se nikada nije desilo da se stambeno pitanje prepozna kao pitanje društva. To se događa zato što je taj period, koji u drugim državama karakteriše pritisak na kapital da se internalizuju troškovi socijalne i biološke reprodukcije, u Španiji bio period fašističke diktature. Drastičnost situacije u Španiji vidimo i na primeru kreditne politike: ukoliko ne možete da vraćate kredit

za stan i ostanete bez stana, i dalje ste prinuđeni da vraćate kredit (što je ostatak fašističkog zakona koji nikada nije do kraja promenjen).

U celom ovom procesu dogodilo se da stan postaje pitanje robe. Istovremeno se događa proizvodnja ogromne količine stambenog prostora koja nije vezana za realnu ponudu i potražnju (posebno zbog cena), već je vezana za izmišljanje novog proizvoda na finansijskom tržištu (*derivata*) – ideja da se individualni krediti upakuju u jedan veliki paket i da se onda njima trguje. Zato je fiktivno bilo bitno proizvoditi što više stanova kako bi se proizvelo što više tih jedinica koje ulaze u derivate, i kako bi finansijsko tržište moglo da raste. Dakle, to od početka nije imalo nikakve veze sa stvarnom potrebom i potražnjom, i zbog toga država sad ne ulazi u pitanje redistribucije tog prostora, jer to je vezano za fiktivni proizvod. Veliki problem je, takođe, i problem Londona, odnosno problema stana kao valute. Londonski zakoni kažu da ako niste rezident onda ne plaćate porez na nekretnine, dakle, ogroman nedostatak stambenog prostora koji ljudi mogu da plate je uparen sa proizvodnjom velikog broja luksuznih stanova koji se koriste da bi super bogata klasa parkirala novac. Istovremeno su se, usled nedostatka, rente desetostruko povećale u toku poslednje decenije. To je isti princip prema kojem je tržište umetničkim delima postalo vredno. Dakle, stanovi se kupuju isključivo zbog toga da bi se kapital parkirao u neku vrednost za koju se ne plaća porez. Ovo pominjem i zbog toga što pretpostavljam da će možda i *Beograd na vodi* biti napravljen kao specijalna zona u kojoj će, zapravo, biti promenjen način oporezivanja, čime će to postati mesto za parkiranje novca.

Duže od jednog veka je trajala borba da se prostor za stanovanje izvuče, delimično ili potpuno, iz prostora špekulacije, dok je samo desetak godina bilo dovoljno da ono potpuno postane podređeno špekulacijama. I sada imamo situaciju da se svaka priča o jeftinim stanovima tretira kao socijalna pomoć. Na ovo ne sme da se pristane! Jer nije reč o tome da je to pitanje nas koji smo navodno nesposobni da rešimo stambeno pitanje, pa nam treba pomoć. Ultimativno pitanje kakav odnos prema proizvodnji stanovanja kao društvo imamo jeste pitanje kakvo mi društvo želimo da budemo.

DISKUSIJA SA PUBLIKOM

- Problematizovao bih nešto u vezi sa Agencijom za izgradnju socijalnih stanova. Možemo da pratimo i tu transformaciju, recimo po starom sistemu, dok je još uvek postojao Fond za stambenu izgradnju, u upravnim odborima su morali biti i predstavnici sindikata, koji su na taj način su uticali na izgradnju socijalnih stanova. Danas, kada se Fond transformisao u agenciju, u upravnim odborima je sve manje predstavnika sindikata. Ti Fondovi akumuliraju sredstva kroz proces otkupljivanja stanova i umesto da reinvestiraju u izgradnju novih socijalnih stanova – oni ne rade ništa. U Novom Sadu u poslednje tri godine nije izgrađen nijedan socijalni stan. Dakle, opet se postavlja pitanje redistribucije i toga na koji način ova transformacija postaje još više socijalno neosetljiva.

- Jedan od aspekata finansiranja stanovanja u Jugoslaviji, koje je bilo bazirano na ideji prava na stan i na ideji solidarnosti, bio je da je do 0,8% svake plate bilo odvajano u zajednički stambeni fond – odakle je išlo, u stvari, finansiranje stambenog fonda, sa idejom da će svi ostvariti svoje pravo na stan kada se postigne puna zaposlenost i kada se proizvede dovoljno stambenih jedinica svi će ostvariti svoje pravo na stan. Kada je donet Zakon o privatizaciji, ta investicija u stambeni fond je prepoznata samo u onim situacijama u kojima su ljudi imali stan, te mogli da ga privatizuju. Na osnovu te investicije moglo se umanjiti do 30% vrednosti stana u otkupu. Ono što nikada nije prepoznato, sa druge strane, jeste investicija svih onih koji nisu dobili svoja prava na stan. Druga stvar, novac od privatizacije je trebalo da ide u specijalni fond od koga je trebalo da se proizvede jedan broj stanova, što se u većini slučajeva nije desilo – taj novac je bio nenamenski potrošen. Bitna je i ta užasno velika razlika u ceni po kojoj su prodani stanovi, posebno zbog toga što se to dešava u periodu neposredno pre hiperinflacije. Cena stana se određivala po apsolutnoj vrednosti u dinarima, a ne po njihovoj vrednosti u tom trenutku. Stambeno tržište se, inače, pojavljuje već osamdesetih godina u Jugoslaviji, ono dakle nije uvedeno tek devedesetih. Na primer, u Nišu, odakle sam ja, moja porodica je živela u zgradi čija je izgradnja započeta krajem osamdesetih. Mi smo dobili stan u toj zgradi jer je naša kuća na tom mestu bila srušena. Tu su ljudi kupovali stanove i kvadrat plaćali 4.000 maraka, to je bila tržišna cena. A neki ljudi koji su tu dobili stan od pošte kasnije su ga otplatili za 400 maraka, po nominalnoj ceni. To je,

dakle, prva pljačka društvenog vlasništva. Ova vlasnička transformacija je bila gora u Srbiji nego u Hrvatskoj. Prema tom novom zakonu se uopšte ne misli o investicionom održavanju. U Hrvatskoj je to rešeno tako što je i za privatizovano stanovanje uvedena zakonodavna oblast „pričuve” – zajedničke stanarske obaveze o brizi za delove zgrade – koja onda ide kroz ono što je ovde Informatika, a kod nas toga nema. Recimo, kada kupite stan u Finskoj, pravi se posebni bankovni račun zgrade i tačno se zna koliko se odvaja za buduća investiciona održavanja (zna se, na primer, da će za dvadeset godina morati da se sredi krov itd.). A kod nas to nije rešeno.

134

- Kada govorimo o socijalnom stanovanju u Srbiji, govorimo o dva sistema. Imamo *socijalno stanovanje u zaštićenim uslovima* i *socijalno stanovanje*. Socijalno stanovanje u zaštićenim uslovima mi se čini naročito problematičnim jer je reč o jednom *ad hoc* rešenju koje se dogodilo onog trenutka kada su postojale neke pare, kroz razne humanitarne projekte, koje su trebale da pomognu korisnicima i korisnicama socijalnih stanova (što ne znači da je nužno reč o ljudima koji su korisnici socijalne pomoći). Dakle, u jednom trenutku su se tamo našle neke pare, bilo je nekoliko izvora finansiranja iz inostranstva, i onda je država, koja nije htela da menja zakonodavni okvir, kao ni da se dodatno angažuje, stvorila jedan potpuno paralelni projektni sistem koji nema veze sa budžetom, koji je potpuno arbitraran, prema kojem će neke kategorije društva, koje su takođe arbitrarno određene (izbeglice, interno raseljena lica, ratni vojni invalidi), biti određene kao kategorije za socijalno stanovanje u zaštićenim uslovima. A za čitav taj projekat je nadležno Ministarstvo rada i socijalne politike. Tako da je stvoren jedan potpuno paralelan sistem gde se ne zna šta se dešava, niti koliko tu para ulazi. Često je reč o stambenim projektima koji su potpuno nesinhronizovani sa ostatkom bilo čega što se dešava u oblasti stanovanja. Dakle, ova dva sistema socijalnog stanovanja međusobno uopšte ne komuniciraju.

- Što se tiče problema hipotekarnih kredita, postoje pripadnici srednje klase kojima se dogodi da nisu u stanju da isplaćuju kredite (petnaestogodišnje, dvadesetogodišnje...). Pošto je sve više i više slučajeva da se deložacije događaju kako u Hrvatskoj, tako i u BIH i u Srbiji, moje pitanje je: šta raditi i kako pomoći tim ljudima koji preko noći ostaju bez tih stanova?

- To je veliki problem, u praktičnom polju mi najčešće uopće ne znamo kako to raditi. Pošto je spomenut *Živi zid*, osvrnuću se na to: reč je o organizaciji koja ima ambiciozne političke pretenzije, a opet radi dobru stvar na nekako loš način. Na primjer, prije neki dan nisu htjeli pomoći ženi koja glasa za HDZ. Čini mi se da je zanimljiva tema i ovo što je radio *Ko gradi grad* u Beogradu. To je, na neki način, pokušaj da se vidi kako se može uopće graditi prostor bez kredita. Problem je što je legislativa takva da, ako ideš graditi stambeno naselje, gotovo da ne možeš ući u neku investiciju koja ne podrazumijeva kredit. Kod nas su zakoni o građenju tako rigorozni da u principu moraš koristiti samo određeni tip materijala, licenciranih proizvoda i svega ostalog, što onda smanjuje mogućnost za nekom samogradnjom više stambenih objekata. Dakle, smanjen je prostor u kojem uopće možemo graditi, bilo da je riječ o socijalno najugroženijim skupinama ili o nama. Niko od nas si praktično ne može zaraditi za stan... Osvrnula bih se i na ove spomenute *ad hoc* programe socijalnog stanovanja. Oni znaju biti jako opasni, prvo zato što se pojavljuju izvjesni akteri koju su problematični. Dalje, ova izbjeglička naselja, na primer u Bosni, grade se na neadekvatnim mjestima, što se vidi na primjeru situacije sa poplavom – ta naselja su upravo najgore stradala. Ona su van sustava i zapravo se ne pojavljuju u nekom zvaničnom planiranju, ne brine se o tim higijenskim i tehničkim parametrima koji se moraju zadovoljiti, i na kraju ljudi ostaju bez kuća u ekstremnim prirodnim situacijama.

- Nešto bih rekla o našem iskustvu sa deložacijama. Mislim da je najvažnije da se iseljenja spreče, jer kad se dogode, onda mi malo šta možemo da uradimo, sem da se bavimo nekim humanitarnim stvarima. Uvek je tanka granica između onoga kada uradiš nešto solidarno, i onoga kada se pretvoriš u servis koji radi određene stvari umesto države. Mi smo se trudili da neka iseljavanja prosto sprečimo našim fizičkim telima, time što ćemo biti prisutni tamo i što nećemo dozvoliti tim izvršiteljima da uđu u te kuće i da ise le ljude. Mogu da kažem da smo bili uspešni u malom broju slučajeva, ali ne u zanemarljivo malom broju. Recimo, u jednom značajnom broju slučajeva, kada oni vide da postoji više ljudi koji su tu kao neka vrsta podrške, policija neće da upotrebljava silu. Vrlo često socijalni radnici nalaze neki vrlo glup razlog da nisu ispunjeni neki uslovi, zbog kojih se onda odlaže iseljenje, često se dešava da to onda može da se prolongira na godinu, dve, tri... Takođe, ono što je iznenađujuće, i policajci vrlo često imaju svoje lične razloge (policajci sa sopstvenim stambenim

problemom) zbog kojeg osećaju empatiju i onda, čak iako imaju nalog da upotrebe silu, oni to ne urade. Imali smo i slučajeve privođenja mojih kolega i pokretanja krivičnih postupaka. Ranije su za takve situacije, kada nenasilno stojite, bile pokrenute neke prekršajne prijave, a ovo sa krivičnim prijavama je bila neka vrsta zaokreta i neka vrsta pritiska. Taj novi član na koji se oni pozivaju u vezi sa krivičnim prijavama je potpuno promašen, ali to je opet neka vrsta pritiska. Mi smo, dakle, uspeli da sprečimo, odnosno odložimo, nekih 30% iseljenja. Ipak je važno pokušati sprečiti iseljenje, a ne čekati da se ono desi. Takođe, pravni postupci su nešto što stoji na raspolaganju, ali pravo na žalbu ne odlaže izvršenje iseljenja. Vrlo često mogu da vam sruše kuću, a vi se onda nakon toga žalite. Kada gledamo pravnu praksu evropskog suda za ljudska prava, sud se dosta senzibilisao poslednjih desetak godina i skoro svi slučajevi iseljenja idu u korist ljudi koji su iseljeni. Čak i u onim situacijama kada je neko, na primer, negde raširio šator – čak su i takvi slučajevi dobijani pred evropskim sudom, jer se smatra da ako vi dovoljno dugo živite negde da to zovete svojim domom (a to razumno vreme procenjuje sud, nekad je to tri meseca), onda ne možete biti iseljeni odatle. Postoje zemlje gde je dovoljno da uđete negde, skvotirate neko mesto tri meseca, vežete se za to mesto i zovete ga domom – što je užasno subjektivna interpretacija – ali sud se sve više senzibilisao za to. Ne može da vas odatle neko iseli a da vam ne obezbedi alternativni smeštaj, itd.

- Stambene cene su skočile zbog povezanosti sa finansijalizacijom prostora, zbog toga što država ne reguliše tržište stambenog prostora, zbog špekulacija na berzama. Dakle, država je odustala od toga da svoje građane štiti od špekulacija, prepustivši ih tržištu. I šta se sada dešava sa tim *too big to fail* bankama? Poreski novac se ne pozajmljuje, nego se daje bankama, a ljudi nastavljaju da se deložiraju, država ih ne štiti. Ako kažemo da nas se ne tiče to što neko ne može platiti svoj kredit ili slično, onda pristajemo na ucenu da je reč o individualnoj krivici. U Americi su krediti iznosili 95%, banke su davale kredite koji ljudi nikako nisu mogli otplatiti, nije postojala finansijska projekcija da će se krediti ikada moći vratiti, a kredit se ipak mogao dobiti zbog toga što je profit banke bio u tom pakovanju u derivative. S jedne strane, najveće banke su ulazile u trgovinu tim derivatima, a s druge strane su se kod velikih osiguravajućih društava kladile na to da će to propasti, čime su u istovremeno osiguravale profit i od osiguravajućih društava. A na kraju je država njima dala novac. Dakle, ključno pitanje

je pitanje sprečavanja deložacija i povezivanja ljudi. U Americi se time dosta bavi *Occupy Fights Foreclosures*, u Španiji postoji *Plataforma de Afectados por la Hipoteca*, koja je to organizovala između ostalog baš zato što je ljude vrlo često sramota da priznaju da će se iseljenje desiti. i što zbog toga osećaju individualnu krivicu. Ukoliko se lokalne zajednice senzibiliju za ove probleme deložacije, one mogu postati bitan saveznik.

- Jedno od rešenja može biti i politizacija ovog pitanja, dakle da se ono ne postavlja tako kao da je reč o individualnom problemu. Raditi na odbijanju kredita, na stvaranju čitave argumentacije oko toga, itd. Hteo sam još da se nadovežem i na ovu priču o izgradnji socijalnih stanova u Novom Sadu. Postoji Agencija za socijalno stanovanje u kojoj je zaposleno nekoliko ljudi, a ta agencija zapravo ništa ne radi. A nedavno smo čuli vest da je grad odlučio da gradi jednu zgradu u kojoj će prodavati stanove po povoljnim cenama, i to je protumačeno kao maltene izgradnja socijalnih stanova. Drugi problem je što se ta gradnja planira na javnom gradskom zemljištu – reč je o zelenoj unutrašnjosti bloka na Detelinari. Stanovnici zapravo i ne znaju šta će ih snaći: da će im ići zgrada ispred prozora gde je sada drveće. Dakle, desiće se i taj problem – privatizacija javnog zemljišta, smanjivanje kvaliteta života u tom bloku, a sve to upakovano u neki privid socijalne gradnje.

- Da, bitno je istaći i ovo: kada grad ili država odluče nešto da grade, to se radi sa idejom koja je uvek na korak od toga da se stvara novi geto. A druga tema kojom nismo stigli više da se bavimo, a vrlo je bitna, jeste kvalitet samog stambenog prostora koji tržište pravi. U situaciji u kojoj se ide na maksimizaciju profita, gradi se prostor koji je u većini slučajeva škart. Taj san arhitekata da će njihovu „arhitektonsku kreativnost“ otključati tržište, jer ih je navodno socijalizam sputavao, može se pokazati projektima koji su nastali. Može se videti kakav je kvalitet stambenog prostora, od organizacije prostora, do materijala, jer ovde ne postoji zakon o normiranju kvaliteta materijala koji se koristi u stambenoj gradnji. Postoje ISO standardi, ali oni ne regulišu kvalitet izgrađenog prostora, nego više regulišu kvalitet odnosa kupca u korišćenju usluge. Takođe, mnogo je slabija kontrola tipova materijala. Ne postoji ni zahtev komercijalnih projekata za zatvorenom finansijskom konstrukcijom. Finansijska konstrukcija izgleda otprilike ovako: ja ću početi da gradim na prostoru za koji neću platiti zemljište, ali ću se pogoditi sa onima čija

je kuća na tom zemljištu da dobiju toliko i toliko kvadrata; ako uspem da unapred prodam dovoljno stanova, onda ću zgradu završiti, ako ne uspem, onda će ona ostati u nedovršenom stanju.

- Jako je interesantna ova tema koja je ovdje spomenuta, a to je političko pitanje stambenih kredita. U Hrvatskoj, recimo, imamo pitanje udruge *Franak*, koje nije politički i ideološki totalno definirano ali ulazi u prostor svakodnevnice i time je sjajna politička stvar. Pitanje stanovanja je nešto što nas u budućnosti još više čeka kao osnovni egzistencijalni problem sa kojim ćemo se suočiti, i koji je sada još uvijek ublažen jedino zbog nasljeđa socijalizma. Što se tiče problema sprečavanja deložacije: to je taj lijevi momenat, kada stajete i branite te ljude. Hoću reći da zapravo nije bitno da li je to neka nominalno lijeva grupa koja se time bavi, bitno je da se time bavi dobro, da se bavi svakodnevnicom i problemima koji su tu na terenu.

- Poslednjih godina imamo još jedan jako rasprostranjen problem koji se tiče iseljavanja ljudi iz socijalnih stanova, dakle onih ljudi koji nisu uzeli kredit, nego su korisnici i korisnice socijalne pomoći i na osnovu tog svog statusa su dobili pravo korišćenja socijalnih stanova. Međutim, zbog same neodrživosti tog sistema, 10% korisnika socijalnih stanova u Beogradu je dobilo rešenja za iseljenje. Zbog čega? Ceo sistem je toliko protivrečan i neodrživ da oni korisnici socijalne pomoći koji su useljeni u te stanove ne mogu da izmire obaveze koje ih kao korisnike čekaju. Korisnici dobijaju socijalnu pomoć devet meseci godišnje. Imaju pravo na određene beneficije vezane za račune, ako te obaveze redovno izmiruju. Međutim, u ta tri meseca kada ne dobijaju pomoć, oni nisu u mogućnosti da redovno izmiruju te obaveze, kao na primer Infostan. Plaćaju ga 50%, ali prvog meseca kada ga ne plate, oni gube pravo na tu umanjenu vrednost koja ide, u njihovom slučaju, do 50%. Sami računi prevazilaze iznos socijalne pomoći koja se kreće oko 9.000, 10.000 dinara za porodice sa manjim brojem članova. S obzirom na to da su oni često smešteni u stanove koji su potpuno neadekvatni u smislu kvadrature (često su to stanovi od 70 do 80 kvadrata), ti računi njih izađu oko 15.000 dinara. Dakle, sada govorim samo o računima, bez troškova za hranu i slično. Ljudi naprosto nemaju od čega to da plate. I onda nakon godinu ili više dana boravka u tim socijalnim stanovima, njima se uručuje rešenje o iseljenju, kao da nije moglo da se predvidi da neko ko je socijalni slučaj neće moći da plaća tolike račune.

- U Beogradu je ova privremena gradska vlast (u ovom vakumu koji se desio nakon smene Đilasa, pa izbora, pa do uspostavljanja nove vlasti) donela odluke koje će imati dalekosežne posledice. Oni su doneli odluke po kojima grad može da trajno otuđuje, odnosno prodaje gradsko zemljište, i po kojima će grad prodati sve nekretnine koje mu nisu potrebne. Sada je jako upitno koje nekretnine mu nisu potrebne. Rekli su da će prodavati i te starije socijalne stanove, a oni će biti ponuđeni ljudima koji žive u tim stanovima, po tržišnoj ceni.

- Ako je razlog celog ovog ciklusa u izgradnji koalicije na levisi onda bih, u skladu sa time, hteo da vas pitam da prosto razmislimo o tome kako da se stambeno pitanje i stambena politika iskoriste na najvećem mogućem mobilizacionom političkom nivou buduće levice. Ako postoji sećanje na jednu solidnu stambenu politiku, ako uprkos svemu i danas postoje ti stanovi, i ako problem nije u proizvodnji stambenog prostora nego u distribuciji i redistribuciji, kako bi onda u tom propagandnom smislu prošla ta stvar, kao na primer gradnja milion stanova za vreme švedskih socijaldemokrata pre nekoliko decenija? Prosto me zanima da li je to uopšte moguće u Hrvatskoj i Srbiji? Da li stambena politika može biti ulazna tačka buduće leve politike?

- Moje je mišljenje da leva opcija koja ne uzima u obzir pitanje stana kao fundamentalno pitanje svog programa i nije leva opcija. Što se tiče tog pozitivnog sećanja na stambenu politiku Jugoslavije – nažalost, nikada nije usvojeno mišljenje da je taj stambeni fond proizveden radom tih ljudi, već se uvek pričalo u smislu „Država je davala...“ I zbog toga mislim da je jako problematično koristiti pojam nacionalizacije, mislim da mi moramo pričati o *podruštvljanju*.

- Da, ja bih isto potencirala da nije riječ o sjećanju na vrijeme Jugoslavije, već o *znanju* o tome kako se to radilo. Ako smo svi mi uspjeli preživjeti ovih dvadeset godina, treba znati da je socijalna katastrofa ublažena tim materijalnim nasljeđem stanovanja. U Jugoslaviji nije država ljudima dala nešto, davali su oni sami sebi, davali su im kolektivi. Znam primjere raznih SIZ-ova vezanih za neka mjesta, konkretno recimo znam za Sisak, koji su tražili potpuno drugačiju privatizaciju toga. Zapravo, postoji još uvijek svijest i sjećanje da se to moglo drugačije uraditi, ali je sve otišlo u troškove ratova i ostalog. Vidjela sam da ovde baš Vučić koristi

stanovanje kao svoju politiku, ali treba samo analizirati tu logiku: Emirati će da investiraju, a mi ćemo u stvari lijepo da ih zamolimo da kvadrati budu jeftini, a daćemo im gradsku zemlju i infrastrukturu. Ako Vučić na taj način priča o stanovanju, onda je ono postalo centralna tema. I još nešto, sa ove propagandne strane treba detektirati da postoji samo jedan način proizvodnje prostora: samo *developer* može graditi u gradu, niko drugi! Oblici samogradnje ne postoje, u socijalizmu su bili više dozvoljeni, a sad je to nemoguće. To je pitanje: kako smo mi lišeni mogućnosti postojanja drugih aktera izgradnje prostora? I još nešto u vezi sa kapacitetom ljevice, znamo da su oni ograničeni i da se trenutno svode na istraživanja... Ali, recimo, njemački sindikati unajmljuju sociologe da istražuju koja je točno situacija na terenu sa stanom, i odnosom rente i nadnice. Bez tih konkretnih podataka teško možemo o tome pričati.

- Meni se čini da zbog ovih specijalnih okolnosti u kojima se nalazimo tek aktivizmi mogu da proizvedu specifična znanja.

- Ja mislim da i naš rad na terenu i rad sa knjigama ujedno proizvode nekakvo znanje.

- Da, ali mi se prosto čini da smo nekako vrlo oprezni da se uključujemo u neke vrlo konkretne inicijative, pa makar one ne bile sa jasnom svešću o tome šta će se raditi. Mislim da bismo nekada trebali biti smeliji i krenuti da radimo neke stvari, pa čak i ako nam nije jasno šta konkretno radimo. Bilo bi dobro da krenemo da radimo neke stvari, pa makar grešili i korigovali se, kao i da taj odnos teorije i prakse bude malo „balansirani“ nego što je sada.

- Da, u krajnjoj liniji jedino tako će nastati pokret. Pokret neće nastati tako što mi znamo sve odgovore, pa ćemo doći i reći: „Evo, slušajte nas“. Imamo istorijski dokaz da to tako ne funkcioniše, a drugo, to nas odmah u startu čini ne-levičarima, jer pravimo hijerarhiju između onih koje pokušavamo da emancipujemo i nas koji smo „prosvetljeni“.

- Mislim da mi čak i možemo da proizvedemo neku pristojnu propagandu, ali da niko od nas nema pojma o agitaciji, niti ima makar skroman staž u agitaciji (u smislu da je išao po naseljima, da je pričao sa ljudima, da se svakodnevno kreće u krugovima koji nisu akademski,

NGO i t. sl.). To je nešto o čemu mi nemamo pojma i što se nekako ne trudimo mnogo da izgradimo. Mi vrlo često pričamo jezikom koji ljudi uglavnom ne razumeju. I to je osnovna stvar, da li mi možemo ove ideje o kojima pričamo na ovoj tribini razmeniti svakodnevno u prodavnici sa komšijama. Dok ne pređemo sa propagande na agitaciju, mi nismo ništa uradili, a desnica će na tom polju pokupiti kajmak.

- Mene nervira što uvek nekako dođe do toga da se te dve stvari posmatraju kao antagonizovane. Ja to više ne bih zvala ni teorijom ni praksom, mislim da to potpuno zbunjuje. Ovde smo koristili istraživanja iz 2002. jer nemamo novija, i neko kaže da nam istraživanja nisu potrebna! Mi čak nemamo ni podatke. To, dakle, nisu suprotstavljene stvari – rad na terenu podrazumeva i istraživački rad. Isto tako, nije doovljno lamentirati nad činjenicom da mi nemamo ta iskustva, dok protivnici imaju. Postoje strukturni uzroci zbog kojih se mi nalazimo u situaciji u kojoj se nalazimo. Ako pogledamo ko čini levicu u našoj okolini, vidimo da su to mahom studenti, mahom nezaposleni ljudi – nama je luksuz otići u neko mesto, ne znamo gde ćemo se smestiti, šta ćemo jesti... Postoje mnogi razlozi zašto je veoma teško raditi na terenu kada se nalazimo u ovoj poziciji. I vrlo je važno mapirati te stvari i misliti o tome kako da ih prevaziđemo. U poslednje dve godine mi se bavimo vrlo konkretnim istraživanjima (Zakona o radu, javnog duga itd.), a rad na terenu je takođe nešto što treba akcentovati, i to su neraskidive stvari. Pojmovi „teorija“ i „praksa“ to samo zamagljuju.

- Jedno je pitanje kako mi proizvodimo znanje kojim se koristimo kako bi sami sebe ojačali, a drugo je pitanje kako mi komuniciramo sa onime što je spolja. Mislim da postoji snaga u proizvodnji znanja, ali ne postoji komunikacija sa širom sferom. Dakle, pitanje je kako komunicirati sa onima koji još nisu uključeni, sa onima koji ne prepoznaju jezik.

- Evo jednog primera, u vezi sa poplavama. U Beogradu je ogroman broj studenata Filozofskog fakulteta učestvovao u volonterskom radu i na pravljenu nasipa pored Save i Dunava. Ali nakon nekoliko dana moljakanja na fakultetu, mi se i dalje nalazimo u problemu. Ljudi su morali da se vrate na studije. Ne možeš istovremeno da volontiraš, da budeš na terenu i da dobiješ bodove za ispit, a ako ne izađeš na ispit plaćaćeš studije sledeće godine... Hoću da kažem da postoje strukturni razlozi zašto je to veoma teško. Tim ljudima koji su izašli na teren, a reč je mahom o studentima

filozofije, sociologije, psihologije, dakle teorijskih nauka, njima je najmanji problem bila komunikacija sa ljudima koji su bili tamo, sa omladinom navijača koji su tu radili, sa srednjoškolcima, sa *freelancerima*, sa svim tim različitim grupama ljudi. Dakle, nije bila problem komunikacija, već to što su morali da se vrate na fakultet ili, ukoliko rade, na posao.

Transkript: Maja Solar
Lektura: Miloš Jocić

ČIJA JE EVROPSKA UNIJA?¹

Iza samog pitanja „Čija je evropska unija?“ stoji još jedna fundamentalnija zapitanost koja se tiče veze građana država članica i institucionalnog sistema EU: da li postoji zajednički osećaj pripadnosti kada se radi o EU, ili je pak sam istorijski sled formiranja evropske zajednice uticao na to da se pitanje zajedničkosti postavlja u veoma uskim okvirima? Činjenica je da su ovi okviri od samog nastanka evropske zajednice onemogućavali ujednačene politike razvoja, a podsticali su već ustanovljene interese pojedinih država kojima je logika nejednakog razvoja sasvim prirodna. Zato pojedini autori govore o EU sa aspekta neomerkantilističkih politika kojima je zajednička izvozna strategija, jer ključni izvor profita vide u spoljno-trgovinskom neto suficitu. Problemi koji nastaju iz ovakvih ekonomsko-političkih aranžmana su mnogostruki. Jedan je taj što ne postoji mehanizam redistribucije viškova iz razloga postojanja jedinstvene valute unutar Evropske monetarne unije, pa zemlje koje imaju negativan spoljnotrgovinski bilans moraju proći kroz recesiju, obzirom da je fiskalna redistribucija iz suficitnih u deficitne zemlje onemogućena političkim i institucionalnim mehanizmima. Drugi je taj što se primat spoljne ekspanzije vođene neomerkantilističkim politikama negativno odražava na nivo zaposlenosti, ali i na nivo zarada u nacionalnim državama. Primer je najjača ekonomija Evrope, Nemačka, gde nivo zarada stagnira već duže vreme. Pozitivan spoljno-trgovinski bilans nekih država unutar EU omogućava privatnom sektoru delovanje na međunarodnim tržištima kapitala, dok je situacija u okviru nacionalnih granica znatno nepovoljnija zbog male isplativosti investicija, shodno sporo rastućem domaćem tržištu. Ovako postavljeni okviri znatno umanjuju i kompetitivnost Srbije jer je njen spoljnotrgovinski bilans već godinama negativan, a njen status male periferne zemlje prosto treba usaglasiti sa realnim stanjem stvari. Zato je potrebno postaviti pitanja koja će realnost evropskih integracija sagledati kroz ekonomsko-političke odnose moći unutar EU, a nivo analize pogurati mnogo dalje od vladajućeg neupitnog i ignorantskog eurooptimizma.

¹ Tribina je održana 4. juna 2014. u SCKNS „Fabrika“. Učestvovali su: ANITA TOLIĆ (*Inicijativa za demokratski socijalizam*, Ljubljana), PRIMOŽ KRAŠOVEC (*Inicijativa za demokratski socijalizam*, Ljubljana) i STIPE ČURKOVIĆ (*Le monde diplomatique*, Centar za radničke studije, Zagreb). Moderirao je: IVAN RADENKOVIĆ (*Gerusija*, Novi Sad).

Već petnaest godina u Srbiji prevladava eurooptimistički stav da je ulazak u EU cilj sam po sebi. U nedostatku boljeg razumevanja mehanizama evropskih institucija, pogotovu njihovih restriktivnih monetarnih politika, izostali su i kritički kapaciteti koji će pitanje o EU staviti na dnevni red i time stvoriti uslove za realnu euroskeptičku perspektivu. No, u Srbiji ipak postoji euroskeptički blok koji je karakterističan za desno-konzervativne nacionalne opcije poput DSS-a, koji kao alternativu EU vidi savez sa Rusijom. Dok šef Evropske delegacije u Srbiji Vensan Dežer postavlja ultimatum da se od Srbije očekuje izjašnjenje po pitanju ruske okupacije Ukrajine (i shodno tome, uvođenje sankcija Rusiji), što bi zasigurno vodilo napuštanju sporazuma o bescarinskoj zoni, desni euroskeptici zagovaraju šire partnerstvo sa Rusijom. Ono što zaboravljaju desni euroskeptici, koji su pritom i žestoki branitelji nacionalnog suvereniteta, jeste da je Srbija uveliko izgubila taj isti suverenitet jer godinama nije u stanju povisiti Rusiji rentu na eksploataciju naftnih i mineralnih resursa, kao što nije u stanju da spreči većinu ruskih monopola da zapošljavaju ljude preko nelegalnih agencija za iznajmljivanje radne snage. Naftna industrija Srbije je primer. Sa druge strane, Srbija je već potpisala Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju EU, što pored liberalizacije trgovine na dnevni red stavlja i strukturno prilagođavanje naše regulative EU zakonima. Zato se vrši veliki pritisak da se reformiše zakon o radu, zakon o privatizaciji, zakon o penzijskom sistemu, restrukturiranju, itd. U tom pravcu će se odvijati i reforme poreskog sistema koji će strane investitore poštediti rizika, a teret preneti na stanovništvo. Tako će se učešće nedistorzivnih poreza u budžetskim pororačunima povećavati (u pitanju su porezi koji ne utiču na stepen investicija, poput poreza na dodatu vrednost), dok će se porezi na dohodak, na penzijsko i invalidsko osiguranje povećavati, sa izuzetkom poreza na dobit koji plaćaju kompanije i koji neće znatnije oscilirati. Dakle, logika oporezivanja potrošnje putem indirektnog oporezivanja, dok se direktno oporezivanje istovremeno smanjuje, dovodi do toga da se stvaranje pozitivne investicijske klime uglavnom prebija preko leđa stanovništva, dok se velikim stranim monopolima daju poreske olakšice i izdašne subvencije. Ovakva poreska struktura teži da zadobije kompetitivne prednosti u odnosu na zemlje u regionu, ali činjenica da i ostale zemlje teže sličnoj poreskoj politici, i na taj način jedna drugoj konkurišu, čini da se poreska konkurencija pojavljuje kao duboko antisocijalna, destruktivna i ekonomski neodbranjiva. Pored svega ovoga, ono što i dalje pothranjuje fantazme srpskog eurooptimizma jeste jeftinije zaduživanje, dostupnost

strukturnim fondovima EU i Evropskom fondu za razvoj. Stvari se i na tom planu odvijaju poprilično loše jer se strukturni fondovi, a posebno kohezioni fondovi EU, sužavaju. Proračun EU do 2020. godine predviđa smanjenje troškova za politike kohezije do 5% u odnosu na dosadašnje izdatke, što znači i veću selektivnost prilikom korišćenja sredstava iz ovih fondova, kao i pooštrene kriterijume. Regionalna politika EU se već nekoliko godina unazad fokusira na izgradnju infrastrukture, zanemarujući ulaganja u proizvodni i industrijski sektor, što dodatno utiče i na pad BDP-a na nivou cele EU. Nakon finansijske krize iz 2007, koja se iz SAD prelila i u Evropu, i nakon akcija Evropske centralne banke u obezbeđivanju likvidnosti posrnulim bankama, kriza je postala kriza državnog duga. Posledica toga su naravno, oštre mere štednje koje su takođe otvorile i problematiku jedinstvenog evropskog tržišta kao mesta bujanja različitih nacionalizama. Sve oštrije imigrantske politike koje onemogućavaju mobilnost radne snage upućuju na legitimacijsku krizu EU, a ideale visoke zaposlenosti, veće produktivnosti, bolje kompetitivnosti unutar EU možemo uzeti samo kao puke idealizme. Ono što zasigurno važi za Srbiju na putu fantazmagorične evrointegracije jeste to da se glava može razbiti i o nepostojeći zid. Taj nepostojeći zid jeste slika Evrope u dominantnoj retorici. No, krajnje je vreme da postanemo malo realniji.

* * *

Evropska ekonomija i trendovi u monetarnoj politici služiće kao podloga za priču koja se odnosi ne samo na migracije u EU već bliže, na fenomen institucionalnog rasizma unutar EU. Pojavljivanje određenih političkih problema i polemika nakon nedavnih evropskih izbora na kojima su relativno dosta glasova dobile ekstremno desne partije, neke čak deklarirane kao neofašističke, sasvim je opravdano izazvalo brigu kod evropske javnosti. Ono što je bilo problematično u toj polemici jeste konstantna prisutnost evropskog centra kao normativa u odnosu na koju se vrše sva upoređivanja opasnosti porasta ekstremne desnice. Evropski centar je, bar u *mainstream* novinama i medijskim raspravama, važio kao neupitna normativna podloga. Bitno je pokazati da su stvari mnogo gore i da ne postoji nekakav čisti dobri centar EU u političkom smislu, nekakav liberalni centar koji bi se temeljio na poštovanju ljudskih prava

i sličnim vrednostima koje bi ugrožavala ekstremna desnica, kao što je bitno i zagovaranje teze da je izraženi rasizam nove evropske ekstremne desnice, recimo rasna politika, samo varijacija na strukturno rasističku institucionalnu politiku centra. To znači da je i sam centar truo i da ne može služiti kao normalna podloga na osnovu koje se može kritikovati ekstremna desnica. Ako kritikujemo samo novu ekstremnu neofašističku desnicu, time kritikujemo samo pola priče i u opasnosti smo da ne problematizujemo sam rasizam centra koji je, uzimajući u obzir broj mrtvih, deportovanih, zatvorenih, politički ubijenih (u smislu onih kojima je onemogućeno dobijanje državljanstva, a time i pristup osnovnim političkim i socijalnim pravima) mnogo gori od onoga što je barem do sada uradila ekstremna desnica, iako ni nju ne treba potcenjivati. Kako ovo nije osnovna poenta, potrebno je naznačiti drugi deo priče koji je u tim polemikama bio manje spominjan.

Na samom početku potrebno je ocrtati osnovni kontekst unutar koga se događaju masovne migracije, pre svega migracije iz tzv. trećih zemalja unutar EU. Isto tako potrebno je obuhvatiti i mehanizme političke i represivne regulacije rasnih i etničkih manjina unutar EU. U tom smislu ne treba prevideti predistoriju evropskog kolonijalizma. Većina migranata koji trenutno dolaze iz trećih zemalja u EU dolazi iz bivših kolonijalnih provincija u bivše kolonijalne metropole. Ljudi iz severne i zapadne Afrike migriraju u Francusku, iz Libije u Italiju, iz Maroka u Španiju, iz Indije u Englesku. Dakle, postoje neke lingvističke, kulturne i dijasporne veze koje usmeravaju ljude iz bivših kolonija na putu ka višem standardu, poslu i boljem životu u EU. To je jedan razlog migracijama. Drugi razlog su krizna žarišta ratom zahvaćenih područja iz kojih ljudi beže, ali i potraga za političkim azilom od strane ljudi koji su progonjeni u zemljama iz kojih dolaze. Radi se o masovnim migracijama u koje su uključeni milioni ljudi. Postoje dva bazična načina političke i represivne regulacije tih masovnih migracija unutar EU po pitanju ljudi izvan EU koji nisu stanovnici razvijenih kapitalističkih zemalja. Osnovno sredstvo regulacije tih migracija je Šengenska granica koja selektivno propušta ljude – ovde je poznata metafora „evropske tvrđave“ pogrešna – i čija je svrha pre regulacija protoka ljudi nego njihovo zaustavljanje. Šengenska granica nije samo granica već uključuje čitav niz represivnih institucija poput *Centara za strance*. Šengenska politika se određuje na razini same EU, tačnije svaka zemlja koja je u EU i koja se nalazi na njenoj spoljnoj granici, mora kao uslov pristupanja EU prihvatiti Šengenski režim. Tu

nema rasprave niti deliberacije. Na to šta se i kako radi na Šengenskoj granici nacionalna politika i nacionalno pravo nemaju nikakvog uticaja. To se određuje centralistički, na razini EU. Ovo uključuje mnoge postupke koji su vrlo upitni čak i sa liberalnog stajališta poštovanja ljudskih prava i ljudskog dostojanstva. Centri za strance su zatvorene institucije, to su zatvori za ljude koji nemaju ličnih dokumenta i koji u EU ulaze ilegalno. Dakle, radi se o procesu kriminalizacije neregularnog prelaska granice, i u kontekstu Šengenskog režima to postaje zločin koji se kažnjava boravkom u ovim centrima.

Sa druge strane, imamo i način regulacije različitih manjina ili ekonomski suvišnog stanovništva. Zbog pogoršavanja socijalnog i ekonomskog stanja i rastuće nezaposlenosti, sve veći deo stanovništva postaje ekonomski suvišan, a onaj deo apsolutno ekonomski suvišne populacije koji još potiče iz trećih zemalja deo je problema koji se rešava masovnim deportacijama. U tome prednjače bivše imperijalne metropole: Francuska i Engleska, a manjim delom Španija i Italija. Što se tiče procesa unutar EU, na delu je prekarizacija samih radnih odnosa, tj. dostupnost stabilnog zaposlenja za pripadnike etničkih manjina postaje nemoguće. Ti ljudi prvenstveno preživljavaju u nekim sivim, neformalnim zonama, ili pak rade kratkoročne i loše plaćene poslove. Istovremeno, u svim zemljama EU vlada trend restriktivne socijalne politike – ljudima se onemogućava ne samo dostupnost radu već i socijalnoj pomoći. U kontekstu sveopšteg trenda mera štednji i smanjivanja javne potrošnje, jedan od načina smanjivanja javne potrošnje za socijalu jeste manipulacija državljanstvom, a time i političkim i socijalnim pravima. Kako francuski sociolog Pjer Burdije kaže, dok se leva ruka države, njena socijalna ruka, povlači, njena desna, represivna ruka jača. Dakle, imamo i kriminalizaciju neformalne ekonomije, ali i procese urbane segregacije gde se stvaraju centri apsolutnog siromaštva. Tu socijalne institucije ne zalaze, ali zato zalazi policija.

Sve ovo upućuje na to da se radi o socijalnoj konstituciji rase. Rasa se ne konstituirala, niti se ikada konstituirala biološki ili kulturno, nego je u pitanju konačni proizvod određenih odnosa društvene dominacije. Rasne manjine su ljudi koji žive u segregiranim i getoiziranim urbanim područjima. To su oni ljudi koji se nalaze u zatvoru zbog kriminalizacije neformalne ekonomije, ili pak oni koji nemaju status državljana. Dakle, rasa je konačni proizvod odnosa društvene dominacije, i to je ono što nazivam *rasizmom*. Rasizam nije stvar individualnog stava ili

stvar predrasude ili krive svesti, nego se radi o institucionalizovanoj društvenoj segregaciji, onemogućavanju dobijanja državljanstva itd. Rasizam nije loše mišljenje o nekome sa drugom bojom kože. Radi se o liberalnom, politički centrističkom institucionalnom rasizmu EU koji vlada u nizu institucija, a među najproblematičnijima je Agencija za kontrolu i regulaciju migracija *Frontex*. Radi se o zajedničkoj agenciji koja ne samo da krši osnovna ljudska prava, već uspostavlja prostore gde su običajno pravo i obični zakoni suspendovani. To su zone gde pravna zaštita i državljanska i politička prava ne mogu proći, ali zato policija može. Ekstremizmu liberalnog evropskog centra, za razliku od ekstremne desnice – i tu treba biti precizan kada se govori o institucionalnom rasizmu – nije potrebna fašistička ikonografija i folklor. Dovoljno je koristiti se običnom liberalnom političkom retorikom. Ovo pak upućuje na bitne promene u samim rasističkim ideologijama. Ovim fenomenom se dosta bavio Etjen Balibar, i za kraj može poslužiti njegova tezu o neorasizmu u kontekstu Francuske. Dok se nekada rasistička ideologija temeljila na pripisivanju određenih bioloških i kulturnih defekata određenim grupama stanovništva, sada je reč o tome da savremenom evropskom rasizmu nije potrebna ni fiksna biološka niti kulturna definicija rase. On se predstavlja kao odbrana evropske civilizacije – koja se temelji na liberalnoj ideologiji ljudskih prava, pravnoj državi i t. sl. – od varvara koji žele to narušiti. Temelji se na Frojdovoj formuli „Ja nisam rasista ali...“. Pozicija nove rasističke ideologije jeste ta da svi znamo da poštujemo sve ljude i da ne diskriminišemo, da smo Evropljani i da poštujemo i verujemo u ljudska prava, ali ako pustimo ove muslimane u naše zemlje oni neće razumeti naše vrednosti, oni neće poštovati demokratiju... Znači, nije da ih mi mrzimo, segregiramo, deportujemo i zatvaramo u centre zato što su oni Arapi i jer imaju drukčiju boju kože, već će oni svojim prisustvom ugroziti civilizaciona postignuća Evrope koja nisu u stanju poštovati. Novi liberalni rasizam sadrži i momenat ideološke mistifikacije klasnih odnosa. U njemu se krije i klasni prezir. Dok je elita prosvećena i poštuje ljudska prava, to se ne može garantovati i za ljude iz nižih slojeva. Ako u zemlju pustimo crnce, Arape ili Afrikance, doći će do etničkog, odnosno, rasnog nasilja između njih i francuskih proletera, jer po toj su ideologiji ne samo muslimani već i francuski proleter i nesposobni shvatiti i poštovati ljudska prava i demokratiju.

Tema je nacionalizam u kontekstu EU. Polazeći od relativne privlačnosti nacionalističke politike koja je za levicu problem kako teorijski tako i politički, postavlja se pitanje: zašto radnička klasa i širi narodni slojevi glasaju za nacionalističke političke opcije, barem u onoj meri u kojoj bi sami trebali biti politički adresat leve politike, odnosno, zašto glasaju za nacionalističke političke opcije? Ako napravimo metodološku pretpostavku da politička artikulacija interesa uvek poseduje neku vrstu materijalnog sidrišta, u smislu racionalnih materijalnih interesa, onda moramo uvideti da se ne radi samo o ideologiji. Pretpostavka je da ideologija uvek igra neku ulogu, ali zašto baš određeni tip ideologije u kontekstu EU rezonira, zašto on proizvodi učinke? Da li je to samo pitanje gluposti i neprosvećenosti masa ili se radi o strukturnim uslovima koji pogoduju relativnoj plauzibilnosti desnih i nacionalističkih narativa? Rekao bih da postoje strukturni i objektivni mehanizmi koji pogoduju pojavi nacionalizma. Pritom se ne radi o determinizmu i automatskoj interpelaciji u nacionalistički diskurs, već o pitanju razloga postojanja strukturnih uslova koji čine taj tip narativa relativno uverljivim. Mislim da se u kontekstu EU može govoriti o strukturnim elementima koji pogoduju relativnom usponu desnice. I kada govorimo o krizi, pitanje koje se nameće tiče se strukturnih uslova koji su postavljeni i s obzirom na koje možemo govoriti o tome zašto se kriza razvija u smeru desne radikalizacije, a ne leve. Iako je i leva radikalizacija prisutna, recimo, u Grčkoj, to u većini zemalja EU nije slučaj.

Kada govorimo u EU, govori se o integraciji. Postavlja se pitanje razine integracije, šta se tu integriše i koji su mehanizmi te integracije? Pominjano je jedinstveno evropsko tržište koje u istorijskom kontekstu procesa oblikovanja evropske zajednice predstavlja ključni moment. EU ima svoje institucije, ali ako uzmemo u obzir politički smer evropskih institucija jasno je da jedinstveno tržište ovde predstavlja centralni momenat. Šta se to integriše u jedinstveno tržište? Ono znači ukidanje trgovinskih barijera i protekcionističkih mehanizama nacionalnih ekonomija. To navodi neke ljude da tvrde da nacionalne države i ekonomije u tom smislu više ne postoje, što je zapravo brzoplet zaključak, pošto nacije i dalje postoje kao teritorijalne, administrativne i političke jedinice sa svojim državnim aparatima. Ono što definitivno više ne postoji su barijere u kretanju roba i kapitala. Logika ove integracije je konkurentska i tu konkurišu različite

jedinice kapitala koje mogu slobodno birati povoljne investicijske prilike unutar EU. Nije potreban visoko sofisticirani uvid marksističke analize kada se govori o pitanju kompetitivnosti. Govori se o tome kako moramo postati kompetitivni, kako moramo stvoriti povoljnu poslovnu klimu itd. Ali kompetitivnost je relacijska, dakle, konkurentski odnos uvek pretpostavlja drugog – drugu teritorijalnu jedinicu, drugu državu, regiju ili grad. Vidimo da taj način integracije znači sistematsko pojačavanje konkurencije unutar EU. Ono što konkurencijske relacije obuhvataju jesu države – nacionalne ekonomije u smislu organizovanih tržišta rada, investicijskih prilika koje se kapitalu daju ili ne – jer se nacije tretiraju primarno kao lokacije proizvodnje koje bi trebalo da privlače kapital. Ovde se pojavljuje i pitanje nacionalnog interesa, kojim treba oprezno rukovati. Nacionalni interes pretpostavlja homogeni interes određene zajednice nazvane nacijom, ali dok god postoji klasno društvo i njegovi antagonizmi, ovaj interes je nužno fikcija. To je na fundamentalnoj razini apsolutno tačno. Ali ono što ne treba zaboraviti jeste specifična kontradikcija koja je prisutna u kapitalizmu, a koja se tiče kratkoročnih i dugoročnih interesa svih aktera u društvu. Šta onda u tom kontekstu definira nacionalni interes? Često se čuje da je to laž i pogodovanje kapitalu, iako država može sama definisati nacionalni interes koji ne bi sebe nužno prevodio u pogodovanje kapitalu. Uz ovakve strukturne uslove, postavlja se pitanje stvarnog navigacijskog prostora država. Do koje je mere država u kapitalizmu nužno kapitalistička ili nije? Postoje različite teorije: recimo, instrumentalističke teorije klasne vladavine poznate u lenjinističkoj tradiciji. Država se u tim teorijama uzima kao instrument neposredne manipulacije u korist kapitala – što bi sugerisalo da bi taj aparat mogao delovati u interesu druge klase kada bi ga preuzeo neko drugi. Ne isključujem da postoje personalne veze i direktni pokušaji instrumentalne manipulacije u korist različitih frakcija kapitala, ali ono što je fundamentalnije jeste da u onoj meri u kojoj imamo posla sa kapitalističkom državom, odluke o ključnim ekonomskim aktivnostima – prilike za zapošljavanje najamnih radnika, gde njihova reprodukcija zavisi od toga da li uspevaju prodati njihovu radnu snagu, a što će kapital kupovati onda kada proceni da je to profitabilno, što zavisi od faktora cene rada, poreskog sistema itd. – ne mogu biti deo državne intervencije pošto država nije u mogućnosti da dovodi u pitanje apsolutni monopol nad investicijskim odlukama. Investicijske odluke se po definiciji prepuštaju privatnom vlasništvu nad kapitalom, a državna intervencija otvara mogućnost štrajka kapitala. To će se u državi koja je

dominantno organizovana privatnom ekonomijom odraziti i na stupanj zaposlenosti sa svakim povlačenjem kapitala. Sa druge strane, državni aparat finansira sve svoje socijalne usluge dobrim delom iz poreza, a ako ukupna ekonomska aktivnost pada, padaće i onaj deo koji se ubire kroz poreze. U tom smislu, cela priča o državnom nacionalnom interesu (kapitalistička država sa kapitalističkim odnosima) izražava strukturnu zavisnost države o tome da pogoduje akumulaciji kapitala. Iz marksističke pozicije ovo govori o upitnosti autonomije državne politike i države kao aparata u kapitalizmu. Sve dok su na snazi prerogativi o investicijskim odlukama i monopol privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, cela priča o nacionalnom interesu u smislu nacionalne ekonomije nužno će strukturno biti vezana uz kapital. Ali šta se onda događa? Taj nacionalni je interes tačan, ali je i nužno klasno definisan tako da osigurava reprodukciju primata interesa kapitala, jer je kapital u strukturnoj poziciji da može ucenjivati.

U EU imamo poopštenu konkurenciju država koje su strukturno ucenjene kapitalom, stalno pokušavajući da privuku strani kapital. To za sobom povlači kako pojačavanje konkurentskih pritisaka između različitih klasa, tako i različitih teritorija. Akcenat stavljam na strukturnu ucenjenost koja je tipična za kapitalizam. Oni političari koji o tome govore kao o nužnosti govore važnu strukturnu istinu u kapitalizmu – tu zaista postoji strukturna ucenjenost politike dok god postoji kapitalizam. Međutim, oni nisu dovoljno konsekventni da to uzmu kao indikator problematičnosti pojma političke autonomije, demokratije i kapitalizma. To je posao levice.

Poopštena konkurencija različitih nacionalnih ekonomija (gde je jeftinija radna snaga, pošto su u tom pogledu velike razlike unutar same EU, različiti poreski sistemi i poreska politika, itd.) obuhvata još jedan važan aspekt koji se tiče nacionalnog duga (koji i dalje ostaje nacionalni, u smislu da je to grčki ili nemački dug). Zato cela priča o zajedničkim euroobveznicama pokazuje da takvo rešenje niko nije želeo, pogotovu Nemačka. Nacionalni interes jeste već klasno kodiran u korist kapitala. Ali je pitanje zašto radnici to ne uviđaju i zašto se tome ne suprotstave. Razlog tome je strukturna ucenjenost i zavisnost od prodaje vlastite radne snage. Ako je dugoročni interes radničke klase prevazilaženje kapitalizma, to ne isključuje činjenicu da se kratkoročni interes vlastite reprodukcije uvek iznova pretvara u funkcionalni element reprodukcije kapitala. To je i temelj svake korporatističke ideologije. Nije lažno kada gazda u firmi kaže: „Moramo smanjiti plate, kriza je, ali tako ćemo spasiti radna mesta“,

ili kada političar kaže: „Moramo sniziti cenu radne snage, inače kapital neće dolaziti“. Te stvari do određene mere jesu strukturno tačne. Ovde se dodatno pojavljuje i pitanje emigrantskog rada kao najvidljivijeg oblika pojačane konkurencije između različitih delova radničkih klase. Migrantska radna snaga znači institucionalnu isključenost iz mogućnosti participacije u minulim socijalnim pravima. U tom smislu, migrantski radnik ili radnica predstavljaju idealne proletere. Sa druge strane, migrantski radnici otvaraju mogućnosti pojačane konkurencije unutar radničke klase u onom smislu da se za nacionalne proletere oni pojavljuju kao pretnja po njihova radna mesta. U mehanizmu integracije, koji počiva na poopštenoj konkurenciji a ne na solidarnoj kooperaciji, na delu je pouzdanje u tržišne mehanizme koji su kompetitivni, dok je istovremeno prisutna institucionalna veza sa nacionalnim teritorijama, dodajući na to i strukturnu ucenjenost radnika koji u krizi ispoljavaju refleks zaštite uslova vlastite reprodukcije. Dakle, imamo celi niz strukturnih pretpostavki koje onda nacionalistički diskurs zaštite čini plauzibilnim u smislu da korespondiraju sa realnim elementima iskustva kao i sa strukturnim mehanizmima konkurentnosti. I pre bilo kakve priče o ideologiji treba shvatiti zašto ta ideologija polučuje uspeh.

Ono što sledi kao zaključak jeste da EU kroz logiku integracije i kompetitivnosti na jedinstvenom tržištu osuđuje i države na oblik konkurentnosti koji strukturno pre pogoduje nacionalističkom tipu mišljenja. Nacionalna konkurentnost u ekonomiji, u kontekstu evropske politike, prevodi se u ofanzivniji tip nacionalističkog političkog projekta. To nije u kontradikciji sa ovako postavljenom strukturom EU ali jeste u kontradikciji sa njenom nominalnom strukturom – svečanim govorima o toleranciji, integraciji ili evropskoj kulturi. Ipak, uzimajući u obzir ono što je rečeno, izvesno je da evropski nacionalistički diskurs zaista predstavlja direktnu posledicu istine o temeljnim mehanizmima eurointegracija.

* * *

Postoji izvesna diskrepancija između, sa jedne strane, predstave o EU, šta bi ona trebala značiti i šta donosi, i sa druge strane – same realnosti. Dominantna predstava naglašava želju da se po svaku cenu bude deo evropske familije, želju da se otera balast balkanske prošlosti kako bi se dosegao, primera radi, civilizacijski nivo jedne Nemačke. To se predstavlja

kao jedina alternativa. Ona se opravdava učestalim argumentima koji naglašavaju iznimnu pogodnost u pogledu dostupnosti europskih fondova, iz čega obično sledi da će i ekonomija postati uređenija, da neće biti korupcije jer će nova pravila koja donosi EU pridoneti nestanku svih balkanskih devijacija. U tom smislu je bitno razlikovati politiku koja štiti opšti interes, i koja je pre četrdeset godina bila moguća jer je stvarala vlastite preduslove postojanja, dok se danas radi u ime privatnih interesa koji se predstavljaju kao opšti interesi. Dominantni diskurs kaže da će u EU svima biti dobro i da nema alternative evropskoj zajednici, da trenutno gore ne može biti jer su nas ratovi iscrpeli, da nam preduzeća propadaju i jedini spas su privatizacije, investitori će napraviti red, *ergo*, nema drugog izbora do ulaska u EU. U Srbiji su privatizovana većina preduzeća ali i deo javnog sektora, smanjuju se radnička prava, opšti je pad životnog standarda radnog naroda. To nije devijacija već realnost koju nam nudi EU. Zašto?

Kako bi ovu realnost učinili jasnijom poželjno je podsetiti se na razliku u dinamici centra i periferije. Kada periferna zemlja ulazi u EU ona ulazi kao bazen jeftine radne snage, a ne kao neko ko će dobiti iste razvojne mogućnosti poput, recimo, Nemačke ili drugih zemalja centra. Periferne zemlje ulaze u EU zato što su interesantne za kapital koji traži jeftinu radnu snagu. Već neko vreme se, kao deo paketa mera štednji, nameće novo radno zakonodavstvo koje će ukinuti izborna prava a sa tim doneti i fleksibilizaciju rada. Dalja privatizacija ostaje trend koji prati opšte sužavanje perspektive za kreiranje vlastite industrijske i druge politike, a rezovi u javnom sektoru se opravdavaju time da je on neefikasan a previše troši pa ga je bolje privatizovati jer će strani vlasnici bolje upravljati. Sve te mere se implementiraju kako bi se omogućio što bolji teren za dalju eksploataciju. To znači da su odnosi EU i periferije, ali i periferije unutar EU i zemalja centra, inherentno nejednaki. Odnos „centar vs. periferija“ znači nemogućnosti političkih izbora za zemlje periferije. One služe tome da se stranom kapitalu omogući opcija investiranja kako bi se iskoristio novi bazen jeftine radne snage, a to se postiže politikama deregulacije, liberalizacije trgovine, ukratko, novim strategijama akumulacije kapitala. Ovo deluje samo utoliko ukoliko ne dođe do preokreta, u smislu da kapital nađe još jeftiniji teren, jeftiniju radnu snagu, tačnije, onda kada prestanemo biti zanimljivi za strani kapital pošto se njemu više ne isplati ulagati. Na delu je jedna te ista logika, logika konstantne akumulacije kapitala. Glavnu ulogu tu igra veliki kapital koji sebi bira mesta i koji ima moć da utiče na

politiku tzv. suverenih zemalja. Ali zašto te periferne države koje su ušle u EU, među njima i Slovenija, nisu suverene? Periferne države nisu u stanju da autonomno odlučuju o investiranju u reindustrializaciju, o izgradnji novih fabrika, zato što su učenjene Mاستrihtskim kriterijumom fiskalnog pravila po kome, recimo, država ne može imati budžetski deficit veći od 3% ukupnog BDP-a. Suverenost je, realno, oduzeta jer ne postoji potrebna autonomija u cilju vođenja države. Ova situacija vodi, pogotovu u post-jugoslovenskom kontekstu, i do stvaranja kompradorske buržoazije. Radi se o novoj klasi posredstvom koje bi strani kapital mogao ući u zemlju, o klasi koja stvara uslove za što ugodnije investiranje u novi otvoreni prostor. Međutim, ne radi se o klasičnoj buržoaziji koja ima realan uticaj u određivanju toga šta će se proizvoditi, koliko će se profita izvući itd. Na jednoj strani imamo sliku o boljoj budućnosti, a na drugoj strani realnost. Kada smo deo te EU, pogotovu ukoliko smo deo eurozone, ne postoji drugi izbor nego da se postane konkurentnim putem smanjivanja troškova radne snage, da se privatizuje, da se javni sektor smanji što je više moguće. Time nastaje polarizacija između malog procenta bogatih sa jedne strane – odnosno onih koji su, u kontekstu Jugoslavije, mogli da utiču na zakonodavstvo u trenutku kada se bivša Jugoslavija raspadala, pa su se kroz zakonske rupe mogli obogatiti – i radnog naroda sa druge strane, koji gubi sve tekovine za koje se izborio i za koje vidimo da nisu večne a još manje samorazumljive.

Sa jedne strane postoje mišljenja da je ipak bolje priključiti se EU i unutar nje delovati u smislu dostupnosti fondova, kako bi se stanje barem malo poboljšalo. No, izvesno je da će se od tih fondova okoristiti oni koji će većinskom narodu ostaviti mrvicu na stolu u vidu malo lepših kafića, saobraćajnih znakova itd. Možemo reći: u redu, ne idemo u EU, ali sa stanovišta nacionalne države postoji objektivna prinuda da se konstantno kreiraju uslovi koji će odgovarati kapitalu, tačnije, postoji prinuda prilagođavanja finansijskom tržištu koje naređuje „nacionalne“ politike. Izgleda kao da se radi o mističnom biću koje se mora tešiti i darovati jer je finansijsko tržište uznemireno, te ga moramo smiriti i prineti mu žrtvene darove. Ispada da nemamo uticaja na tokove unutar zemlje. Alternativa ipak postoji, ali je kompleksna; alternativa unutar EU bi bila moguća ukoliko bi se zemlje periferije ujedinile i napravile kontrablock zemljama centra i tako uspostavile ekonomsku političku protivtežu koja ne bi igrala po pravilima centra. Pritom, nikakav oblik autarkije ne dolazi u obzir. Recimo, evroskeptici koji zagovaraju izlaz iz EU misle da će nacionalnim

državama biti bolje. Međutim, neće biti bolje, zato što će u tom slučaju država koja izađe iz EU biti izolovana, a stopa investicija će biti niska. Dok god živimo u kapitalizmu, autarkija nije dovoljna. Definitivno nema jednostavnih rešenja. Ne postoji dilema „EU ili nešto bolje“ jer ono „nešto bolje“ se tek treba uspostaviti. Ali to će biti dugotrajan proces, što ne znači da ne trebamo otpočeti taj proces već danas.

DISKUSIJA SA PUBLIKOM:

155

- Kada govorite o strukturnim kontradikcijama koje otvara tržišno takmičenje, i koje otvara prostor za interpelaciju u nacionalistički diskurs, to nije krivo, to je tačno sistemsko polazište, ali čini mi se da zanemaruje konkretne istorijske okolnosti u okviru kojih se ti nacionalizmi razvijaju. Kada se nacionalizmi analiziraju sistematski to onda zvuči deterministički, kao da su ti nacionalizmi povezani u nekakav lanac ekvivalenata koji važe istovrsno za svaki prostor, a zanemaruje se da interpelacija u konkretni nacionalistički diskurs nije ista u zemljama imperijalizma, gde nacionalizam ima drugačije konture nego što ima u zemljama istočne Evrope, ili u bivšim kolonijama, gde taj nacionalizam ima konture nacionalnog oslobođenja, što je različito od imperijalnog nacionalizma. Drugo, sistemska analiza nacionalizma zvuči deterministički zato što zanemaruje mogućnost izgradnje levice i njenog pružanja otpora konkretnom interpeliranju. Tamo gde je levica jača – ne moramo nužno uzeti Evropu, možemo pogledati Brazil ili ostale zemlje Južne Amerike – tamo levica može izgrađivati klasnu svest, klasnu organizaciju i ideologiju kojom se mogu suprotstaviti toj interpelaciji u nacionalistički diskurs, za razliku od levice u istočnoj Evropi koja je razbijena i potpuno uništena, gde samo nepostojanje levice poslednjih dvadeset godina deluje na radničku klasu tako da ju je puno lakše interpelirati u nacionalistički diskurs. Sa nestankom levice nema više ni medija gde bi radnička klasa mogla naći utočište, medija koji nude klasnu organizaciju, klasnu svest. Kada ulazimo u sistemska analizu kontradikcija kapitalizma možda bi trebalo dati istorijsku perspektivu, da ne izgleda kao da je to interpeliranje u nacionalistički diskurs tako strogo zadato jer postoje momenti gde se može uspostaviti nekakav odbrambeni mehanizam.

- Na početku je napomenuto da će se izlaganje apstrahovati od određenih elemenata. Ideja nije bila da se govori o konkretnom nacionalizmu, i naravno da je svaka priča o nacionalizmima koja poopštava celu stvar vrlo opasna. Ipak, mislim da elementi koji važe u kapitalističkom društvu – npr. kako se formira nacionalni interes, ovisnost nacije-formacije – izražavaju neke strukturne datosti, konkretno za EU. Nije reč o determinizmu jer sam govorio o plauzibilnost koja čini tu interpelaciju. Ti si uveo nešto kad si rekao da leвица nema svoje medije, klasnu svest itd. Opet se vraćamo na to da materijalistička analiza mora postaviti pitanje: sa čime korespondira određeni tip diskursa? Kada kažeš „klasna svest“, to nije odgovor na stvari jer je klasna svest u kapitalizmu kontradiktorna: dugoročni interesi se ne moraju podudarati s kratkoročnim interesima. Ja mogu biti klasno svestan proleter, revolucionarni proleter, ali je to potpuno irelevantno za činjenicu da sam isto tako klasno svestan klasne zavisnosti od prodaje vlastite radne snage. To me objektivno gura u određeni oblik zavisnosti. Većina sindikalaca ima klasnu svest; samo, kojeg je ona dometa? To je borba za interese unutar zadanog polja koje izražava strukturnu ucenjenost, i unutar vrlo uskih limita. Slažem se da ovo nije trebalo da bude početak i kraj svake rasprave o nacionalizmu, ovo je odgovor na implicitnu pretpostavku da je EU prostor koji pogoduje nestanku nacionalizma. Zato sam istaknuo strukturne elemente. Da bi leвица imala minimalni uslov plauzibilnosti ona mora razumeti zašto neko kaže: „Zašto ne zaštitimo naša radna mesta? Važno je da naša firma uspe jer zavisimo od nje... Razumem da ti Poljaci nisu naši neprijatelji, to su isto radnici kao i mi, ali ako oni dolaze tu da uzmu naša radna mesta...“ – to nije samo lažna svest. Posedovanje klasne svesti nas u kapitalizmu ne oslobađa strukturnih uslovljenosti. Radi se o strukturnoj ucenjenosti.

- Koliko sama struktura EU pruža manevarski prostor za organizovanje alternativa, posebno u smislu koliko su zemlje periferije u EU sposobne za stvaranje alternativne situacije unutar EU, uzimajući u obzir zemlje centra? I koliki je manevarski prostor potencijalnog levog evroskepticizma, pošto je desnica uzurpirala evroskeptički prostor?

- Ne bih rekao da je desnica sasvim uzurpirala evroskeptički prostor, iako je istina da je, u odnosu na radikalnu levicu, desnica popularnija na terenu evroskepticizma. Mislim da ono što desnica unutar EU predstavlja, kao evroskepticizam ili čak otvoreni rasizam, jeste samo varijacija

institucionalnog rasizma, i svoje materijalno utemeljenje nalazi u njemu. Institucionalni rasizam centra predstavlja veći problem. Ako se pitamo, u političkim terminima, šta levica može uraditi u tom smislu, mislim da tu treba pokazati zbog čega je levica i jasno se ograditi od liberalnih interpretacija EU. Liberalna interpretacija EU bi bila baš to: u EU postoje ljudska prava, demokratija i to je sve OK, a sa druge strane, imaš neke fašiste. Znači, ono na šta treba ukazati jeste fašistogenost centra. Druga stvar koju bi levica trebalo da ima u vidu jeste ograđivanje od bilo kakvih organizatorskih ili kulturnih artikulacija evroskepticizma. To je ideološki teren desnice, i obične i ekstremne: ako uđemo u EU nestaće tradicionalne vrednosti, ljudi u EU su previše promiskuitetni i zbog toga će nam se raspasti vera i porodica. Dakle, treba se jasno ograditi od toga i ići ozbiljnim ekonomsko-političkim analizama koje su presudne za razvoj neke zemlje. Svaki put kada desnica kaže da se radi o krizi vrednosti trebalo bi odgovoriti da se ne radi o tome i trebalo bi jasno odgovoriti zašto to nije slučaj.

- Otvoreno je pitanje da li je dobro ili ne ući u EU. U krajnjoj liniji, kada se postavlja pitanje šta činiti u tom pogledu, to pretpostavlja da je neka od tih opcija dobra. Ali obe su loše. Da postoji mogućnost da verujem da se svi strukturni momenti do kojih sam došao analizom mogu ignorisati, i da mogu reći, u redu, sve to na stranu pošto se sada treba politički organizovati i u okviru kapitalizma napraviti šta se može, onda bi moja analiza bila neobavezna, a ja ne bih bio marksist. Treba uzeti u obzir da je sam limit mogućnosti političkog delovanja u kapitalizmu takav da će država biti strukturno ucenjena da pogoduje akumulaciji. Najeklatantniji primer toga je Miteranova politika ranih osamdesetih i štrajk kapitala. Nakon tri godine, zemlja doživljava nagli neoliberalni zaokret. To ne znači, pak, da tu ne treba ništa raditi, ništa ne činiti. Svaka mera smanjenja socijalne zaštite, svaka redukcija relativnog standarda reprodukcije, znači ujedno i povećanje stepena neposredne zavisnosti o nadnici. Ove mere mogu imati strahovite učinke. Kada se radi o nacionalizmu, ukoliko levica zna artikulirano sprečiti socijalni damping, ona će znati uspešno kritikovati i materijalne uslove koji nešto poput nacionalizma čine mogućim. Koji je to raspon mogućnosti da se takvi procesi podstaknu unutar ili izvan EU, bojim se da tu nema jednostavnog odgovora.

- Pošto je Srbija u velikoj meri deindustrijalizovana a njena kapitalna dobra zanemariva, onda pooštrena konkurencija i zavisnost od nadnice

kao jedinog izvora prihoda predstavljaju hronično stanje, pogotovu ako imamo u vidu rastuću stopu nezaposlenosti, a time i pad životnog standarda. U kontekstu Srbije „izbor“ između EU ili Rusije je nemoguć jer izostaje operativni oblik nacionalnog suvereniteta koji se mora prilagoditi transnacionalnim tokovima kapitala. Sa druge strane, postoje rešenja u smislu reformisanja EU. Ona se koncentrišu uglavnom na reformisanje rada Evropske centralne banke (ECB) i njene monetarne politike. Apsolutna nezavisnost ECB mora biti dovedena u pitanje i ona mora biti podvrgnuta strožoj demokratskoj kontroli. Jedno od rešenja za EU, koje zagovara ekonomista Frederik Lordon, jeste da se umesto *jedinstvene* valute uvede *zajednička* valuta – umesto evra, evrodinar, evrofranak, itd. ECB bi u tom smislu imala ulogu jedne velike menjačnice koja bi obezbeđivala okvir relativno stabilnog deviznog tečaja posredovanjem u svim konverzijama unutar evrozone ili van nje. Ono što ona neće raditi jeste kreiranje monetarne politike, jer bi to bila stvar nacionalnih centralnih banaka. Na nacionalnim razinama će biti moguće vršiti devalvacije i prilagođavanje valuta, ali pod uslovom da su finansijska tržišta stavljena pod političku kontrolu. Nekim zemljama prosto treba više kredita, nekim više deficitnog finansiranja, a nekima revizija duga. To bi bilo moguće ostvariti ukoliko bi postojala ovakva zajednička valuta. Postoji i opcija evropske levice, koja zagovara transformaciju lošeg evra u dobar socijalni evro. No, problem sa ovom opcijom će se pojaviti na razini oblikovanja nacionalnih politika pošto je sadašnji evro, u kontekstu finansijskih tržišta, sredstvo disciplinovanja nacionalnih politika. U svakom slučaju, za Srbiju je problem manevarskog prostora sveden na ideološku simulaciju nacionalnog interesa, i dok se protivrečnosti ovog interesa ne pokažu u svetlu nemogućnosti bilo kakvog izbora, razorne društvene posledice će se prelivati na sferu rada. A to stvara razorne učinke na celokupno društvo.

Transkript: Ivan Radenković
Lektura: Miloš Jocić

TekstOvi

GERUSIJA

IZVEŠTAJ SA “JAVNE RASPRAVE“ U NOVOM SADU O PREDLOGU NOVOG ZAKONA O RADU¹

162

17. decembra Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike je objavilo program ‘javnih’ rasprava povodom predloga novog Zakona o radu. Samo tri dana pre prve ‘javne’ rasprave u Novom Sadu, šest dana pre ‘javne’ rasprave u Kragujevcu i devet dana pre poslednje ‘javne’ rasprave u Beogradu... I naravno, baš u vreme božićnih, novogodišnjih, slavskih i sličnih praznika... ‘Javna’ rasprava u Novom Sadu je bila planirana u Regionalnoj privrednoj komori (u prostoru koji je simbol poslodavaca i daleko od toga da predstavlja javni prostor) i u sali koja ima samo 70 mesta. Uključujući sijaset predstavnika poslodavaca i raznih predstavnika države (odnosno najvećeg poslodavca od svih poslodavaca – države) sala je navodno trebala da omogući i prisustvo svih onih koji su zainteresovani za raspravu i koji žele ‘javno’ da učestvuju u njoj. Gde i kako bilo koji/a radnik/ca, nezaposlen/a, student/kinja... građanin/ka ove države može da sazna da se u određenom momentu događa javna rasprava u kojoj može da učestvuje – jer ga/je se tiče? Nigde. Samo ukoliko ste sindikalno organizovani, pa redovno pratite ove vesti na sajtovima Ministarstva ili ako imate neke veze sa Ministarstvom... I tako smo uz pomoć sindikalnih drugova i drugarica dobili link ka sajtu novosadske privredne komore gde piše da se možemo prijaviti kao učesnici ‘javne’ rasprave. Doduše, tamo piše: ‘‘Očekujemo da ćete vašim aktivnim i konstruktivnim učešćem doprineti unapređenju predloženih rešenja u Zakonu o radu. Zbog velike zainteresovanosti javnosti za navedeni nacrt zakona, kao i veliki broj zainteresovanih strana koje ovim povodom pozivamo na Javnu raspravu, molimo da ograničite broj učesnika iz Vaše kompanije.’’ Dakle, u ‘javnoj’ raspravi može da učestvuje samo jedan učesnik kompanije – pa ako pretpostavimo da će to najverovatnije biti upravo sām poslodavac – jasno je da radnici/e, kao i ostali građani/ke čija budućnost direktno zavisi od ovog zakonodavstva, nemaju mogućnosti da učestvuju u ovoj ekskluzivnoj ‘javnosti’! Odlučeno je da se organizuje akcija sprečavanja ove ‘javne’ rasprave i da se pojave

¹ Izvor: <http://gerusija.com/izvestaj-s-danasnje-javne-rasprave-u-novom-sadu-o-predlogu-novog-zakona-o-radu/>

svi oni kojih se ovaj užasni predlog Zakona najdirektnije tiče. Da javnost čuje koliko možemo biti glasni!

Između deset i pola jedanaest krećemo ka regionalnoj privrednoj komori. Okupljamo se ispred i već pre pola jedanaest je velika gužva. Vijore se zastave različitih ogranaka sindikata SSS i Nezavisnost, tu su i članovi/ce nevladinih organizacija (Udruženje romskih studenata, Udruženje građana S.T.R.I.K.E i Gerusija), kao i nekolicina građana/ki. Mnoštvo parola i slika. Pandura samo tri. Ulazimo naizmenično, najpre oni koji su prijavljeni. Niko nas ne proverava. Odjednom kreću svi da ulaze i mala sala postaje prepuna ljudi i zastava. Svi imamo pištaljke i ostale rekvizite, buka je zaglušujuća. Delimo između sebe različite transparente, analize sindikata, analize organizacije S.T.R.I.K.E. itd., svi uzimaju različite papire i traže još. Zanimljivost: neko iz sindikata na megafon uzvikuje “*drugovi i drugarice* (obraća se nama) *čekamo gospodu* (misli na poslodavce)”. Buka i zauzimanje sale traje preko sat vremena. Nekoliko sindikalista ima megafon, uzvikuju parole. Fotoaparati sa svih strana, kamermani pokušavaju da se probiju u gužvi i uzimaju izjave od nekoliko ljudi. (Da li će im medijski poslodavci dozvoliti da negde objave te slike i izjave?)

Predstavnici poslodavaca su se povukli u Zelenu Salu, u kojoj su se tada nalazili još neki učesnici diskusije - izuzev predstavnika sindikata i ngo organizacija. U međuvremenu je, pred sindikate i okupljenu grupu ljudi koja se nalazila ispred sale, poslato obezbeđenje koje je onemogućilo da iko više uđe u salu. Nakon toga, ljudi iz ministarstva i predstavnici Unije poslodavaca izašli su iz zgrade, dali izjave novinarskim ekipama da je stvar završena (kao i lažne instrukcije da su predstavnici sindikata napustili prostorije, što nije bilo tačno) i raspustili su javnu raspravu.

Nakon informacije da smo uspeli da oteramo poslodavce koji su pokušali da se okupe u drugoj hali, sindikalisti polako napuštaju salu. Ostaje nas pedesetak unutra, za svaki slučaj, “ne verujemo im” kažu sindikalisti. Zauzima se i deo katedre sa mikrofonima. Jedan sindikalista pita da li hoćemo da čita najnovije članove predloga zakona i komentare koje je radio SSS grada Novog Sada ili nema potrebe jer to već svi znamo. Svi viču: “možee”. On čita paragraf po paragraf, mi nakon svakog urlamo, pištimo, vičemo “uaaaaa”, “neće moći”, “no pasaran”. Nakon njega još jedan sindikalac drži govor. Onda i treći govornik, neko iz komunalne službe, sažima stvar, kaže da je suština ovog zakona da uništi javni sektor (jer se u realnom to sve već odavno događa) i da se unište sindikati.

Sindikati, kakvi god da su, su ipak jedina instanca koja štiti radnike/ce. Ali ako novi predlog Zakona o radu prođe – ni njih više neće biti. To što smo sprečili ovu ‘javnu’ raspravu je samo početak borbe u kojoj ne pristajemo na kompromise. Nećemo dozvoliti da dođemo u situaciju da se moramo boriti za ona osnovna prava koje je radništvo izborilo maltene pre vek i više. Nećemo pustiti da se prihvati nijedna tačka ovog zakona koja treba da stvori ‘povoljnu investicijsku klimu’ i da uništi bilo kakvu regulativnu zaštitu radništva. Nikada nećemo pristati ni na jednu tačku zakona koju pišu isključivo poslodavci i koji uništava poslednji bastion radničke snage. Aplaudiramo i polako se razilazimo. Do nove borbe i novog zajedništva.

ALEKSANDAR MATKOVIĆ

STRUGGLING AGAINST SERBIA'S NEW LABOUR LAW²

On December 20 2013, state sponsored hearings on the new labor law in Serbia were cancelled just as they were supposed to begin. The first public hearings were scheduled for Novi Sad, while subsequent hearings were to take place in Kragujevac and Belgrade. However, before the day was over, all the hearings had been called off. Serbia's Ministry of Labor, Employment and Social Policy (MLESP) first blamed the unions for 'obstructing' the proceedings, and then canceled all further hearings, arguing that: "All those interested may submit their proposals, suggestions and complaints on the Draft of the Law on the Amendment of the Law on Labor in written form and in the manner prescribed by the Public discussion program."³ As a result, the new labor law is effectively being pushed-through hastily and out of public view. The state's moves signal a clear turn against unions and all organizations that stand on their side. This can be seen in the cancellation of hearings in Novi Sad and the combative tone of Serbia's Minister for the Economy Saša Radulović. As a result, unions have announced a possible general strike if the law is adopted.

NOVI SAD: It was the government, in fact, that was actually the main obstruction to the public hearings. First, the public hearings on the draft law were anything but public. The public was notified of them only a few days earlier. The MLESP published the list of 'public' hearings on December 17, in the midst of the holiday season, and just three days prior to the first scheduled hearing in Novi Sad. Second, the 'public' hearing in Novi Sad was to be held at the Regional Chamber of Commerce (RCC), a place clearly symbolizing employer interests, and in a conference room with a 70-seat capacity. The venue was not exactly a public space open to all. Apart from the Union of Employers (UE) and representatives of the state, the room was also supposed to provide enough space for anyone else interested in attending the hearings. Third, it was stipulated that organizations wishing to participate were limited to only one representative, a rule that applied

2 Izvor: LEFTEAST <http://www.criticatac.ro/lefteast/matkovic-serbia-labor-law-struggle/>

3 <http://www.tanjug.rs/novosti/110475/sindikati-sprecili-javnu-raspravu-o-izmenama-zakonu-o-radu.htm> (in Serbian) 21. 12. 2013.

to all groups, including the Association of Roma Students, the Citizen's Association S.T.R.I.K.E., Gerusija, etc.⁴

Thus, on the day of the scheduled debate, 20 December 2013, members of the unions, the aforementioned organizations, and several citizens' groups, gathered in front of the RCC building with banners, flags and placards. Inside the building, the unions managed to disrupt the hearings from which they were being systematically excluded. Simultaneously, the employers' representatives withdrew to another room where other privileged discussants were to be found, that is, everybody except the unions, the left and NGOs.

166

Soon after, MLESP and UE representatives left the building, telling the assembled media crews that the whole thing was over and disbanding future public hearings. After hearing that they had managed to drive off the employers and subvert their attempt to gather in another room, union members seized the microphones and began to read, line by line, the contents of the new law – including provisions that directly undermine the role of unions. Several hours after the protest action, the Ministry issued a statement blaming the unions for the failure of the public hearings and using the day's events as a pretext for annulling subsequent hearings.

BELGRADE: Soon after, on December 26, Belgrade was witness to two important events: in one, it was the Ministry that played the leading role, and in the other it was the unions that took center stage. First, the Minister for the Economy, Saša Radulović, led a panel at the Faculty of Law in Belgrade whose theme was 'A job for Serbia.' The moderators of this panel, which Radulović was attempting to use as a platform to justify the new law, attempted to avoid giving a voice to union representatives, leaning instead on pro-liberal student groups (mostly drawn from Belgrade-based organizations like 'Studenti za slobodu,' who organized the panel, and 'Libek')⁵ for support.

4 A description of the discussion can be found in Gerusija's report on the event <http://gerusija.com/izvestaj-s-danasnje-javne-rasprave-u-novom-sadu-o-predlogu-novog-zakona-o-radu/> (in Serbian)

5 The announcement by „Libek“ is especially interesting: although they've published a statement denying any involvement in the censoring of the discussants on the panel, in that same statement they write that: "The only link Libek has with the organizers of the panel is Mihajl Gajić, the director of the Research unit of Libek, who, as an expert on economy, accepted to moderate the panel on the invitation of the group Studenti za slobodu." Cited from the website of „Libek“ (in Serbian) <http://libek.org.rs/sr/vesti/2013/12/27/demanti-libeka-povodom-saopstenja-sindikata-sloga> 29. 12. 2013.

In spite of this, most of the audience was composed of unionists who were not only from Belgrade but also came from Novi Sad and elsewhere. Hence, the Belgrade unions appeared at the panel accompanied by all those groups that had participated in the first “public” hearing in Novi Sad. The panel ended with Radulović leaving and the unions and other organizations chanting. Since the whole thing was organized in an attempt to make up for the public hearings, and framed with a clear anti-union stance, it would not be an exaggeration to say that it marked the end of the ‘social dialogue’ between proponents of the law against workers, and all of those to whom the law applies (i.e. the workers themselves, future members of the working-class among student-ranks and others). Thus ended the event in which the Ministry played a key role.

The other event on that day, organized by the trade-union movement at Belgrade’s House of Unions, had a clearer outcome. Although the aforementioned minister and other members of the government were invited to take part, none of them came. However, apart from criticizing the law, the assembled unions also managed to reach an agreement between them on a concrete course of action. It was at this assembly that the United Branch Union “Independence” (Ujedinjeni Granski Sindikat “Nezavisnost”) and the Alliance of Independent Unions of Serbia (Savez Samostalnih Sindikata Srbije) announced their decision for further action: in case the proposed law was not abandoned by 20 January 2014, the unions would hold a warning protest, followed by a series of protests across Serbia, with a central one in Belgrade, and after this, if the government doesn’t concede anything, they will block traffic and declare a general strike. This assembly was supported by a number of people from the City’s Transport Company (Gradsko Saobraćajno Preduzeće), who were also preparing to protest due to poor working conditions and wage decreases. Thus, it was agreed that the unions would stand together with the public sector. In case the new law was not urgently withdrawn from the parliamentary procedure, the exact dates of the string of actions were announced: the first protest was scheduled for January 23, and the general strike for January 27.⁶

⁶ The link to the unions website and their announcement (in Serbian) http://www.sindikat.rs/aktuelno_files/vesti_pdf/odluka_vssss_generalni_strajk.pdf 29. 12. 2013.

While in Croatia the government withdrew a similarly regressive draft labour law recently, thanks to a coordinated campaign by unions and leftist organizations, this has yet to happen in Serbia. This is partly due to the fact that there is a total media blackout on the issue in the Serbian media, in spite of (or perhaps because of) the law's significance. Although the Ministry conceived of the public hearings only as a formality – since it refused to countenance any major changes to the document – by annulling the public hearings it also decisively terminated the social dialogue and the last remaining illusion that it believes citizens should participate in shaping legislation. Instead, the state is attempting to depoliticize the whole issue by employing the ideology of 'labor flexibilization' and the need to create a good a 'business climate.' According to the Minister for the Economy, Saša Radulović, Serbia must turn to its future, which he describes as a "private economy."

These statements, however, are not the utopian projections of a lonely minister. To focus on a single minister entails glossing over the collective guilt of the entire government. To ignore the guilt of the government means to remain blind to the whole power structure that is enforcing this law. If one has in mind that the Law on Labor in Serbia will be followed by a prohibition of employment in the public sector until the year 2016 – a measure scheduled to start in January 2014 (and in light of which the ruling parties have quickly sought to employ their own staff in various public services) – it becomes clear that this vision will in effect become a legalized, and thus a very material and economic reality. Along these lines, the tendency to understand the private sector as the primary engine of economic growth is augmented by the government's effort, backed by the IMF, to restructure Serbia's remaining socially owned enterprises.⁷ Ultimately, this law should be viewed from a class perspective: the new law grants all social security to the employer, while taking it away from workers. Although this only legitimizes existing practice in Serbian society, it is made worse as a result. According to the proposed law, employers are to be given full freedom in laying-off employees, even if they are members

⁷ IMF's team had visited Serbia in October regarding talks on the economic program of the Serbian government; in the report from these talks, among other things, the team mentions the problem of dismantling the socially owned enterprises. For further information (in Serbian) <http://www.imf.org/external/lang/serbian/np/sec/pr/2013/pr13395s.pdf> 25. 12. 2013.

of vulnerable social groups, are pregnant or happen to be persons with disabilities. All this will take place without full severance pay for their years of service; an agency of employment, infamous in Croatia, is also being proposed; and legal limits for over-time will be lengthened to 48 hours a week or 12 hours a day – all under the guise of the aforementioned ‘flexibilization of the working sector.’

Once this law becomes part of Serbia’s economic reality, we will hardly be able to go back, since it would entail structural changes to the point of no return. This means that between these laws, workers will find themselves under constant pressure from capital to work, work and only work, beyond the 8-hour working day, up to the point of cracking – especially in the following three long years. If they do not meet the imperative of non-stop labor, they will be relegated to a surplus population that can be laid off without any trouble and without any compensation. This is the fate that awaits all workers and youth who will soon be joining the working-class as well. Thus, in the midst of the silent adoption of the law on labor, and the loud attack on the unions, the ‘obstructions’ we’ve seen above are not only understandable, but also desperately needed. Their radicalization may be the only clear alternative that is possible in the near future.

ODGOVOR MIŠI BRKIĆU⁸

Restauracija i reformacija

170

U tekstu⁹ koji je nedavno napisao za Peščanik, Miša Brkić pokušava da nas upozori na još jednu potencijalnu katastrofu koja bi mogla da se dogodi u političkom životu Srbije. On nam ukazuje kako nove „reformске“ snage pokušavaju da napokon izvedu Srbiju na put istinske modernizacije i kako se ponovo, kao i one pre njih (misli se na vladu Zorana Đinđića), nalaze pred opasnošću da budu zaustavljene od strane mračnih sila „restauracije“. Kao temeljni istraživački novinar, Brkić je uradio svoj domaći zadatak i u tekstu nam objašnjava ko sve zapravo spada u ovaj mračni tabor. Pored čistačica u osnovnim školama i čuvara u fabrici lekova, on osnovnog krivca vidi u „onom delu radničke klase“ koji prima platu od države – državna upravu, javna i državna preduzeća, nazivajući ih sve zajedno „rentijerima“.

Kao i sami veliki reformatori o kojima govori (prvenstveno ministar privrede Radulović), ni sam Brkić ne oseća potrebu da nam objasni kako će tačno pojedinačni članovi ovih novih ili izmenjenih zakona uticati na privredni rast, višu zaposlenost i poboljšanje životnog standarda. Umesto toga, on se obrušava na sve koji stoje na putu ovom navodnom boljitku, a koje će, po pretpostavci, nove zakonske mere (pravedno) „dovesti u red“.

Kako izgledaju ovi rentijerski restauratori koji žele da stanu na put preko potrebnim „reformama“? Oni su lenji, neradni, nesposobni i korumpirani paraziti, koji se iznad svega plaše suočavanja sa pravednim kriterijumima tržišta koje će im dati upravo onoliko koliko su svojim (ne) radom i zaslužili. Pored radnika/ca u državnim preduzećima i pomenutih čistačica, Brkić otvoreno govori i o „profesorima, nastavnicima i lekarima“. Bez potrebe da ispitujemo uzroke ovog rasističkog i elitističkog označavanja zaposlenih koji čine jednu trećinu radništva u Srbiji, važno je uočiti simptomatičnost Brkićevog izbora profesija koje opisuje ovim

8 Izvor: Peščanik, 12. 1. 2014. <http://pescanik.net/2014/01/odgovor-misi-brkicu/>

9 <http://pescanik.net/2014/01/propast-reformi/>

pogrdnim imenima. Profesori, lekari, čistačice... – sve su ovo ljudi koji su u našem društvu zaduženi da, obavljajući ove poslove kao javne usluge, omoguće svima nama¹⁰ zadovoljenje osnovnih ljudskih potreba, kao što su zdravlje, obrazovanje, izvesna socijalna sigurnost, itd. Ne ulazeći u pitanje kvaliteta ispunjenja ovih potreba, on ovaj deo radništva otpisuje kao neproduktivan, jer ne stvara profit, već parazitira na državnim finansijama.

Međutim, moramo se upitati: kakav vrednosni sistem stoji iza uverenja da je omogućavanje pristupa većini stanovništva ovim osnovnim uslugama jedna neproduktivna i parazitska stvar?

Povezivanje produktivnosti onih koji obezbeđuju ove usluge sa profitabilnošću vodi tome da samo oni koji mogu da plate cenu ovih usluga (dovoljno visoku da bi se profit uopšte ostvario) njima imaju pristup – a upravo je to ono što većini ne odgovara. Za društvo *kao celinu*, produktivnost predstavlja mogućnost da što veći broj ljudi zadovolji osnovne potrebe, a ne da manjina profitira.

A ovde nije samo reč o pukom preživljavanju, već i tome da je ova socijalna sigurnost nužan uslov razvoja visokokvalifikovane i kreativne radničke klase. Uostalom, šta uopšte znači da su ti radnici/ce rentijeri koji čuvaju svoje povlašćene pozicije? Da li je možda reč o povlašćenoj poziciji čistačice koja za 200 evra mesečno održava higijenu prostora u kojem se naša deca obrazuju ili možda o nastavniku koji nedeljno provodi 20 sati u učionici sa više od 30 učenika/ca ili čak o čuvenom „belom medvedu“, neurohirurgu koji za manje od 700 evra preko 20 puta mesečno otvori nečiju lobanju kako bi spasio život?

Jedini smisao ove ružne priče o povlašćenom statusu radnika/ca u javnom sektoru jeste da se protiv njih mobilišu i okrenu svi oni koji su u datom trenutku bez posla ili rade u privatnom sektoru: „mladi“ protiv „starih“, žene protiv muškaraca itd, kako bi se stvorili uslovi za usvajanje datih „reformi“, koje otvaraju mogućnost privatizacije ovih sektora i kresanje državnih izdataka kako bi se taj novac usmerio na plaćanje stranih dugova.

Pored svega ovoga, stiče se utisak da ni sam Brkić zapravo uopšte nije upoznat sa konkretnim sadržajem tih mera o kojima govori ili ga možda namerno zanemaruje. Uzmimo primer izmena Zakona o radu, kao gorućeg pitanja u ovom trenutku. Kada bi uzeli sam sadržaj ovog Zakona u obzir, Brkić i reformatori bi se našli pred nizom nerazrešivih pitanja.

10 Svima, „nažalost“ znači i najsiromašnijima

Kako će, na primer, uvođenje „vremena pripravnosti“ u Zakon, koje podrazumeva da radnici/ce budu 24 sata dnevno dostupni svom poslodavcu i spremni da se pojave na radnom mestu u najkraćem roku ukoliko ih pozove, a da se to pritom ne računa kao prekovremeni rad, niti donosi novčanu nadoknadu – tačno dovesti do smanjenja nezaposlenosti među mladima?

Ili, u slučaju nove regulacije godišnjeg odmora, kojom se ukida rok za njegovu najavu i omogućuje poslodavcu da vas dan ranije pošalje na odmor od 3-4 dana ukoliko mu to odgovara – kako tačno taj član ugrožava lenje „bele medvede“ u javnom sektoru?

172 Dalje, na koji način će produžavanje rada na određeno vreme sa 12 meseci na 24 ili 36 meseci zapravo ugroziti klijentalističko zapošljavanje ili zapošljavanje po partijskoj liniji, kada će ova mera očigledno biti upotrebljavanja upravo protiv onih koji su spremni da pristanu na sve kako bi došli do bilo kakvog posla?

Uzevši same izmene u celini, lako je uočiti da se najveći deo njih odnosi na srozavanje uslova rada već zaposlenih radnika/ca i omogućavanje poslodavcima da ih dodatno iskoriste, što u krajnjoj liniji umanjuje njihovu potrebu da zaposle nove radnike, a ne suprotno. Pored toga, iako su usta „reformatora“ puna kritike načina funkcionisanja javnog sektora, jasno je da će ovim merama najviše biti pogođeni upravo radnici/ce u *privatnom* sektoru, koji se čak ne mogu osloniti ni na pomoć sindikata ili neku sigurnost koju kolektivni ugovori koliko-toliko još uvek garantuju.

Međutim, najperverzija stvar ovde jeste da Brkić ove izmene, koje u stvari predstavljaju *legalizaciju* svih malverzacija i već postojećih praksi zapošljavanja i tretiranja radnika/ca u našoj privredi – hvali i blagosilja kao presudne „reforme“ od kojih zavisi i buduća dobrobit cele Srbije!

Pravo pitanje zato glasi: nisu li naši cenjeni „reformatori“ u stvari *restauratori*, koji se bore da nas vrata par vekova unazad, zastupajući evropske vrednosti, ali one iz doba Engleske u XIX veku, a da su oni koji se bune protiv ovih mera u stvari branioci ono malo tekovina modernosti koje u Srbiji još uvek nisu ukinute? Ne bi bilo nerazumno očekivati da će, vodeći se ovom logikom, naši čuveni restauratori uskoro predložiti i produženje radnog dana na preko 8 sati (koje je za sad samo izuzetak u zakonu, dok je u praksi već gotovo pravilo) ili možda predložiti da se starosna granica za zapošljavanje spusti nekoliko godina niže. Uostalom, neće mnogo vremena proći do trenutka kada će nam biti saopšteno da su sve mere koje sada usvajamo u okolnim zemljama već odavno usvojene

i da radna snaga u Srbiji mora da bude spremna da ponudi još više potencijalnim poslodavcima ukoliko želi da ima komparativnu prednost.

Važno je razumeti da Brkić i restauratori kapitalizma na ovim prostorima rade nešto predvidivo: oni nam „otkrivaju“ ono što mi već znamo - u Srbiji postoje visoka nezaposlenost, određene disfunkcionalnosti u radu javnog sektora i korupcija.

A služeći se ovim, na kraju krajeva, *stereotipima* kao opravdanjem za sprovođenje surovih mera, oni udaraju na dobrobit svakog pripadnika/ce našeg društva, bilo da je on zaposlen ili pokušava da se zaposli ili uživa ono malo socijalne sigurnosti koju mu ova zemlja još uvek pruža. A to je, uostalom, i značenje restauracije: uništavanje svih pozitivnih stečenih tekovina zarad navodnog rešavanja novih problema povratkom na pređašnje stanje.

ANDREA JOVANOVIĆ

IZMENE RADNOG ZAKONODAVSTVA U SRBIJI¹¹

Premda je u Srbiji predlog izmenjenog Zakona o radu povučen iz parlamentarne procedure, paralelni regionalni legislativni procesi otkrivaju indikativnu sličnost u sadržaju predloženih odredbi.

174

U talasu izmena radnog zakonodavstva koji je u poslednjih par godina preplavio balkanske zemlje, 2013. godine došao je red i na Srbiju. Iako je svaka dosadašnja vlada od poslednje izmene Zakona 2005. godine govorila o nužnosti i hitnosti novih i radikalnih izmena, izgleda da je tek s “rešenjem” pitanja Kosova i pitanja Evropske unije radno zakonodavstvo zaista došlo na dnevni red. Važno je zato analizirati izmene radnog zakona i prateće posledice, kako po zaposlene, tako i po one koji već godinama čekaju posao ili tek sad izlaze na tržište rada. Potrebno je to učiniti i zbog veoma simptomatičnog srbijanskog konteksta u kojem protagonisti i branitelji novih izmena gotovo da nikada ne govore u javnosti o konkretnom sadržaju istih, već svoju odbranu zasnivaju na uopštenim i ideološkim izjavama. Njihovi nastupi često postaju kritika svega što nije u redu sa srbijanskom ekonomijom, predstavljajući nove izmene zakona o radu kao svojevrсни higijenski paket čija će instantna sanitarna efikasnost počistiti sav taj nered. Kako će se to zaista odviti, pitanje je koje oni uvek izbegavaju, prvenstveno zbog toga što je zapravo nemoguće povezati implikacije glavnih promena s navodnim rezultatima koje tobože žele da postignu.

Izmene radne legislative

Na osnovu broja izmenjenih članova predloženog *Nacrta zakona o izmenama i dopunama* mogli bismo bez greške da kažemo da se ne radi samo o određenim “izmenama” ili “dopunama” zakona. Radi se o

¹¹ Izvor: ZAREZ, Dvojednik za društvena i kulturna zbivanja, br. 379., 13. 3. 2014.
<http://www.zarez.hr/clanci/izmene-radnog-zakonodavstva-u-srbiji>

predlogu potpuno novog zakona: velika većina članova se menja, sadržina tih izmena potpuno je drukčija od prethodne verzije zakona, kao što se i sama logika novog zakona suštinski razlikuje od prethodne.

Bez preterivanja se može reći, da ukoliko se ovakav zakon usvoji, prosečni radnika/ca teško će moći da tačno kaže koji je njihov posao, kada rade, gde rade, koja su njihova (zakonski garantovana) prava, kada i koliki im je godišnji odmor i kolika im je (prosečna) zarada. Primerice, uzmimo član zakona koji se odnosi na zasnivanje ugovora o radu (čl. 5) gde se kaže da odredbe inače definisane tim ugovorom sada mogu biti definisane i drugim dokumentima, poput kolektivnog ugovora, pravilnika o radu ili *drugog akta poslodavca*. To znači da više nije neophodno konsultovati samog radnika/cu kada se menjaju odredbe njegovog ugovora o radu (što se do sada radilo aneksom ugovora), već je dovoljno promeniti drugi dokument gde su definisane te odredbe – i uslovi rada se automatski menjaju.

Problematičnost te izmene najbolje dolazi do izražaja kada pogledamo šta definišu odredbe koje se od sada mogu menjati drugim pravnim aktima. U pitanju su elementi za utvrđivanje *zarade* (osnovne, naknadne, uvećane, itd.), *rokovi za isplatu zarade* i *trajanje* uobičajenog dnevnog i nedeljnog radnog vremena – dakle sve ono što direktno menja način, organizovanje i planiranje života nekog čoveka. Već ovom promenom se stvara nesigurnost povodom uslova rada, a tek smo na početku zasnivanja radnog odnosa. Međutim, u nastavku zakona, ona se samo intenzivira.

Fleksibilizirani radni odnosi

Promene koje se tiču radnog vremena nisu ništa manje problematične: predlog zakona uvodi izuzetno spornu, krajnje neoliberalnu, novu definiciju radnog vremena, s ciljem osiguravanja maksimalne fleksibilnosti radnika, odnosno njegovog izrabljivanja. U zakonu stoji: “radno vreme je vremenski period u kome je zaposleni dužan, odnosno raspoloživ da obavlja poslove *prema nalozima poslodavca*, na mestu gde se poslovi obavljaju ili *drugom mestu koje odredi poslodavac* (čl. 16).” Poslovi koje radnik/ca obavlja trebalo bi da budu definisani ugovorom o radu ili kolektivnim ugovorom, a ne da budu proizvoljni s obzirom na (trenutne) želje i potrebe poslodavca. Isto važi i za *mesto* rada: radno mesto trebalo bi da se unapred zna, a ne da ga poslodavac menja od slučaja do slučaja nezavisno od (ne)pristanka zaposlenog.

Isti član uvodi i nešto što je do sada bez presedana u radnom zakonodavstvu na ovim prostorima (a ne poznaju ni mnogi evropski zakoni): kategoriju pripravnosti. Ona je definisana kao *vreme* u kojem je radnik/ca *pripravan* da se odazove na poziv poslodavca da obavlja posao po potrebi, iako se ne nalazi na svome radnom mestu. Ovo vreme ne spada u standardno radno vreme i nema odredbi koje ga dalje određuju (njegovo ograničenje, minimalnu naknadu za njega i sl.). To samo znači da će se time legalizovati nešto što je praksi već poznato i što bi po postojećem zakonodavstvu bilo nelegalno: od sada, radnici/ce u Srbiji će 24 sata dnevno morati da budu dostupni poslodavcu, da vode računa o tome da li ih je on u nekom trenutku pozvao, da konstantno proveravaju *e-mail* itd. Kategorija slobodnog vremena time postaje dosta zamagljena i pitanje je da li ćemo ikada moći da se opustimo u vremenu kada zvanično nismo na poslu.

Prekovremeni rad i smanjenje plata

Stvari stoje slično kada pogledamo izmene članova koje se tiču prekovremenog rada. Tako na primer čl.18 propisuje da prekovremeni rad može trajati *duže od 8 časova nedeljno* u slučaju više sile (vremenske nepogode itd.) ili drugih nepredviđenih okolnosti kada je *ugrožena bezbednost, zdravlje i opšti interes građana*. Drugi uslov je ostavljen nedovoljno definisano i pogodan je za široko i kreativno tumačenje, a samim time i za zloupotrebe. Iskustvo i praksa pokazuju da se zakon već sada “legalno krši” gde god je ostavljeno prostora za to, stoga nije preterano pretpostaviti da će poslodavci lako moći da zaključe da zarad “opšteg interesa građana” i usled “nepredviđenih okolnosti” neki poslovi moraju da traju duže nego uobičajeno.

Iako postoji dosta izmena koje se odnose na radno vreme, ovde ću morati da izdvojim samo jednu, koja je istovremeno najproblematičnija i izuzetno indikativna. Radi se o takozvanoj mini-preraspodeli radnog vremena, u zakonu nazvanoj “prosečnim nedeljnim radnim vremenom na mesečnom nivou”. U slučaju te preraspodele, koja ne spada u standardni raspored radnog vremena, zakonom se propisuje da je dozvoljeno trajanje rada do *12 časova dnevno*, tj. *48 časova nedeljno*. Ta mini-preraspodela nemilosrdno krši dugom borbom stečena osnovna prava radnika/ca (osmočasovno radno vreme, četrdesetočasovna radna nedelja). S obzirom da data kategorija do sada nije poznata u radnom zakonodavstvu, niti je u

predloženom *Nacrtu* dodatno precizirana, sve su šanse da će biti do kraja zloupotrebljena i da će neplaćeni prekovremeni rad (što ovo u stvari jeste!) – tako prisutan i poznat prosečnim radnicima/cama u Srbiji – postati jedna legalna stvar.

Što se tiče umanjenja zarada usled drukčijeg proračunavanja istih, ovde ću samo navesti nekoliko primera: minuli rad (-10.3 odsto), bolovanje, 30 dana (-42.4 odsto), godišnji odmor (-38.4 odsto), plaćeno odsustvo (-42.4 odsto), otpremnina za odlazak u penziju (-33.3 odsto). Time ne samo da će mnogi radnici/ce i njihove porodice ostati s manje životnih sredstava, već se i cena radne snage u proseku snižava. Pored toga što se zarada smanjuje u toku godišnjeg odmora, članom 30. također se propisuje da radnik/ca stiču pravo da koriste (pun) godišnji odmor tek posle šest meseci neprekidnog rada, i da se to obnavlja svake godine. To znači da zaposleni/na svakog 1. januara (nezavisno koliko dugo godina već radi na tom radnom mestu) nema prava ni na *jedan jedini dan* godišnjeg odmora.

Promocija fluidnih radnih odnosa

Novi Zakon o radu reguliše i oblike ugovora o radu. Ono što su do sada bili nestandardni oblici rada odjednom postaju standardnim pa se na tom tragu produžuje rad na određeno vreme s 12 na 24 ili 36 meseci. Uvodi se rad s nepunim radnim vremenom kao jedan od “tipičnih” vrsta rada, legalizuje se agencijsko “pozajmljivanje” radnika drugom poslodavcu uz dozvolu da to novo radno mesto bude niže od prethodnog, sa gorim uslovima rada i manjom zaradom. Posledice normalizacije nestandardnih oblika rada nužno podrazumevaju lošije uslove rada, prekarizaciju rada, haotično radno vreme, nepostojanje kontrole nad životom, nemogućnost planiranja života na duže staze itd.

Zakon koji, kako najavljuju, treba da doprinese “lakšem otpuštanju i lakšem zapošljavanju” izgleda čini samo prvo. Sudeći po najavljenim izmenama, radnik/ca će moći da dobije otkaz iz bilo kojeg razloga, a da se poslodavac pri tome oslanja na *sam* zakon. Prilikom davanja otkaza, poslodavac više neće biti dužan ni da saopštenje prethodno dostavi nadležnom sindikatu. Budući da disciplinski postupci nisu ni predviđeni ni propisani, rezultat svega toga biće legalno deljenje otkaza isključivo s obzirom na volju poslodavca, bez mogućnosti žalbe ili ispitivanja postupka pre eventualnog odlaska na sud (koji košta i gotovo u 90 odsto slučajeva se vodi samo onda kada je radnik/ca bio učlanjen u neki sindikat).

Izmene zakona o radu ne donose smanjenje nezaposlenosti

U analizi izmena odredbi predloženog i trenutno povučenog zakona o radu, pokušala sam da izdvojim one najproblematičnije, koje se neposredno tiču radnog dana prosečnog radnika/ce i koje se tiču očekivanja svih onih koji na birou već godinama čekaju posao. Važno je za kraj naglasiti još dve stvari. Prvo, novi Zakon o radu nije pisan tako da nas zaposli. Radna ili bilo koja legislativa nije mesto koje zapošljava – to je (prvenstveno) privreda. U Srbiji, kao i u ostalim zemljama u okruženju, privreda je razorena, a novi zakon(i) o radu služe samo tome da spuste cenu radne snage, da omoguće lakšu eksploataciju (neplaćenim) produženjima radnog dana i lakša otpuštanja. Njihovim usvajanjem najviše će patiti oni koji su već zaposleni, kojima će se uslovi rada pogoršati i koji će lakše dobijati otkaze. Pritom, “armija nezaposlenih” može samo da se nada nekom procentu loše plaćenih poslova, koji sa sobom nose jedva nešto manju nesigurnost i neizvesnost od one koja postoji kada ste nezaposleni.

178

Drugo, važno je razumeti da će te izmene zapravo najviše pogoditi zaposlene u *privatnom* sektoru, zbog proste činjenice da se tamo manje poštuju zakoni usled nepostojanja kontrole i prvenstveno *sindikalne* zaštite. Prva borba protiv menjanja zakona u radu u Srbiji je dobijena, ali to ne znači da nas ne čeka novi talas posle izbora. Uzgred, i postojeći zakon o radu ima svoje probleme, mada je najveći problem to što se ni taj zakon *ne poštuje*.

Radnicima/cama u Srbiji je čini se barem toliko jasno: loše stanje u privredi neće se rešiti legalizacijom svih loših praksi i umanjivanjem državne kontrole i nadzora, već upravo suprotno. Bez demokratizacije i aktivacije državne intervencije, možemo biti sigurni da nećemo daleko stići.

ALEKSANDAR STOJANOVIĆ

NEDOVRŠIVI UVOD U PRAVI KAPITALIZAM – O ULOZI NOVE SRPSKE VLADE¹²

Nedavni trosatni ekspozé srpskog premijera Vučića ogolio je funkciju prevremenih izbora koji su ga doveli na vlast. Konsolidovana vlast kroz apsolutnu većinu za cilj će imati amortizaciju društvenih tenzija do kojih će ispraznost ekonomskog programa i snažne antisocijalne mere neminovno dovesti. Momenat u kojem postaje jasno da antikorupcijska agenda nije ekonomski program već svakodnevni policijski posao pokrenuće novu političku dinamiku u Srbiji čiji je ishod sasvim neizvestan.

179

U predizbornoj kampanji, sadašnji premijer Srbije i nosilac jednog od najboljih izbornih rezultata u istoriji domaćeg višestranačja, Aleksandar Vučić, dao je neubičajeno malo obećanja. Govorio je o tome kako će nam u periodu koji sledi biti “bolno i teško” i o tome da će njegove reforme imati mnoge neprijatelje, ali napokon, na dugi rok će biti obavljene najvažnije moguće stvari za Srbiju. To je verovatno najhiperboličniji oblik koji je diskurs tranzicionih obećanja ikada dobio kod nas. Utoliko on stoji u nizu tranzicionih obećanja koja sežu bar od 5. oktobra 2000. godine, ako ne i ranije. Istovremeno, za razliku od prethodnih vlasti, ovo je verovatno prva vlada čija je agenda zasnovana i legitimisana u potpunosti na ekonomskoj i socijalnoj problematici, u kojoj nacionalno pitanje, kulturni identitet i slični aspekti društvenog života ne igraju skoro nikakvu ulogu. Postavlja se dakle pitanje šta možemo da očekujemo i kuda će nas politička dinamika u Srbiji odvesti tokom mandata novoizabrane vlade.

Sada kada pred sobom imamo i tekst premijerovog ekspozéa, neke stvari su u tom pogledu postale jasnije. Nova vlada je sebi postavila tri cilja: (1) reformu ekonomije putem izmene zakonodavstva zarad nastavka borbe protiv korupcije i stvaranja pravog tržišnog okruženja, (2) razvijanje privatnog sektora putem subvencija i smanjenja poreskog opterećenja i (3) fiskalnu konsolidaciju smanjenjem rashoda i postepenim rastom prihoda. Iako će ostvarivanje ovih ciljeva podrazumevati bolne i teške mere,

¹² Izvor: Regionalni portal BILTEN, 14. 5. 2014. <http://www.bilten.org/?p=879>

prema rečima premijera, one bi već za tri godine trebalo da dovedu do zaustavljanja rasta javnog duga na 75%, nižeg fiskalnog deficita (3-4% BDP-a) i viših plata, čak i u javnom sektoru.

Pravo značenje bolnih reformi

180

Prvo što bismo mogli da primetimo jest da su iznesene tvrdnje u bitnom smislu apstraktne i nedorečene. Na primer, kada je reč o izmeni ekonomskog zakonodavstva, stvarno značenje ovih reči nam postaje jasnije kada osmotrimo prethodnu etapu u reformi zakona o radu. Legitimišući svoje poteze kao mere u cilju stvaranja tržišnog okruženja u kojem bi trebalo svima da bude bolje, vladajuće stranke su promovisale jedan ekstremno antisocijalni zakon koji je trebao da privuče interes potencijalnih investitora ukazujući im da je Srbija mesto na kojem neće morati da poštuju mnoga važna radnička prava, poput izdavanje otpremnina otpuštenom radniku za celokupan radni staž, nužnost uspostavljanja trajnog radnog odnosa nakon godinu dana rada, i slično. Isto tako, kada je reč o korupciji, trebalo bi imati na umu da iako su naprednjaci svoj ugled u narodu mahom izgradili na hapšenjima tajkuna i otpuštanju sopstvenih političara za koje se posumnjalo da su se upustili u nelegalne radnje, ni jedna od presuda do danas nije donešena. Pored toga, državna politika zasnovana na privlačenju privatnih investitora strukturno uslovljava da političari na vlasti sopstvene mogućnosti tretiraju kao kapital koji bi trebalo dobro da ulože stvarajući veze sa zastupnicima kapitala, što garantuje da se korupcija reprodukuje uprkos svim iskrenim antikoruptivnim namerama ovog ili onog političara.

Nadalje, kada je reč o fiskalnoj konsolidaciji, kao što su mnogi već primetili, ono što ona za sada predstavlja jeste naprosto niz jasnih i oštrih antisocijalnih mera, kao što je smanjenje plata u javnom sektoru za 10% u cilju smanjenja državne potrošnje. S obzirom na činjenicu koju je jasno izneo Vladimir Milutinović da su i dohoci od plata iz javnog sektora ti koji preko PDV-a i doprinosa pune državni bužet, možemo da zaključimo kako će se rezanja ovih dohodaka vratiti u vidu manjih poreskih prinosa države. Tu je važno podcrtati činjenicu da jednom kada se zapravo upusti u objašnjenje fiskalne konsolidacije postoji jasna diskrepancija između konkretnih mera smanjenja državnih troškova i načina na koji se zamišlja povećanje prihoda.¹³ Nadalje u slučaju mera poput profesionalizacije

¹³ Navode se sledeće mere – Smanjenje plata u javnom sektoru za 10%, a plate će nastaviti da rastu po trenutnim fiskalnim pravilima od 2015. godine. Paralelno sa ovom merom će biti ukinut i solidarni porez, koji je bio neophodna mera u kratkom roku. Na

uprave preduzeća u državnom vlasništvu, koja se nudi kao način da se smanje rashodi države tako što će ova preduzeća početi finansijski da se oslanjaju na sebe, trebalo bi imati na umu da su upravo ovi profesionalci kao upravnici preduzeća u restrukturiranju ti koji su u saradnji sa potencijalnim kupcima često radili na teranju ovih preduzeća u stečaj. To je samo jedan od primera strukturne tendencije ka korupciji u ovom odnosu privatnog i državnog, i u ovom slučaju nemamo ništa osim čvrste antikoruptivne retorike premijera da nam garantuje da će se ta praksa promeniti.

Napokon, cela ova idealna fiskalna jednadžba je, kao i sve što su i prethodne vlade obećavale, zasnovana na uspehu u pomenutom buđenju privatnog sektora. Upravo je taj proces jedini način da se objasni kako ove “bolne i teške” antisocijalne mere u stvari mogu u nekoj perspektivi da imaju socijalno poželjne posledice. U tom kontekstu, mora se imati na umu da, kao što smo već imali prilike da vidimo, investitori (strani koliko i domaći) nemaju nikakvu posebnu *a priori* sklonost ka Srbiji i srpskom tržištu rada. Njih isključivo interesuje šta ono ima da ponudi, i svi ustupci koji u krajnjoj liniji snižavaju cenu rada i zapošljavanja neće biti dovoljni ako se ista ova “tržišna sredina” može pronaći i na mnogim drugim mestima. Makedonija je odličan primer za tu sredinu kao i za disfunkcionalnost ovog načina razmišljanja. Investitore pored cene rada interesuje i obrazovanost i specijalizovanost radne snage, kao i prisustvo specifičnih prirodnih bogatstava ili blizina nepokretnih i skupih kapitalnih dobara, od čega se Srbija ne može ni jednim pohvaliti. Utoliko nam preostaje ili da poverujemo da će velika želja i patos sa kojim nova vlast u Srbiji nastupa biti dovoljni da zamagle racionalnu procenu investitora i dovedu ih kod nas, ili da će morati da im se ponude neke “posebne” ponude ili pak da oni ipak neće doći i da je tržište u Srbiji funkcionalno upravo ovakvo kakvo jeste i da je to “pravedan” tržišni rezultat kojim bi zastupnici ovog tipa pravde zapravo trebalo da budu zadovoljni.

kraju 2016. godine u zdravoj srpskoj ekonomiji, plate u javnom sektoru dostići će viši nivo nego što je to danas. Značajno smanjenje diskrecionih rashoda na dnevnice za službena putovanja i drastično smanjenje troškova reprezentacije i putovanja. Značajno smanjenje materijalnih troškova povezanih sa korišćenjem službenih vozila. Minimalan broj ljudi ispod nivoa ministra imaće pravo na službeno vozilo. Smanjenje donacija države za sportske klubove i podsticaj za sprovođenje privatizacije u tom segmentu. Odlučna borba protiv sive ekonomije. Bolji poreski obuhvat pojedinih grupa i delatnosti. Druge manje promene poreskog sistema u oblasti akciza i drugih indirektnih poreza. Usvajanje parametarske reforme penzijskog sistema

Osiguravanje legitimiteta u susret socijalnim protestima

182

Bilo kako bilo, postavlja se pitanje zbog čega je bilo potrebno da se ovi izbori vandredno održe i da se formira vlada sa ovolikom većinom. Tu dolazimo do njene verovatno najvažnije osobenosti koja u bitnom smislu opisuje promenu političke dinamike u Srbiji. Kao što smo već rekli, čitava kampanja i predizborna tematika je bila orijentisana na socijalna i ekonomska pitanja, što nije bio slučaj ranijih godina kada su političkim prostorom dominirala pitanja poput Kosova ili sporovi oko evrointegracija. Legitimitet ove vlade proističe iz verovanja jednog dela populacije da su mere koja ona nudi stvarna rešenja za materijalno stanje u zemlji. Međutim, kao što smo videli, ove mere su u direktnom smislu jasno antisocijalno orijentisane i u bitnom smislu podložne sumnji u pogledu toga da li će stvarno doneti ono što obećavaju. Činjenica je da su prethodne vlasti, same bivajući neuspešne u tome da tranzicionim merama obezbede stvarno pokretanje domaće ekonomije, uvek imale mogućnost kupovine društvenog konsenzusa sredstvima iz mnogobrojnih kredita koji su bili dostupni. Ako pokušaji da se ostvari ono što neoliberalna ideologija tvrdi da je jedino moguće, odnosno da država – kada joj je već zabranjeno da preuzima aktivnu ekonomsku ulogu – uspostavi i osigurava privatni sektor koji vuče ekonomiju i obezbeđuje opšte blagostanje, i nisu bili uspešni, to je moglo da se skrajne utoliko što većina to još uvek nije osećala na svojoj koži. Međutim, usled zaduženosti danas to više nije moguće i istovremeno se materijalno stanje stanovništva bitno pogoršalo tako da ga nije moguće ni ignorisati.

Osećaj da se nalazimo u ekonomski disfunkcionalnom stanju i da je to problem koji zahteva da sistemski bude rešen sve je jasniji i u tom kontekstu moglo bi se reći da nužda da se zadrži neoliberalni kurs, u kojem se država neće aktivno mešati u privredu, nameće niz direktno antisocijalnih mera sećenja i preraspodele društvenog bogatstva u privatne ruke kao jedini preostali mogući put. Teško je verovati da bi bilo koja od mera štednje koja nas čeka mogla da prođe direktnu probu narodne volje. Mogućnost da se zastupa krajnja opklada neoliberalizma, prema kojoj samo oduzimanje od najširih slojeva u krajnjoj liniji može da osigura da u jednom trenutku oni zapravo imaju, zahtevala je jak izborni rezultat. Kao što je to premijer jasno i izrekao, kada krenu protesti protiv ovih mera, za koje on vidi da će izvesno početi, njegovi ministri će morati da saslušaju protestante – ali ništa više od toga.

Bitno je napomenuti da je ovaj specifičan ekonomski pravac uopšte mogao da dobije svoje legitimitet samo zbog specifične parlamentarne procedure koja izražava narodnu volju. Samo u sistemu reprezentacije izbornog tipa u kojem se biraju partije na osnovu ranijeg delovanja i u kojem dobijaju moć da sprovode višegodišnje planove, bez ikakve kontinuirane provere, Aleksandar Vučić je mogao da založi sopstvene antikoruptivne manevre kao garant da bi mu trebalo omogućiti da sprovede mere štednje poput ovih. Samo u takvom sistemu ova pozicija je mogla da se pojavi kao najplauzibilnija s obzirom na to da parlamentarni oponenti, koji ovu popularnost nemaju, nisu mogli da ponude ništa temeljno drugačije.¹⁴

Zaključujući, možemo da rezimiramo kakva nas političko-ekonomska dinamika čeka u Srbiji u narednom periodu. Verovatno je da će nepopularne mere izazvati određeni revolt, ali je isto tako verovatno da makar u prvo vreme to neće biti dovoljno, upravo zbog izbornog rezultata koji će nova vlada moći da prizove u svoju korist, prikazujući volju onih koji se budu suprotstavljali kao volju manjine naspram svojoj kao volji većine. Isto tako, velika je verovatnoća da, iz razloga koje smo izneli, ove mere neće moći da donesu priželjkivane rezultate u pogledu socijalne situacije. Međutim, to samo po sebi ne određuje u kojem smeru bi politička situacija mogla da ode. Sa jedne strane, kada počne da opada poverenje u ekonomski boljitak, lako bi moglo da se dogodi da vidimo uskrснуće etničke i kulturne problematike koja je bila dominantna do pre nekog vremena. To je ono što imamo prilike da vidimo u Makedoniji koja je u bitnom smislu avangardan slučaj u pogledu tranzicionih sudbina balkanskih zemalja. Ipak, čini se da i uz sve prepreke u pogledu demokratske procedure i medijske kontrole koja će se sa predstojećom privatizacijom medija samo zaoštriti, postoji mogućnost da bi jedna kritika neoliberalnog rešenja, koja bi izložila plauzibilnu alternativu i imala saveznike u sličnim snagama u regionu, mogla da (p)okrene stvari u drugačijem pravcu.

¹⁴ Dragan Đilas govoreći o ulozi države u ekonomiji jasno pokazuje kako je DS spreman da zadrži neoliberalnu agendu poput Vučićeve čak i po cenu toga da pokušavajući da se ne složi sa Vučićem u potpunosti ostane bez odgovora na ovo pitanje. Nekadašnji ministar Saša Radulović objašnjavajući svoje naizgled radikalno drugačije shvatanje uloge države kritikuje Vučićevu politiku subvencija samo tako što će umesto da ih izdaje i tako prazni budžet, smanjiti poreze na novozaposlene radnike i time smanjiti sam priliv novca u državnu kasu.

JAVNI SEKTOR: IZMEĐU MITA I STVARNOSTI¹⁵

Otkad je javni sektor ideološkim manevrom označen glavnim krivcem za ekonomsku krizu i otkad su fiskalna konsolidacija i mere štednje propisani kao neminovna terapija, izloženi smo orkestriranoj mistifikaciji uloge i funkcionisanja javnog sektora. Na primeru Srbije, oslanjajući se na osnovne statističke pokazatelje, možemo lako locirati interesnu logiku ispod navodno neutralnih ekonomskih zakonitosti.

Iako je javni sektor u Srbiji pod kontinuiranim napadom skoro već petnaest godina, promena vladajuće garniture 2012. godine je, sa dolaskom Srpske napredne stranke na vlast, donekle neočekivano zaoštrila ovu tendenciju. Javni sektor je opisivan sve većim bogatstvom izraza – on znači “arčenje novca” i “blato”, on je “parazitski sistem”, “punačka dama” (pa zato mora na dijetu), ali i “slon na leđima jelena”. Međutim, kao što to neretko i biva, bogatstvo izraza ne znači i bogatstvo misli.

Prvi i najčešći argument protiv javnog sektora tiče se njegove navodne “neefikasnosti” i “rasipništva”. Drugim rečima, s obzirom da usluge koje obezbeđuje nisu na tržištu, on nužno pravi finansijske gubitke u poslovanju, što se onda pokriva iz budžeta, odnosno novcem koji se mahom dobija iz poreza ili zaduživanja. Logika je poznata: kada bi se te usluge izvele na tržište, smanjili bi se gubici iz budžeta i poresko opterećenje, a kvalitet usluga bi se povećao. Da li je to zaista tako?

Pre svega, izvođenje prethodno javnih usluga na tržište samo po sebi ne znači i manje troškove iz budžeta. Na primeru čuvene privatizacije britanskog železničkog sistema 1994. godine uočljiv je višestruki rast budžetskih sredstava (subvencija) koja su odlazila železnicama: sa prosečnih milijardu funti pre privatizacije, ta suma se nakon privatizacije višestruko povećala. Tako je u periodu od 2006. do 2007. godine iznosila oko šest milijardi, da bi potom u periodu od 2009. do 2010. godina bila srezana na oko četiri milijarde funti. Drugi primer, iz lokalnog okruženja, takođe pokazuje isto. Kada je 2010. godine odlučeno da se u sistem javnog prevoza u Beogradu uvede javno-privatno partnerstvo, odnosno da se kontrola i naplata karata poveri privatnoj firmi Apex Solutions, gradska

¹⁵ Izvor: Regionalni portal BILTEN, 27. 5. 2014. <http://www.bilten.org/?p=1032>

uprava je rezonovala da će to smanjiti neefikasnost i subvencije javnom prevozu. Međutim, 2013. godine iznos subvencija za javni prevoz bio je za nešto više od 4 milijarde dinara veći nego pre ove delimične privatizacije, i to uprkos tome što je cena karata porasla u oktobru 2012. godine. Očekivanog većeg priliva u gradski budžet – nije bilo.

Drugo, treba postaviti i pitanje da li javni sektor uopšte može i treba da funkcioniše po kriterijumima efikasnosti. Tržišni kriterijum efikasnosti meri isključivo novčanu dobit i gubitke, ali ne uvažava, takoreći, “socijalnu dobit” koja sledi iz toga što se nešto plaća ispod tržišne cene i što se ta razlika pokriva iz budžeta kao, na primer, u slučaju zdravstvenih usluga. Uzmimo kao primer hipotetičku četvoročlanu porodicu, sa troje dece i samohranom, zaposlenom majkom čija je bruto plata 400 eura. S obzirom na to da doprinos na platu za zdravstvo u Srbiji iznosi 12,3%, to znači da je ukupno mesečno izdvajanje za zdravstvo oko 50 eura. Po članu porodice to iznosi 12 eura za ceo mesec pristupa lečenju – u poređenju sa tim, jedan pregled kod lekara opšte prakse u jednoj uglednoj beogradskoj privatnoj ordinaciji košta oko 16 eura. Dakle, poslovanje ispod tržišne cene i budžetsko finansiranje zdravstvenog sistema omogućavaju i građanima sa primanjima ispod proseka (kao što je to slučaj gore) da imaju relativno lak pristup kakvom-takvom zdravstvu – što nikako ne bi bio slučaj da se posluje po cenama privatnih ordinacija. Ista logika se može primeniti i na snabdevanje vodom, strujom ili grejanjem¹⁶, kao i na odnošenje smeća i druge komunalne usluge.

Drugi česti argument u vezi sa javnim sektorom tiče se njegove “glomaznosti” u pogledu broja zaposlenih, što podržavaju neke računice. Poređenjem broja zaposlenih u javnom sektoru sa ukupnim brojem zaposlenih može da se dođe i do brojke od 45%. Međutim, ovakvo poređenje prikriva važnu činjenicu – javni sektor nije sam po sebi prevelik, već je ukupan broj zaposlenih premali, jer je više od polovine radno sposobnog stanovništva nezaposleno. Ukoliko se primeni drugačiji metod, pa se broj zaposlenih u javnom sektoru dovede u vezu sa stanovništvom koje je u radno aktivnom dobu, dobija se brojka od 16,9 procenata. Radikalno drugačija slika se dobija kada se to dovede u odnos sa ukupnim stanovništvom: prema podacima iz 2012., udeo zaposlenih u javnom sektoru sa javnim preduzećima iznosi 7,6% od ukupnog stanovništva, dok

¹⁶ Upravo je dogma “efikasnog poslovanja” i “ekonomske cene” dovela do velikog rasta u ceni električne energije i gasa za grejanje u Srbiji u poslednjih nekoliko godina, pa se često dešava da ni čitave penzije nisu dovoljne za pokrivanje troškova režije.

je u Hrvatskoj i Crnoj Gori taj broj veći za jedan procenat, u Sloveniji za dva, kao i u Britaniji i Poljskoj. Prema istim podacima, u Srbiji u obrazovanju radi 1,95% ukupnog stanovništva, dok je evropski prosek 3,46%; u zdravstvu i socijalnoj zaštiti radi 2,24%, a evropski prosek je 4,74%. Za koji god se metod od dva ponuđena opredelili, ispada da “glomazni” javni sektor i nije baš toliko glomazan.

Naravno, često se čuje i to da privatnici i preduzetnici jedini pune budžet, pa prema tome izdržavaju javni sektor. Međutim, čak i letimičan pogled na strukturu poreskih prihoda ponovo dovodi u pitanje dominantnu predstavu. Prema Zakonu o budžetu Republike Srbije za 2014. godinu, porez na dodatu vrednost i akcize¹⁷ (dakle, ono što plaćaju svi) učestvuju u budžetu sa 70,7%. Porez na dohodak građana učestvuje sa 5,1%, ali su u taj procenat uključene i plate radnika (koji su te plate zaradili, nije ih im poklonio poslodavac) a oni, naravno, sačinjavaju ogromnu većinu ljudi koji primaju platu. Tako se ispostavlja da privatnici budžet finansiraju, kako je to istakao Vladimir Milutinović u svom tekstu, uglavnom na dva načina: preko poreza na dobit i poreza na svoj dohodak. S obzirom da je učešće poreza na dobit preduzeća u budžetu 6,2%, jasno je da su privatni preduzetnici daleko od toga da jedini, pa čak i većinski, “pune budžet” (pritom, stopa poreza na dobit u Srbiji je izuzetno niska i iznosi 15%, dok je prosek Evropske unije 23,5%). Treba uzeti u obzir i da se porez na dobit odnosi i na državna preduzeća koja posluju s dobiti (njih 292 od ukupno 490), tako da je učešće privatne dobiti još manje. Prema Milutinoviću, procenat sa kojim privatnici učestvuju u budžetu je približno jednak procentu privatnih preduzetnika u ukupnom stanovništvu. Prema tome, ništa nije manje istinito od ustaljene tvrdnje da “nas sve hrane privatnici” – pre će biti da mi hranimo sami sebe, odnosno da su radnici ti koji najviše pune budžet: prvo, odbicima na svoje zarađene plate, a drugo, potrošnjom svojih dohodaka na robu na koju se plaćaju PDV i akcize. Šta je na kraju ostalo od onog samopregornog i dovrtljivog preduzetnika koji u znoju lica svog izdržava “parazitski sistem” u kome radnici u javnom sektoru po ceo dan igraju karte na poslu i gledaju filmove? Ne mnogo.

Ako se stvari ovako postave, dolazi se na daleko povoljniji teren za odbranu javnog sektora od neoliberalnih pritisaka koji će se u narednom periodu u Srbiji intenzivirati (mada će biti zanimljivo videti na koji će se

¹⁷ Akciza (ili trošarina) je poseban oblik poreza na promet i jedan od najstarijih poreznih oblika. Proizvodi koji se oporezuju akcizama najčešće su cigarete, alkoholna pića, i naftni derivati.

način tragične poplave odraziti na do juče neporaženi “reformski kurs” Vučićeve vlade) i sve većeg pritisaka privatnika da se budžet reže. Ipak, kakve će biti posledice najavljenih mera štednje u javnom sektoru?

Pre svega, doći će do pada u materijalnom i socijalnom blagostanju, što je samo po sebi dovoljan razlog da se one kritikuju, kad se uzme u obzir već nizak nivo blagostanja u Srbiji. Ipak, s obzirom da polje političke borbe ne funkcioniše tako jednostavno, вреди istaći dve bitne grupe negativnih efekata: prvo, pad u potrošnji, proizvodnji i zaposlenosti i, shodno tome, pad poreskih prihoda, i, drugo, odliv budžetskog novca u privatni sektor.

U pogledu prvog, najavljeno smanjenje plata u javnom sektoru od 10% izazvaće pad u potrošnji u iznosu od 1% BDP, odnosno 300 miliona eura¹⁸. Ima razloga za sumnju da će taj procenat biti i veći, usled niskog nivoa štednje i već postojeće prezaduženosti kod banaka. S obzirom da je stopa nenaplativih kredita kod stanovništva 8,6%, a stopa kašnjenja u otplati 5,2%, te da u tome najviše učestvuju upravo potrošački krediti, nema razloga očekivati da će pad u potrošnji moći da se nadoknadi ovim sredstvima. U tom smislu, usled činjenice da se srpski budžet puni uglavnom preko PDV i akciza, ovakav pad u potrošnji će uticati i na smanjenje poreskih prihoda, što će povratno, u najmanju ruku, neutralisati planirano smanjenje budžetskog deficita.

U pogledu odliva budžetskog novca u privatni sektor, najavljene mere uključuju i subvencionisane kredite privatnom sektoru, pri čemu će država, u iznosu od 60 miliona eura, pokriti razliku između niske kamatne stope i onoga što bi banka inače naplatila. Ukratko, smanjuju se socijalna davanja i plate u javnom sektoru, kako bi država dala novac bankama. Kada se uzme u obzir da je stopa nenaplativih kredita kod pravnih lica u privredi skoro 30%, a kod preduzetnika 21,5%, veliko je pitanje u kojoj će meri ovaj novac biti vraćen u budžet, a u kojoj će meri poslužiti, kao i do sada, za pokrivanje gubitaka privatnika. Druga važna mera se odnosi na odluku da će država svakoj firmi sa tri ili četiri radnika, ukoliko zaposli još jednog, platiti 70% doprinosa za njega/nju. Dakle, ponovo se javnim novcem ispunjavaju obaveze privatnika.

Tako se, zapravo, neoliberalna kritika javnog sektora potpuno preokreće: od “rasipanja novca privatnika u javnom sektoru” dolazimo do “rasipanja javnog novca u privatnom sektoru”. Da stvar bude još gora, nedavno je Dragoljub Rajić, direktor Unije poslodavaca Srbije, izjavio da radnici iz javnog sektora mogu da pređu u privatni pod uslovom da

18 “Ušteda od zarada”, *Večernje novosti*, Beograd, 6. maj 2014, str. 7.

poslodavci za to dobiju devet hiljada eura iz budžeta po radnom mestu, u vidu kredita sa kamatnom stopom od 1%.

Prema tome, odbrana javnog sektora je bitna ne samo zato što će radnici u njemu imati manje plate, raditi u lošijim uslovima ili biti prebačeni u privatni sektor gde će biti izloženi maltretiranju i manipulacijama od strane privatnika, već i zato što to znači poskupljenje (dakle, manju dostupnost) usluga javnog sektora za sve ostale, odliv našeg novca u privatni sektor i opšti pad privredne aktivnosti. Ipak, treba imati na umu dve stvari: prvo, da je potrebno više participacije samih “korisnika”, građana, u upravljanju i odlučivanju u javnom sektoru, i drugo, da je struktura zaposlenih u javnom sektoru “teška odozgo”, odnosno da postoji veliki broj upravljačkih pozicija, kao i veliki raspon plata između tih pozicija i većine radničkih. U tom smislu, ne sme se zaboraviti da odbrana javnog sektora pre svega znači odbranu radnika u njemu i njegovih socijalnih funkcija, te da se ni u kom slučaju ne sme stati u odbranu direktora javnih preduzeća čije se plate kreću u rasponu od dve do tri hiljade eura ili sličnih upravljačkih položaja na kojima se vrlo malo radi, a osim velikih plata se za njih dobijaju i “dodatni prihodi” za učešće u raznim komisijama i odborima.

A šta sa samopregornim preduzetnicima i poslodavcima? Za početak, povećati stopu poreza na dobit – ionako zaista malo učestvuju u budžetu.

ALEKSANDAR MATKOVIĆ

LUKA NOVI SAD: POSLEDNJA NEPRIVATIZOVANA LUKA SRBIJE¹⁹

Rečni promet, pogotovo Dunavom, od velike je važnosti za spoljnu trgovinu Srbije. Premda je Dunav u Srbiji plovan celom dužinom, iskorišćenost plovnih puteva vrlo je niska. Od jedanaest međunarodnih rečnih luka sve su privatizovane osim Luke Novi Sad u kojoj pitanje privatizacije i dalje ostaje otvoreno.

189

Uprkos dobrim geografskim predispozicijama, luke u Srbiji ostaju ekonomski neiskorištene usled privatizacija. Prema podacima Dunavske komisije, na reci Dunav i njenim pritokama postoji 91 luka za komercijalne namene, a na teritoriji Srbije nalazi se njih jedanaest. Osam dunavskih luka u Srbiji je od međunarodnog značaja: Apatin, Bogojevo, Bačka Palanka, Novi Sad, Beograd, Pančevo, Smederevo i Prahovo. Najveće luke na reci Savi su u Šapcu i Sremskoj Mitrovici, a na reci Tisi u Senti. Sve su luke privatizovane osim Luke Novi Sad koja trenutno vodi bitku protiv pokušaja privatizacije. Da bi se bolje razumela važnost trenutnih događaja u Luci Novi Sad potrebno je da pre toga razumemo društveni kontekst i posledice privatizacije luka.

Prema zvaničnoj liberalnoj ideologiji, jednu od najvećih prepreka pristupanju Evropskoj uniji predstavljaju pitanja koja okružuju 24 sporne privatizacije na koje je uputila Evropska komisija 2011. godine. Premda je već samo razlikovanje “dobrih” i “loših” privatizacija izuzetno problematično budući da podrazumeva stav kako je privatizacija sama po sebi ekonomski koristan mehanizam, činjenica ostaje da je sam postupak privatizacije u Srbiji u pravnom smislu vrlo problematično određen. Tako prema srpskom zakonu o privatizaciji iz 2001. godine, kupci društvenih ili državnih preduzeća ne moraju u potpunosti otkriti svoj identitet. To je dozvoljavalo budućim vlasnicima-privatnicima da preduzeća kupuju preko drugih posredničkih preduzeća te da ih nakon izvlačenja kapitala ugase ili puste da odu pod stečaj. Među 24 najspornije privatizacije nalazi se i ona Luke Beograd o čemu se vodi i krivični postupak²⁰, dok se o

¹⁹ Izvor: Regionalni portal BILTEN, 3. 6. 2014., <http://www.bilten.org/?p=1134>

²⁰ Istraga se vodi protiv bivšeg ministra privrede, nekadašnjeg direktora Agencije za privatizaciju, bivšeg direktora Centra za tržište kapitala u Agenciji za privatizaciju,

onim “uspešnim” privatizacijama među koje spada gotovo čitava lučka infrastruktura gotovo ni ne priča. Premda u ekonomskom smislu luke predstavljaju poseban slučaj budući da je njihova infrastruktura neodrživa kroz fragmentiranu mrežu privatnih vlasništva i bez posredstva države i premda je njihova privatizacija ključno pitanje – sadržaj koji prodire do srpskih medija bio je većinom fokusiran na koruptivne elemente događaja koji se tiču izmene vlasništva luka. Nasuprot tome trebalo bi istaći ekonomski i politički značaj koji prati pitanje vlasništva nad lukama u Srbiji, a pogotovo jedine preostale državne luke, luke Novi Sad.

Značaj rečnog saobraćaja

U Srbiji postoje dva evropska saobraćajna koridora: pored kopnenog koridora broj X postoji i rečni koridor VII. Njegov tok se nalazi u blizini putnog i železničkog saobraćaja što ga čini izuzetno značajnim. Štaviše, ne samo da pripada dunavskom slivu koji je jedan od najdinamičnijih u Evropi, nego se nalazi i na magistrali Rajna-Majna-Dunav koja je otvorena 1992. godine, i koja povezuje Roterdamsku luku i crno more, pokrivajući 100 komercijalnih luka, od kojih je kao što smo već naglasili 11 u Srbiji. Od njegovih 2.850 kilometara, plovno je 2.411 km, od čega 588 km prolazi kroz Srbiju (22,8% od ukupne dužine Dunava). Takođe, Dunav je značajan pošto je plovno celom dužinom: od ukupnog unutrašnjeg plognog saobraćaja – 1.680 km, svih 588 km na Dunavu je plovno²¹. Budući da se očekivalo intenziviranje spoljne trgovine Dunavom, tokom SFRJ izgrađene su luke na Dunavu koje su projektovane sa velikim kapacitetima za maksimalni pretovar robe, velikih skladišnih površina i većinom su bile povezane sa putevima i prugama (samo luke u Pančevu i Beogradu poseduju kontejnerske terminale). Međutim, uprkos projektovanim kapacitetima i državnom vlasništvu, luke nisu dostigle punu iskorišćenost. Prema rečima Riste Đordana, koji je bio direktor Luke Dunav u Pančevu u periodu 1982.-2002., privatizacijom luka u Srbiji napravljena je velika greška jer “luke nigde na svetu nisu privatne. One pripadaju državi.

nekadašnjeg direktora Akcijskog fonda Srbije, bivšeg direktora u Akcijskom fondu, bivšeg direktora Luke Beograd i nekadašnjeg finansijskog direktora Luke. Prema tvrdnjama tužilaštva optuženi su zloupotrebili položaj prilikom prodaje paketa državnih akcija u Luci Beograd, čime je država oštećena za više od 5,7 miliona evra. 21 Što nije uvek slučaj: primera radi, za brodove od 150 tona u Srbiji je plovno 1.419 km, dok je za one od 1.500 tona plovno samo 993 km; Dunav je jedina reka na kojoj su svih 588 km plovni za sve rečne brodove.

Država pravi infrastrukturu luke i onda privatni kapital dolazi. On ima svoje interese i svoju imovinu u okviru luka. To je slučaj i u Americi, Nemačkoj, Francuskoj, sa bilo kojom zemljom u okruženju. Upravo u tim kapitalističkim zemljama, luke pripadaju državama, a države grade infrastrukturu pošto je to basnoslovno skupo za neki grad. Na primer, 100 metara vertikalnog keja košta između 2 i 3 miliona evra. Privatnici imaju pravo da imaju svoje privatne objekte u okviru luka. Postoje i privatne industrije u lukama”. Prema njegovom mišljenju, to što se luke u Srbiji ne razvijaju, odnosno temeljni uzrok niske iskorištenosti kapaciteta rečnog prometa u Srbiji je činjenica da su sve luke, osim novosadske, privatizovane. “Aktiviranje luke kao razvojnog potencijala je moguće samo ako se one vrate u ruke države”, smatra bivši direktor Luke Dunav u Pančevu.

Od raspada SFRJ je rečni saobraćaj dva puta čak bio prekidano: najpre zbog rata 1992. kada Ujedinjene Nacije uvode zabranu plovidbe (čime je deo brodova ostao prinudno usidren u stranim lukama do suspendovanja zabrane 1995.), a potom zbog drugog rata i bombardovanja 1999. kada je deo mostova razrušen. Istovremeno, proizvodnja plovila je gotovo prestala – nijedno teretno plovilo nije proizvedeno u zadnjih 10 godina²² i većina ih potiče iz sedamdesetih. To sve je skupa dovelo ne samo do zastoja pretovara nego i do gubitka inostranih partnera. Iz tih razloga, opšte gledano, nakon raspada SFRJ promet u lukama u proseku opada: u 2000. godini je on iznosio 40% prometa iz 1989. godine, a trenutno je zbog nedostatka robe iskorišćeno samo oko 30% lučkih kapaciteta. Od 2004. do 2012. ukupan obim poslova se dodatno smanjio za oko 50% (sa 1.115 tonskih kilometara na 591 za teretni saobraćaj²³; što je u istom periodu takođe pratilo smanjenje u broju zaposlenih u unutrašnjem plovnom saobraćaju (od 2.327 zaposlenih 2004. do 1.052 u 2012. dok ih je poređenja radi, 1995. nakon sankcija bilo 5.117²⁴).

22 “Saobraćaj, skladištenje i veze 2004”, Bilten 462, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2006. Pogledati odeljak “Teretni plovni park po godinama gradnje, 2004.”, str. 106

23 Isto, str. 58 (za 2004.), Statistički godišnjak Republike Srbije 2013., (za 2012.) vidi str. 320

24 Za 2004. (i 1995.), str. 63 za 2012. Str. 318.

Luka Novi Sad

Specifičnost lučke infrastrukture je u tome da se razvoj luke po definiciji mora planirati na duži period (na više od sto godina) i zato uvek mora postojati slobodna površina, tzv. "razvojna teritorija" oko već postojeće lučke industrije u koju bi se ona mogla dalje razvijati. Koordinacija, remont, investiranje i planiranje tog razvoja zahteva državno upravljanje i retko koja luka je u potpunosti privatizovana: ugovori sa privatnim preduzećima ili javno-privatna partnerstva se najčešće primenjuju samo u jednom delu lučkih delatnosti poput utovara/istovara, bez prava uprave nad samom lukom. To je najčešći slučaj širom EU, izuzev Velike Britanije gde su pod politikom Margaret Tačer (Margaret Thatcher) čitavi kompleksi luka privatizovani (poput Associated British Ports 1983.) i gde je nakon ukidanja programa Dock Labour Scheme 1989., iznajmljivanje infrastrukture i radne snage u lukama omogućeno u potpunosti. Pored UK, slučaj srpskih luka je takođe jedinstven, budući da predstavlja izvesni liberalni eksperiment privatizacije skoro čitave lučke infrastrukture. Zato od svih luka u Srbiji ona u Novom Sadu danas ima dvostruki značaj: ima dobre kapacitete za razvoj, nalazi se na raskrsnici koridora X i koridora VII i danas predstavlja jedinu neprivatizovanu međunarodnu luku u Srbiji. Ona je osnovana 1953. i u vreme SFRJ razvila se kao deo većeg kompleksa "Heraj Pinki", u kojeg su pored luke spadali i naknadno izgrađena slobodna carinska zona te hidrogradnja i hidrottransportna preduzeća (danas poznatija kao Dunav Grupa). Nakon raspada Jugoslavije raspao se i taj kompleks, tako da danas luka Novi Sad funkcioniše u saradnji jedino sa slobodnom carinskom zonom sa kojom je nedavno spojena u Robno-transportni centar. Kako je raspad nekadašnje SFRJ takođe značio gubitak izlaska na more, rečni saobraćaj u Srbiji dobio je na značaju. Povećan promet nakon ukidanja sankcija tokom devedesetih i nakon izmene uvožno-izvozne strukture dodatno utiču na obim njenog poslovanja i samu produktivnost. Od njenog osnivanja pa do danas, luka je ostvarila svoj najveći promet upravo u jeku krize, kada je na kraju 2012. godine premašila milion tona pretovarene robe. Državno vlasništvo i dobar promet su bili i povod da se 2013. izvrši smena rukovodstva čime je ponovo otvoreno pitanje privatizacije.

Prva odbrana od pokušaja privatizacije Luke Novi Sad desila se u martu 2009. godine kada su sve odborničke grupe u Skupštini grada Novog Sada izdale zajedničko saopštenje u kojem su zatražile da se Luka

Novi Sad izuzme iz privatizacije i poveri na upravljanje gradu i pokrajini. U to vreme događaju se birokratske rošade zbog čega Luka Novi Sad iz nadležnosti Ministarstva infrastrukture prelazi u nadležnost Ministarstva ekonomije. Ministarstvo ekonomije prihvatilo je predlog Skupštine i izuzelo Luku Novi Sad iz popisa firmi za privatizaciju. Međutim, upravni odbor, koji je bio pod nadležnošću Ministarstva ekonomije, tada je doneo odluku koja bi omogućila da se zaobiđe zabrana privatizacije. Naime, ono je donelo odluku o osnivanju novog preduzeća – pod imenom Nova luka Novi Sad. To je trebalo da bude ćerka-firma na koju bi bila preneti celokupna imovina. Nova firma trebalo je da preuzme 50% zaposlenih i da bude ponuđena na prodaju. Kao zainteresovanog investitora navodilo se “francuskog giganta” CFNR – firmu koja postoji već skoro sto godina, od 1926. Ta firma je inače stvorena od flotile²⁵ zadužene za upravljanje rečnim plovilima na Rajni, koja je uz nekadašnju podršku Šarl De Gola (Charles de Gaulle) postala jedno od najvećih preduzeća u Francuskoj. CFNR je danas privatizovan, a njegov zastupnik je udruženje francuskih preduzetnika zvano Medef, udruženje čiji je potpredsednik i član izvršnog odbora Gijom Sarkozy (Guillaume Sarkozy), stariji brat Nikole Sarkozija (Nicolas Sarkozy). Ovo udruženje jednom godišnje šalje poslanike u zemlje sa kojima saraduje radi planiranja daljih projekata. Deo Medefovog projekta za Srbiju bila je saradnja sa CFNR-om, a deo te saradnje – pregovori o privatizaciji luke Novi Sad. Dakle, u slučaju da je zaista došlo do osnivanja ćerke firme “Nova luka Novi Sad”, CFNR bi preko Medefa mogao putem tog preduzeća de facto privatizovati novosadsku luku uprkos pokrajinskoj zabrani.

Sindikata luke i borba protiv privatizacije

Međutim, da bi se osnovala firma ćerka bio je potreban i pristanak akcionara Luke odnosno radnika Luke. Naravno, radnici luke Novi Sad su odbili da uplate ulog u osnivanju nove firme i posledica toga je da ona nikada nije ni zaživela. U tom smislu, ukinuta je mogućnost da se luka proda direktno (pošto je bila pod zaštitom od privatizacije) kao i indirektno (preko ćerke-firme). Ipak, druga posledica odluke radnika jeste da od tada kreću pravne komplikacije unutar same luke budući da je nakon toga luka dve godine radila bez Upravnog odbora i skupštine akcionara. Nakon

25 Flotila ili mala flota - veća skupina manjih brodova.

dolaska na vlast, SNS je to iskoristio kao povod da se smeni tadašnji direktor. Uradili su to u julu 2013., bez konsultacije sa pokrajinskim i gradskim vlastima koje su pored države tada takođe bili vlasnici luke. Iako su grad Novi Sad i AP Vojvodina bili sledeći najveći vlasnici pored države, nakon zamene direktora, upravljanje je omogućeno isključivo državi na konto toga što je ona većinski vlasnik osnivačkog kapitala u iznosu od 99,38% tog kapitala (manjinski vlasnici su radnici koji drže ostalih 0,62%). Otuda je posle smene vlasti kako u državi tako i u samoj luci, pitanje privatizacije i otpuštanja radnika postalo ponovo aktuelno. To se desilo 15. jula 2013.: u novosadskoj luci je tada izvršena smena rukovodstva, ujutru je organizovana vanredna skupština akcionara, postavljen je novi nadzorni odbor, izabrano pet novih izvršnih direktora i izglasan novi generalni direktor. Međutim, kasnije istog dana u prostorije luke upalo je privatno obezbeđenje novopostavljenog direktora luke – tridesetak ljudi, od kojih su neki bili naoružani. Tada je na licu mesta smenjen dotadašnji direktor, Milenko Milivojević. Na mesto novog direktora doveden je čovek iz kadra SNS koji nema formalnih veza sa rečnim saobraćajem, naime, Aleksandar Milovančev, bivši direktor Instituta za plućne bolesti u Kamenici i deo Odborničke grupe SNS u Novom Sadu. Čitav događaj ubrzo ispada iz vidokruga kratkotrajne medijske pažnje koja se pretežno fokusirala isključivo na smenu direktora.

U to vreme, 2013., radnički kolektiv bio je sastavljen od starijih radnika od kojih je većina provela u toj firmi više od 20 godina. Kao akcionari, oni zajedno dele pomenutih 0,62% kapitala luke. Takođe, unutrašnje uređenje preduzeća podrazumevalo je da se plate među njima dele na osnovu koeficijenata poput obrazovanja, radnog učinka i slično, te stoga razlika između najviše i najniže plate nije bila preterano velika (jer ničija plata nije mogla da se odredi arbitrarno, tj. van pomenutih koeficijenata). Zato pored zaposlenosti na neodređeno vreme i relativno stabilnih plata, ne iznenađuje podatak da se broj lučkih radnika u proteklih 20 godina gotovo nije menjao – od vremena dolaska prethodnog direktora Milivojevića, dakle od 1993. godine. U luci koja broji 131 zaposlenog se u periodu od 1993. do danas zaposlilo svega troje ljudi, od kojih je jedan zapravo ponovno zaposleni radnik te iste luke. Pošto većina tih radnika-akcionara pripada lučkom sindikatu dugi niz godina mogli su stoga pravovremeno reagovati na pomenute pokušaje privatizacije.

Na isti način, ni stavljanje luke prvi put nakon 20 godina pod upravu vlasti (odnosno SNS-a) nije prošlo bez reakcije. Iako je među radnicima

bilo različitih stavova, ovog puta su reagovali tako što je većina odlučila da sindikat radnika luke formuliše tri zahteva: da se ne dopusti privatizacija, da se ne kažnjavaju radnici koju su ušli u obustavu rada (što je novi direktor pominjao pozivajući se na zakon o štrajku) i da se ne diraju plate niti ukida buduća otpremnina (što je tada kao i sada, bilo aktuelno pitanje obzirom na proces donošenja novog zakona o radu). Sindikat je ubrzo ušao u štrajk te izvršio obustavu rada i blokadu Dunava. Štrajk radnika luke značio je obustavljanje međunarodnog rečnog saobraćaja: u tom trenutku, to je dovelo do blokade 18 brodova koji su se tada nalazili na Dunavu. Blokadam utovara i istovara, država je gubila približno 3 miliona evra dnevno²⁶.

Štrajk je ipak trajao kratko – svega tri dana, do 18. jula. Tada je sindikat dobio napisмено od rukovodstva obećanje da neće biti otpuštanja radnika niti privatizacije (premda bez vremenskog određenja i drugih detalja²⁷). Ovakav kompromis bio je uslovljen činjenicom da se većina radnika zbog starosti nalazi pred penzijom, te pomenutim pitanjem otpremnina koje bi mogli dobiti od luke u kojoj su radili većinu svog radnog veka. Međutim, uprkos svom kratkom trajanju i kompromisnom kraju, ovaj štrajk je skrenuo pažnju javnosti na inače zapostavljeno pitanje luka u Srbiji. Kao što je često slučaj, uloga sindikata je toj pažnji ispala iz vidokruga. Koliko je ovo značajno govori činjenica da, za razliku od Slobodne carinske zone u kojoj je rukovodstvo 2006. donelo zabranu rada sindikata, i koju je na kraju takođe dočekala slična sudbina²⁸ bez veće reakcije, novosadska luka je zahvaljujući elementarnoj sindikalnoj aktivnosti u više navrata tokom svoje istorije mogla pokazati otpor koji je i doveo do toga da se privatizacija uprkos raznim pokušajima do danas izbegne.

26 Prema Milivojevićevoj izjavi za medije od 23. maja 2014.; izvorna vest sa Radia 021 nedostupna. Zbog troškova je i Udruženje Žita Srbije zatražilo od države, kao vlasnika Luke Novi Sad, da interveniše kako bi štrajk u toj firmi bio prekinut, jer nanosi veliku štetu izvoznicima žita.

27 Uskoro je donet novi kolektivni ugovor sa izmenjenim uslovima koji dozvoljava veću razliku između najniže i najviše plate (plate direktora), a radnici su nedavno ponovo zatražili da se luka izuzme iz privatizacije.

28 Već u septembru 2013. na njeno čelo postavljen je takođe novi direktor, Nenad Barać. Kao i Milovančev, Barać je takođe član SNS.

NEMANJA SOVTIĆ

SEĆANJA NA SOCIJALIZAM IZMEĐU N(E)OSTALGIJE I ISTORIJSKOG REVIZIONIZMA

196

Sažetak: U ovom radu je heterogeni fenomen sećanja na socijalizam razmotren iz njegovih krajnosnih aspekata. S jedne strane istražen je diskurs istorijskog revizionizma koji socijalističku prošlost tumači u ogledalu recentnih društvenih procesa poput tranzicionog kapitalizma, demokratskog političkog pluralizma i tradicionalne versko-konfesionalne sabornosti. Diskurs nostalgije, sa druge strane, u idealizovanoj socijalističkoj prošlosti kreira viziju bolje i humanije budućnosti. Čini se da se demonizacija prošlosti u optici „korektivnog sočiva“ inverzne logike ukazuje kao kontrastna pozadina na kojoj se afirmišu trenutne društvene vrednosti, dok postojanje nostalgično-utopijskih eskapizama svedoči o ideološkom neuspehu tih vrednosti da izgrade neprotivrečnu sliku aktuelnog društva. Autor potom zastupa tezu da revizionizam i nostalgija, premda deluju kao suprotstavljene kulture sećanja, funkcionišu kao komplementarni diskursi u ideološkom ratu protiv socijalističkog nasleđa. Budući da je kritički učinak nostalgije u praksi zanemarljiv, „građanski rat“ između nostalgičnih i revizionističkih sećanja, na koji ukazuje beogradski sociolog Todor Kuljić, samo je ideološka „dimna zavesa“ koja olakšava ukidanje radničkih prava stečenih u socijalizmu i doprinosi potpunom slomu klasne solidarnosti.

Gljučne reči: socijalistička prošlost, nostalgija, istorijski revizionizam, „građanski rat“ sećanja.

Sećanja na socijalizam, kako kolektivna²⁹ tako i individualna, sve su zanimljivija istoričarima, sociolozima, politikolozima, kulturolozima, budući da diskursi o prošlosti govore o aktuelnom trenutku kada se ispred njih postavi „korektivno sočivo“ inverzne logike, koja podrazumeva da se ono što je u sećanju demonizovano posmatra „u funkciji“ kontrastne pozadine za aktuelne vrednosti, kao i da postojanje nostalgično-utopijskih eskapizama svedoči o ideološkom neuspehu tih vrednosti da izgrade čvrstu sliku trenutnog društva. Ljubljanski sociolog Mitja Velikonja

29 Kolektivno sećanje, smatra Moris Albvaks (Maurice Halbwacks), jeste rekonstrukcija prošlosti pomoću podataka pozajmljenih iz sadašnjosti, štaviše rekonstrukcija koja je stvorena putem rekonstrukcija prethodnih razdoblja, u kojima su predstave o prošlosti već izmenjene (Halbwacks, 2001: 75, prema Velikonja, 42). Budući da su deo svakidašnjice jedne zajednice, kolektivna sećanja stvaraju društvene okvire individualnog pamćenja, ističe Svetlana Bojm (Boym, 2001: 53).

u svojoj knjizi *Titostalgija* ističe da je jedna od najznačajnijih funkcija nostalgije (...) stvaranje – a ne samo puko obnavljanje ili ulepšavanje – one prošlosti koja uistinu nikad nije ni postojala, koja kao takva postoji samo u sadašnjim predstavama (Velikonja, 2010: 158). Nešto slično se može reći i za sliku prošlosti koju stvaraju brojni revizionistički pokušaji. Međutim, dok revizionizam na postjugoslovenskom prostoru „savija“ prošlost u pravcu poželjnog za sadašnjicu, odnosno pozitivno konotira korene recentnih formi života, a negativno sve ono što bi ih osporavalo, nostalgija kao da se opire sadašnjosti i u idealizovanoj prošlosti traži potku za njenu transformaciju u budućnosti.

Par suprotnih i komplementarnih kultura sećanja nostalgija-revizionizam traži odmah i svoju dekonstrukciju – niti postoji „jedna priroda“ revizionističkog diskursa, niti je nostalgija obavezno subverzivna i emancipatorska. Svako pisanje istorije pomalo je revizionističko, čak i ako predstavlja reprodukciju ili razradu već postojećih istorijskih narativa. Američki istoričar sa Prinstona Džejms Mekferson (James McPherson) ističe da je istorija kontinuirani dijalog između sadašnjosti i prošlosti. Interpretacije prošlosti podložne su promenama u svetlu novih svedočanstava, novih pitanja koja iz njih proizilaze i novih perspektiva uslovljenih proteklim vremenom. Nema jedne, večne i nepromenljive „istine“ o prošlim događajima i njihovom značenju. Beskrajna potraga istoričara za razumevanjem prošlosti – „revizionizam“ u širem smislu – jeste ono što istoriju čini vitalnom (McPherson, 2003). Što se nostalgije tiče, Velikonja primećuje da se u kontekstu Manhajmove kritike ideologije ona pojavljuje kao ideološka procena sadašnjosti na osnovu retrogradnih principa. Lažno transcendirajući svet, ona ga zapravo podržava, pa može stoga imati i konzervativne potencijale. Ni revizionistička čitanja istorije, ni nostalgična posezanja za prošlošću nisu isključivo vezana za postsocijalistički svet, već su imanentni svim društvima sa istorijskim pamćenjem. Poplave nostalgije i revizionizma karakteristične su, međutim, za periode velikih ideoloških, kulturnih i mentalitetskih promena, te su, kao takve, u najvećoj meri „dosuđene“ generacijama koje ih neposredno doživljavaju. U 20. veku velike promene epohalne svesti pokrenuli su Prvi i Drugi svetski rat, ubrzana modernizacija u socijalističkim zemljama, oslobađanje od kolonijalne uprave u Africi i Južnoj Aziji, pad Berlinskog zida. Nagle promene životne zbilje dovodile su kako do egzaltiranog prihvatanja, tako i do traumatičnog prilagođavanja, ili strasnog odbacivanja novoustanovljenih poredaka.

Revizionistička demonizacija socijalizma

198

S obzirom da je istorijska samosvest Zapadne civilizacije izgrađena na kontinuiranom razvoju masovne nacionalne suverenosti, liberalne demokratije i slobodnog tržišta – danas preovlađujućih vrednosti u globalnim okvirima – „revizionizam“ u užem smislu, u kontekstu zapadnoevropske historiografije, vezuje se za alternativna viđenja prividno prevladanih „epizoda“ kao što su imperijalizam, rasizam, šovinizam i antisemitizam, posebno „osetljivih“ na istorijske interpretacije. Revizionizam se pojavljuje kao nastojanje da se prevrednuju događaji iz bliže prošlosti čije su traumatične posledice profilisale aktuelne društvene vrednosti. Osporavanje holokausta, totalitarne prirode fašističke Nemačke i Sovjetskog Saveza, uloge kvinsliških vlada u okupiranim zemljama tokom Drugog svetskog rata, kao i alternativni pogledi na zločine, teške zločine i genocide koji nedostatak materijalnih svedočanstava predupređuju „zavereničkom“ logikom prema kojoj je sam taj nedostatak indikativo svedočanstvo, čini da revizionizam u užem smislu ima pežorativno značenje u zapadnoevropskom i američkom kontekstu. Kako obično dolazi sa margina historiografije, on ne osporava dominantne paradigme, već stalno obnavlja naučnu, moralnu i političku snagu preovlađujućeg diskursa. Takav revizionizam jeste ubojito oružje aktuelnog poretka, jer u političkoj borbi služi za moralnu diskreditaciju svakog preispitivanja ustaljenih istorijskih narativa i služi konzerviranju vladajućeg pogleda na svet.

Sa druge strane, revizija istorije u tranzicionim, postsocijalističkim društvima Istočne i Jugoistočne Evrope ima drugačije pretpostavke i pojavno lice. Kako je u ovom delu sveta došlo do zaokreta prema kapitalizmu, liberalnoj demokratiji i nacionalnom „preporodu“, alternativne interpretacije socijalističkog perioda i njegovih istorijskih narativa iz vizure novih društvenih vrednosti nisu marginalne, već u najmanju ruku ravnopravne sa onima koje zadržavaju kontinuitet sa pogledom na prošlost socijalističke historiografije. Nove socioekonomske, ideološke i naučne pretpostavke utiču na to da istorijski revizionizam kakav postoji u javnom i naučnom diskursu nekadašnje Druge Evrope ponekad nudi znatno drugačije slike prošlosti od onih koje su stvarale socijalistička historiografija i kultura pamćenja. Što je prošlost bliža sadašnjem trenutku ulog je veći, a konfrontacija različitih viđenja radikalnija. Revizionistički impuls stoga se najsnažnije ispoljava u vezi sa periodom između 1945. i

1989. godine, te minulu apologiju, glorifikaciju i teleologizaciju smenjuju kritika, demonizacija i paseizacija socijalizma. „Na socijalizam se danas gleda kroz sočivo nacije, preduzetništva i evropske budućnosti“, kaže beogradski sociolog Todor Kuljić, „a ne samoupravljanja, jugoslovenstva i nesvrstanosti“ (Kuljić, 2010: 218).

U medijskoj svakodnevici postjugoslovenskih društava gotovo da nema uravnoteženih rasprava o životu u samoupravnom socijalizmu koje bi podvukle razliku između zabrane šovinizma na etničkoj osnovi, što jeste bila proklamovana i nikada do kraja ostvarena ideološka norma jugosocijalizma, i potiskivanja „nacionalnog identiteta“ koje mu se neopravdano imputira. Kako je za politiku „bratstva i jedinstva“ planski zaborav predratne međunacionalne mržnje bio od izuzetne važnosti, međusobno isključiva nacionalna istorijska sećanja bila su delimično potisnuta. Mada se u socijalističkoj Jugoslaviji nije (ozbiljno) pokušavalo sa nekom novom jugoslovenskom nacionalnom politikom na uštrb postojećih samoopisa konstitutivnih naroda, do tada osporavane crnogorska, makedonska i muslimanska nacija priznate su kao ravnopravne sa srpskom, hrvatskom i slovenačkom, zbog čega se iz vizure etnocentričnih, nacionalističkih historiografija socijalizam s jedne strane pojavljuje kao tamnica, a s druge kao mesto rođenja nacije. U Srbiji i Hrvatskoj postsocijalistički nacionalni „preporod“ naciju je postavio u žrtveni kontekst i sećanja na socijalizam centrirao oko nasilja nad njom. Iz perspektive u kojoj je nacionalna pravda smenila klasnu na mestu pokretača međuljudske solidarnosti, to je razumljivo. Demonizacija socijalizma, kao radikalna forma istorijskog revizionizma na istočnoevropskom i postjugoslovenskom prostoru, stoga je direktan rezultat potrebe za bezalternativnom legitimizacijom agresivnih i banalnih nacionalističkih diskursa iz 90-ih, ali i tzv. normalizovanog, građanskog nacionalizma koji ih je nasledio u epohi (ne)izvesne „evropske budućnosti“. Pod „normalizovanim nacionalizmom“ Todor Kuljić podrazumeva i danas neobično aktivnu osećajnu sponu koja spaja vernike i nevernike, „građaniste“ i „populiste“ (Kuljić, 2010: 89). Normalizovani nacionalizam, koji utemeljenje manje pronalazi u antišovinizmu, a više u antikomunizmu, u prethodnoj deceniji bio je možda najbliži toliko traženom „društvenom konsenzusu“, dok ga sa tog mesta nije smenio utopijski narativ o ulasku u Evropsku uniju.

Iako su evrocentrični i etnocentrični diskurs do skoro podržavali konkurentne političke platforme na postjugoslovenskom prostoru i postavljali se međusobno antagonistički, u javnoj osudi socijalističke

prošlosti učestvovali su zajedno. Demonizacija socijalizma koja je stizala iz evrocentrične sfere pri tome se oslanjala na recidive imperijalističkog, orijentalističkog diskursa, te je državni komunizam oslovljavala „ideološka sida“, „crveno čudovište“, „petodecenijsko crveno blato“, „bizarna mutacija čovečanstva“. Nadnacionalni evropski identitet prilikom svog definisanja po suprotnosti u odnosu na socijalizam koristio je sličnu mitsku šemu kao i normalizovani nacionalizam, pa je hrišćanstvo, demokratiju, nekonfliktnu nacionalno centričnu prošlost i neoliberalnu državu suprotstavljao varvarskom komunizmu, amoralnom ateizmu i istočnjačkoj despotiji (upor. Petrović Tamara, 2009: 58-51). Revizionistička strategija EU foričnih opcija, poput nacionalističke, zasnovala se na pojednostavljenim ulogama žreca i žrtve, od kojih je prva pripala socijalizmu, a druga demokratiji poistovećenju sa višepartijskim pluralizmom. Sama Evropska unija do danas uporno gradi ekvidistancu između antikomunističke i antifašističke retorike tako što državni komunizam/boljševizam i fašizam/nacizam izjednačava, odnosno tretira kao ravnopravne elemente skupa totalitarnih društvenih uređenja, ponekad, čini se, dovoljno otvorenog da u sebe primi i afričke diktatore, azijske vojne hunte i antiimperijalističke levičarske vlade Latinske Amerike. Glavni razlog zbog kojeg Evropska unija demonizuje socijalističku prošlost, prema mišljenju Kuljića, jeste imperativ zblizavanja heteronomnih istorija Evrope u obličje zajedničke kulturne, religijske, političke, pozitivnopravne i prirodopravne prošlosti. Kako vodeće karolinško jezgro EU nema zajedničke žrtve (Nemačka je izuzeta iz antifašizma), te je monolitna viktimizacija prošlosti EU nemoguća, rešenje se ukazalo u obliku antitotalitarističke metanaracije kao okvira za transnacionalno kolektivno pamćenje (Kuljić, 2011: 202). Iako jugoslovenski samoupravni socijalizam kao „titoizam“ – autoritarni jednopartijski režim – neizbežno stoji „s onu stranu“ neoliberalnog evropskog modela, činjenica da je u pitanju bila višenacionalna tvorevina, kakva je i sama EU, koja je pri tome dugo figurirala kao „virus lagera“, doprinosi delimično empatičnom tretmanu jednog dela (pro)evropske historiografije. Međutim, čim se iz akademskog pređe u realpolitičko polje, potreba konstruisanja antitotalitarističke simetrije između otpora fašizmu i protivljenja komunizmu dovodi do glajhšaltovanja nijansi između „titoizma“, „staljinizma“, „maoizma“, „lenjinizma“, „brežnjevizma“ i „kadarizma“ – eponima koji i bez udubljanja u teoriju i praksu varijantnih socijalizama akcentuju njihovu razliku – zbog čega javni diskurs, kako postjugoslovenskih društava tako i unutar EU, zanemaruje specifičnosti

samoupravnog društvenopolitičkog sistema podvodeći ga pod ispražnjeni i negativno konotirani pojam „komunizma“.

Dok su normalizovani nacionalizam i umereni EU optimizam/skepticizam međusobno kongruentne opcije, nužno razapete između evroze i mitova o slavnoj nacionalnoj prošlosti, njihove radikalne verzije – banalni nacionalizam i liberalna EUforija – aktivno se suprotstavljaju. Od svih pomenutih diskursa naj snažniji antikomunistički/jugofobni/antititoistički sentiment „ispoveda“ banalni nacionalizam, koji se sam ne odriče zamisli pravednog društva i kolektivnog blagostanja, već ih, umesto neoliberalnog društva rizika, kandiduje kao nacionalnu solidarnost i, što je za regiju Zapadnog Balkana možda karakterističnije, crkvenu sabornost. Nakon sloma socijalističke Jugoslavije otpočelo je novo nacionalno i konfesionalno „zlatno doba“ u državama koje su je nasledile. Iako su detant prosvetiteljskog raščaravanja religijskog sujeverja i pojačano interesovanje za konfesionalno-etničku egzotiku deo globalne postmoderne kulture od kraja 70-ih, početka 80-ih, malo gde su se vera i etnička pripadnost pojavili u takvoj isprepletanosti kao na prostoru bivše Jugoslavije. Socijalizam i jugoslovenstvo su se u hrvatskom istorijskom pamćenju ukazali kao produžena ruka inokosnog vizantizma, a srpskom u vidu ateističke represije. Mada većina verskih institucija i religiozna kultura stanovništva nije bila pod represivnim tretmanom, već samo ideološkim podozrenjem službenog ateizma, za privajanjem oreola mučeništva vera nimalo ne zaostaje za nacijom i demokratijom. Tumačenje da je stepen reklerikalizacije postjugoslovenskih društava proporcionalan odijumu prema socijalističkoj prošlosti možda je previše usko, ali ne i pogrešno. Ako se normalizovani nacionalizam ne poziva nužno na tradicionalne, već i na „napredne“ vrednosti, kako recentna politička praksa pokazuje, reklerikalizacija nužno sadrži jak tradicionalistički agens. Retradicionalizacija postjugoslovenskih društava, oličena u katolizaciji Hrvatske, popravoslavljenju Srbije, islamizaciji Bosne, a svakako i pomalo komičnoj antikvizaciji Makedonije, u socijalističkoj višenacionalnoj Jugoslaviji i njenoj modernizatorskoj orijentaciji nalazi svog glavnog istorijskog neprijatelja, kojeg je u aktuelnoj političkoj borbi za orijentalizaciju/deprovincijalizaciju Balkana smenio evropski neoliberalizam.

Žal za socijalizmom: nostalgija, jugonostalgija, titostalgija

Kolektivna i individualna sećanja na socijalizam ne iscrpljuju se sa svakodnevnim pežorativnim poštapanjima, pojednostavljenim dnevno-političkim diskvalifikacijama i novim pisanjima istorije u revizionističkom duhu „slabe“ ili „jake“ demonizacije. Na drugom polu pojavljuje se nostalgična emocionalizovana naklonost – „tužna ljubav“, „slatkogorka čežnja“ prema socijalizmu – koju je moguće situirati u širokom rasponu od depolitizovane masovne kulture do obuhvatne idealizacije epohe. Kao kovanica nastala od grčkih reči *nostos* (povratak kući) i *algos* (bol), nostalgija je tek sredinom 20. veka pojmovno zasnovana i u disciplinama koje se bave analizom društava i kultura. Bilo da označava tugu za domom kod mornara mesecima zarobljenih na palubama jedrenjaka, čežnju viktorijanskog čitaoca za imaginarnim egzotičnim predelima opisanim u literaturi, žal *Fin de siècle*-a za srednjovekovnim jedinstvom između čoveka, sveta i boga, ili lament nad nestankom istine/stvarnosti u spektaklima (Gi Debor/Guy Debord), ikonama (Džordž Lipšic/George Lipsitz) i simulakrumima (Žan Bodrijar/Jean Baudrillard) postmodernog doba, nostalgija uvek markira izmeštenost pojedinca/grupe/zajednice iz „udobne zone“ i referira na preradu/konstrukciju prošlosti uslovljenu „neudobnom“ sadašnjicom, pre nego na stvarno iskustvo minulog doba. Ne može se tvrditi da je nostalgija u zajedničkom sećanju vezana isključivo za moderno doba, ali može da su je modernizatorske, prosvetiteljske, utopističke projekcije budućnosti i tehnološke pretpostavke „zamišljanja zajednica“ tokom poslednjih nekoliko vekova učinile masovnim fenomenom. Bez obzira na to što je moguće apstrahovati određenu aistorijsku strukturu nostalgičnog zova iz (imaginarne) prošlosti, treba naglasiti da u različitim istorijskim periodima i kontekstima nostalgija uvek ima različita uporišta, intenzitet i grupna obeležja. Nostalgija je *conditio sine qua non* rasističkih, nacionalističkih, verskih i imperijalističkih poziva na konzervativne revolucije, pod uslovom da je „jaka“ i politički artikulisana. Kada je „slaba“ i ne pretenduje da korenito menja budućnost, pojavljuje se kao višak vrednosti i simbolički kapital u savremenom marketingu i popularnoj kulturi („kulturalna arogancija“ *old school* praksi).

Mitja Velikonja razlikuje lične i kolektivne, materijalizovane i osećajne, instrumentalne i neinstrumentalne, te mimetične i satirične nostalgije. Podela na lične i kolektivne nužna je zbog toga što se lične nostalgije, mada uokvirene kolektivnim, nikada u njima ne iscrpljuju.

Svako je nostalgičan na ličan, subjektivan način, ali u širim koordinatama karakterističnim za društvenu grupu. Nostalgija može biti materijalizovana u raznim predmetima, suvenirima, spomenicima, antikvarnom ili novoprodučenom robom, ali i neospoljena, odnosno zadržana u sentimentu, sećanju, uverenju. Za neinstrumentalne nostalgije Velikonja navodi da su autoreferentno namenjene sebi, a za instrumentalne da su artikulisane u pravcu ostvarenja nekih konkretnih ciljeva i namera. Za mimetične nostalgije ovaj sociolog kaže da aludiraju na autentičnost, kite se aurom „stvarnog iskustva“, da su opsednute realističnim prezentacijama (imitacijom, rekonstrukcijom), dogmatske (neanalitičke) i bespogovorne, dok su satirične mladalački razigrane, ironične, namerno eklektične, hibridne, karnevalske, blasfemične i ignorantske prema kanonima (Velikonja, 2010: 34).

Crvena nostalgija, žal za socijalizmom, pojavljuje se mestimično u svim navedenim nostalgičnim obličjima. Karakteristična je za postsocijalistička društva Srednje, Jugoistočne i Istočne Evrope, suočena s tranzicionim izazovima i protivrečnostima. U Rusiji je poznata kao sovjetska nostalgija, u Nemačkoj kao „nostalgija za Istokom“ (*Ostalgie*³⁰), u bivšoj SFR Jugoslaviji kao jugonostalgija. U različitim kontekstima „crvena nostalgija“ ima svoja varijantna obeležja i akcentuacije. U nekadašnjoj Istočnoj Nemačkoj „gorko-slatka tuga“ mahom se vezuje za predmete iz svakodnevnog života, poput semafora i automobila iz DDR perioda (trabant je možda najpoznatiji nostalgični simbol u čitavom postsocijalističkom svetu), i kao takva je izrazito depolitizovana i karnevalizovana. Treba reći da u Nemačkoj, za razliku od drugih postsocijalističkih zemalja, postoji i snažan levičarsko-anarhistički politički aktivizam kao oblik omladinske (kontra)kulture, ali nema osnova da se on smatra integralnim delom istog nostalgičnog „talasa“. U Rusiji demonstracije na kojima se nosi Staljinova slika govore o žalu za slavnim danima antifašističkog otpora, ali i izgubljenom vojnom moći i političkim uticajem u svetu. U zemljama bivše Jugoslavije nostalgiju bude sećanja na „zlatno doba“ pop-kulture (jugoslovenski rok, pank, novi talas, film, humoristične serije i emisije, estrada), sportske uspehe klubova i reprezentacija (pre svega u kolektivnim sportovima), omiljene prehrambene proizvode, omladinske radne akcije, služenje vojske, putovanja i – što je za temu ovog rada možda i najvažnije – deprovincijalizaciju mentaliteta, naročito vidljivu u polju visoke kulture

30 *Ostalgie* je nemačka kovanica za nostalgiju za Nemačkom Demokratskom Republikom, dobijena kombinovanjem termina *Ost* (istok) i *Nostalgie* (nostalgija).

i umetnosti. Postsocijalistička društva nostalgična transverzala preseca u rasponu od tople privrženosti drangulijama iz socijalističke svakodnevice, preko čežnje za nematerijanim oblicima društvenog blagostanja poput solidarnosti i prijateljstva, do tuge i besa zbog egzistencijalnih uskraćenosti u rizičnom, kapitalističkom društvu (nezaposlenost, socijalna i zdravstvena zaštita).

Distinktivnu crtu unutar jugonostalgичnog diskursa ima tzv. *titostalgija*. Fenomen titostalgije, i uopšte pamćenja/sećanja na Tita i titoizam naročito je zanimljiv savremenim antropološkim i sociološkim trendovima, jer metodološki olakšava pristup kolektivnom sećanju na socijalizam, budući da ga u velikoj meri „okuplja“ oko jedne markantne ličnosti/eponima/brenda. To međutim, ne znači da su titostalgija i jugonostalgija samo različite oznake za isti pojam. Mitološko suženje Tita i proliferacija značenja o njegovom životu i delu u titostalgiji „jači“ su nego što je to slučaj sa nostalgичnim sećanjem na Jugoslaviju. Jugonostalgiju karakterišu imago velike, zajedničke države (od Triglava do Vardara), „svejugoslovenski“ elementi, kao i iskustvo relativno slabih međuetničkih i međunacionalnih tenzija, zbog čega ona kao da ima nešto manje potrošene političke „zube“ od titostalgije koju lako prisvajaju najrazličitije ideološke pozadine, leve podjednako kao i desne. Kako je Velikonja pokazao, titostalgija je rezultat/praksa/proces individualizovanog, komercijalizovanog, hibridnog, otvorenog, eklektičnog, heterokulturnog, unutar sebe disonantnog, a nadasve emocionalizovanog prožimanja organizovanog javnog diskursa („kulture titostalgije“ postavljane „odozgo nadole“) i spontanih pojedinih inicijativa („titostalgичne kulture“ emitovane „odozdo nagore“), u okviru kojeg „je moguće bezmalo sve, uključujući najvratolomnije kombinacije i sinteze“ (Velikonja, 2010: 41). Uprkos tome što titostalgичni i jugonostalgичni rituali i prakse najčešće negiraju postojanje političke dimenzije, oni nisu apolitični. Za Velikonju nostalgija nije samo fantazam, prazna iluzija, „jer se autentično pamćenje često meša sa nostalgijom i kritički vrednuje sadašnjicu (...) Otuda nostalgija“, smatra ovaj autor, „može biti subverzivna, antisistemska i emancipatorska“ (Velikonja, 2010: 145).

„Građanski rat“ sećanja i ideološki rat protiv socijalističkog nasleđa

Čitajući Velikonju, beogradski sociolog Todor Kuljić (tito)nostalgični diskurs sumira u tvrdnjama „da se u prošlosti moglo živeti zajedno, da integracija društva može postojati i bez religije, da je parlamentizam koruptivan, da turbokapitalizam nije bezalternativan i da su multikulturne ideje EU već viđene u Jugoslaviji“ (Kuljić, 2011: 132), ali i navodi da je protestni učinak nostalgije u praksi zanemarljiv. Iako ističe da nostalgija nije kompatibilna sa društvenokorektnim samoopisom u postsocijalističkom društvu, niti može služiti sveprisutnoj praksi „glačanja biografskog kontinuiteta“ (Kuljić, 2011: 128), Kuljić savremenoj titostalgiji potpuno odriče političku težinu „jer se“, kako navodi, „njena javna ikonografija na prostoru bivše Jugoslavije iskazuje samo u proslavama, muzejima, suvenirima i grafitima, a ne na radničkim štrajkovima.“ (Kuljić, 2011: 127). U svojoj studiji *Sećanje na titoizam* Kuljić n(e)ostalgiju, ostalgiju, jugonostalgiju i titostalgiju s jedne, odnosno revizionizam, demonizaciju socijalizma, antiantifašizam, *Gulag&Goli otok memory*, te jugofobiju s druge strane, razmatra kao dve strane jednog procesa – „građanskog rata“ sećanja u postsocijalističkim zemljama. Za Kuljića ovaj „građanski rat“ nema predznak ideološkog sukoba, jer ni jedan od njegovih krajnosnih aspekata ne problematizuje obnovljeni kapitalizam³¹ i normalizovani nacionalizam kao hegemonu okvire sećanja na socijalizam. Poželjno je stoga razmotriti najaktuelnije društveno-ekonomske i ideološke pretpostavke ovog „građanskog rata“.

„Građanski rat“ sećanja, koji se vodi između komercijalizovane nostalgije i revizionističke demonizacije, može se smatrati jednim od paravana za ideološki rat protiv nasleđa socijalizma u tranzicionom društvu. Ulog u ideološkom ratu, pa samim tim i „građanskom ratu“ sećanja o kojem govori Kuljić, nisu preduzetničko društvo i nacionalno rodoljublje,

31 Sintagma „obnovljeni kapitalizam“ odnosi se prvenstveno na promenu političko-ekonomskog sistema u zemljama bivšeg Istočnog bloka i bivše Jugoslavije nakon pada Berlinskog zida, iako je element „obnavljanja“ prisutan i u pojmu „neoliberalizma“, primerenijeg zapadnoevropskom i američkom kontekstu nakon konzervativno-liberalnog zaokreta koji se dogodio u eri Margaret Tačer i Ronalda Regana. „Kapilarna“ povezanost obnovljenog kapitalizma i neoliberalizma odavno je uočena – kompromitacija emancipatorskog cilja i jasni znaci skorog privrednog sloma na socijalističkom Istoku ohrabрили su napuštanje koncepta države blagostanja na kapitalističkom Zapadu, mada se ne može reći da su odlučujuće tome doprineli.

već nasleđa socijalizma kao što su javna/društvena svojina, klasna, rodna i generacijska solidarnost, zdravstvena i socijalna zaštita, internacionalni humanizam, radničko dostojanstvo. U borbi protiv socijalističkog nasleđa *prevrednovanje* i *manipulacija* su osnovni mehanizmi ideološkog zavoda. Nov pogled u prošlost koji neodmereno polarizuje aktere na dobre i loše, ali sa obrnutom slikom od one koju je gradila socijalistička historiografija samo je jedan način prevrednovanja socijalističkog nasleđa. Drugi, možda i važniji dešava se u jeziku. Kako čitalački refleks pojam „radnika“ dovodi u vezu sa industrijskom proizvodnjom (koje gotovo da više nema), a „kapitalistu“ sa eksploatacijom najamnog rada, u javnom govoru preovladali su „investitori“, „preduzetnici“ i „poslodavci“, odnosno „zaposleni u javnom i privatnom sektoru“, čime su u jeziku preokrenute uloge ovih klasa na osi pokretača stvaranja društvene vrednosti. „Poslodavac“ jezikom prisvaja zaslugu za društvenu proizvodnju, a odriče je onima koji je izvode u praksi. Dogmatizovani stav da se odnos proizvodnje i potrošnje ne može uskladiti, urediti, isplanirati, racionalno ustrojiti, te da ga treba prepustiti iracionalnoj i hirovitoj prirodi tržišta (kojoj se ipak još uvek religiozno veruje da će, ako (p)ostane „neometano“ i „slobodno“, pružiti najveće moguće blagostanje najvećem broju ljudi) služi antisocijalističkoj, tranzicionoj logici prema kojoj „zaposleni“ treba da budu zahvalni kada dobiju priliku da rade, a puni razumevanja kada je gube.

Međutim, da bi tržište zaista bilo „slobodno“ od potreba ljudi, i valjda moglo da ih zadovolji jedino kada bude moglo potpuno da ih diktira, potrebno je neutralisati institucionalne i mentalitetske recidive institucija socijalističkog vremena, a to nije lako i često je praćeno otporom. Iako su standardi u pogledu elementarne egzistencijalne sigurnosti i društvenog blagostanja, bar na prostoru bivše Jugoslavije, postavljeni i dostignuti u socijalizmu, ovaj otpor retko kad dovodi do poziva na socijalističku restauraciju, i to delom zbog uspešne ofanzive antikomunističkih ideologema, a delom i zbog toga što su ova dostignuća, izgubivši istorijski predznak, u međuvremenu doživljena kao prirodno pravo. Zbog nemogućnosti da reši egzistencijalne probleme stanovništva obnovljeni kapitalizam ih reistorizuje i osporava kao „stečena prava“, (ne) opravdano im pripisujući determinističku povezanost sa lošom radnom etikom u kapitalističkom sistemu proizvodnje.

Manipulativni aspekt ideološkog rata protiv socijalističkog nasleđa nadovezuje se na terminološka „osveženja“ kojima se kapitalizam

oslobađa od „prtljaga“ čitalačkog refleksa marksističke teorije. Ako je cilj ideološkog rata ustoličenje tranzicione epohalne svesti kojom dominira bezalternativnost kapitalizma i neminovnost tranzicionih „bolnih rezova“, njegovo ideološko sredstvo vrlo je slično maksimi „zavadi pa vladaj“ i zasniva se na (pre)usmeravanju nagomilanog besa, frustracije, očajja i drugih vidova tranzicione „negativne energije“ u sukob između podeljenih i međusobno antagonizovanih delova radničkog korpusa, koji i sam dobija karakter klasne borbe. Pogled na postsocijalističku društvenu stratifikaciju izdvaja radnike u privatnom sektoru, radnike u javnom sektoru i preduzetnike (menadžere, preduzetnike, bankare). Pod izgovorom da su radnici u privatnom sektoru „manje jednaki“ od radnika u javnom, ozakonjuje se lakše otpuštanje ovih drugih, a sve zarad nekog budućeg prosperiteta koji se, međutim, više ni ne garantuje. Kao faktor ideološkog „bacanja prašine u oči“ pojavila se famozna *politička klasa* koja je, navodno, korumpirala i kontaminirala „partijskim kadrovima“ čitav javni sektor, pa je ovaj postao predmet sveopšteg odijuma. Vizija društvenog totaliteta prema kojoj se radničko dostojanstvo i proizvodna delatnost³² priznaju samo privatnom sektoru, „poslodavce“ i „investitore“ mistifikuje u uslov svakog ekonomskog napretka. U takvoj slici kapitalisti ne samo da su zaštićeni kao „svete krave“ i oslobođeni od bremena eksploatatorskog „parazitstva“ – tranziciona logika stavlja ga na pleća radnika u javnom sektoru – već su i subvencionisani iz državnog budžeta, dakle od strane poreskih obveznika. Međutim, čak ni sa takvim „vetrom u leđima“ preduzetnički sloj ne uspeva da ostvari svoj cilj – profitabilno poslovanje – verovatno usled drastičnog pada potrošnje u osiromašenim postsocijalističkim društvima. Prezaduženi i nelikvidni tranzicioni kapitalisti, vlasnici „malih i srednjih preduzeća“, krivca za svoje poslovne probleme pronalaze u korupciji javne administracije i prevelikom poreskom opterećenju. I jedno i drugo „upire prstom“ u javni sektor, njegovu moralnu iskvarenost i radnu neproduktivnost, „nezarađane“ plate i „previsoke“ penzije. Apsolutna prevlast korporativnih medija u vođenju ideološkog rata pretenduje na to da nezadovoljstvo nezaposlenih i slabo plaćenih radnika u privatnoj sferi, kao i prezaduženog sloja „malih i srednjih preduzetnika“ postepeno preusmere prema nešto bolje zaštićenom i više plaćenom radništvu u javnoj sferi. Slom solidarne klasne svesti i sindikalne organizovanosti u uslovima takvog ideološkog rata

32 Reduktivna ideološka manipulacija prema kojoj su samo kapitalisti i radnici u privatnom sektoru „proizvođači“, dok je državni sektor „potrošač“ društvenog blagostanja.

sve je izvesniji, ako se već nije i dogodio, delom i zbog toga što su svi oblici otpora „uhvaćeni u zamku“ kapitalističke proizvodnje i potrošnje, komercijalizovani, depolitizovani i neutralizovani, baš kao što je to slučaj sa nostalgijom za socijalizmom.

Literatura:

1. Boym, Svetlana (2001). *The Future of Nostalgia*, Basic Books, New York.
2. Halbwachs, Maurice (1992). *On Collective Memory*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
3. Kuljić, Todor (2004). „Nova kultura sećanja“, *Politika*, Beograd, str. B7.
4. Kuljić, Todor (2002). “Historiographical revisionism”, u: *The Balkans Rachomon – Historiography and literature on Disolution of SFRY*, Helsinki Files No. 11, Beograd: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia, pp. 7-47.
5. Kuljić, Todor (2011). *Sećanje na titoizam: između diktata i otpora*, Beograd: Čigoja štampa.
6. Marković, Predrag (2007). „Socijalizam i njegovih ‘S’ nostalgičnih vrednosti“, *Treći program* br. 3/4 (135/136). Beograd: Radio Beograd, str. 340-350.
7. McPherson, James, *Revisionist Historians*, pristupljeno 12. 08. 2013. <http://www.historians.org/perspectives/issues/2003/0309/0309pre1.cfm>
8. Petrović, Tamara (2009). *Orijentalistički diskurs kao sredstvo političke borbe u protestima 1996/1997 u Srbiji*, diplomski rad, Odeljenje za sociologiju, Filozofski fakultet u Beogradu.
9. Velikonja, Mitja (2010). *Titostalgija*, Beograd: Biblioteka XX vek.

Memories of socialism between n(e)ostalgie and historical revisionism

SUMMARY: The author argues that revisionism in Southeastern Europe interprets the socialist past through the lens of recent social processes such as transitional capitalism, democratic political pluralism and traditional religious-confession conciliarity. Nostalgia on the other hand seeks a better and more

humane future in an idealized vision of the socialist past. The demonization of the past is showed as a contrasting background for current social values in the optics of “corrective lens” of an inverse logic. Furthermore the existence of nostalgic-utopian escapism gives evidence for the ideological failure of these values to construct unambiguous picture of the current society. However it will be shown that although nostalgia and revisionism are two conflicting cultural memories, they are also complementary discourses in a common ideological war against the socialist heritage. Since the critical impact of nostalgia in practice is negligible, the “civil war” between the nostalgic and revisionist memories is just an ideological “smokescreen” which facilitates the elimination of workers’ rights acquired under socialism and contributes to the complete breakdown of class solidarity.

KEYWORDS: socialist past, nostalgia, historical revisionism, “civil war” of memories

DAVIDE GALLO LASSERE

A CROSS-SECTION OF EUROPE³³

No doubt that this, our crisis, is generated outside European borders. Hence, it is only by placing it within the proper historical and geographical coordinates that we can grasp its true extent. It appears equally clear that it is the European Union where the decades-long crisis of global capitalism has now reached its unparalleled peak. Ergo: the crisis that is tearing the old continent apart reveals the general problematic of the current phase of neo-capitalism.

210

The Neck of The Goose That Laid the Golden Eggs

The current regime of accumulation driven by finance is unsustainable. It represents the desperate attempt of the systemic cycle of accumulation driven by the hegemony of the U.S. to extend its declining fortune. After the gradual exhaustion of the Fordist model of regulation, we are in fact witnessing the financial restart of the economy in the hope of recovering the profit rates eroded by the intensity and the extent of the struggles of the '60s and '70s. Such an attempt is (also) brought forward through the distorted metabolization of some instances at the core of the protest movements; however, nowadays, this does not matter. What matters the most is how this combination of countermoves has led to a radical transformation of classical liberal democracies – which appear, at any rate, unable to provide a safe haven to the needs of unlimited expansion of capital itself. This disturbing configuration manifests itself in the European Union through the paradoxical features of the historical deadlock where everything degenerates continuously so that nothing can really change.

The European project – built to compete against American imperialism (Mandel) or, according to other scholars (Poulantzas), to better deal with the political institutions in the new economic framework – bears, in its own matrix, the principles of German *ordo-liberalism*³⁴. From

33 Tekst je originalno objavljen na italijanskom jeziku: <http://quaderni.sanprecario.info/2014/04/uno-spaccato-delleuropa-di-davide-gallo-lassere/>

34 For the analysis of Ernest Mandel and Nicos Poulantzas, cf. C. Durand, *Pour en finir avec l'Europe, La fabrique*, 2013, p. 13-19; about the influence of German *ordo-*

the Treaty of Maastricht to the recent Treaty on Stability, Coordination and Governance (TSCG), via Lisbon, each political step of the gradual European integration implies a subtraction of democratic discretion by implementing mechanisms for (alleged) (re-)structural adjustment. The notorious “external constraints” to the management of currency and interest rates, as well as the strict budget parameters recently incorporated in the constitutions of various countries, set the narrow space for manoeuvre within which it is no longer legally possible to make any progressive political and economic choice: the unconstitutionality of Keynesian social democracy. Articles 7 and 8 of the TSCG not only oblige the “contracting parties” to support the European Commission whenever it imposes certain “proposals or recommendations” (*sic!*) to the state “that has violated the deficit criterion”, but they also establish the possibility of denunciation between Member States³⁵. Result: if someone (a country in trouble) does not conform to the parameters, the initiative of a single member state (who knows which one?) will suffice to compel the Court of Justice to impose a remedy.

The straitjacket of these golden rules, therefore, not only prevents *de jure* from acting on the structural causes of insecurity and inequality, but also prescribes the unbridled rivalry and competition as optimal solutions for the social pathologies caused by themselves. In short, in this constellation, the unique currency is the most effective vehicle for a strategy aiming to ensure universal competitiveness. The euro, as it is, equates countries with radically different forces of production, labour markets, education systems and social security, favouring the explosion of asymmetries, rather than a virtuous upward convergence. Preventing any other type of compensation through monetary policy, the euro *de facto* validates the wage deflation as the main way to equilibrate the financial and commercial imbalances within the Eurozone. Even worse, the unique currency not only condemns to a programmatic exploitation of work – both at the centre and in the periphery of the EU – it also leads to a model of accumulation increasingly mercantilist and parasitic at the same time.

liberalism, in addition to the classic study of Michel Foucault on the birth of biopolitics, cf. Dardot P., C. Laval, *The new way of the world*, Verso, 2013, Chapters 7:11.

35 “The Contracting Party that, on the basis of its own assessment or evaluation of the European Commission considers that another Contracting Party has not taken the necessary measures to comply with the judgment of the Court of Justice may appeal to the Court of Justice and ask the ‘imposition of financial sanctions” http://www.european-council.europa.eu/media/639226/10_-_tscg.it.12.pdf. For a discussion of the TSCG, cf. F. Lordon, *The malfaçon*, *Les liens here libèrent*, 2014, p. 45-50.

In such a rigidly disciplined context, the best strategy for a national economy to survive is attacking its neighbouring economies, conquering ever-larger slices of the foreign market through the reduction of internal costs of labour and of its reproduction. In this perspective, labour is the only still available flexible factor on which the costs of social restructuring can be burdened. Through this strategy, Euro opens fertile lands for the capital of the North, which can invade the Mediterranean economies by taking advantage of the benefits accumulated over the previous years with blows of insecurity and wage compression³⁶. However, there is more. Marginalised by the increasing international competition, deprived of any monetary weapon of self-defence and subjected to repeated waves of speculation, the peripheral countries are forced to sell out their *public utilities* and collective patrimonies in order to try to keep afloat, providing the dominant countries a double position of rent in terms of new business opportunities and of granting themselves a pioneering position in key areas.

Because of space limitations we will not discuss the issue of the economic need for an unique currency in constitutively different economies³⁷, we will rather focus on how such an escalating massacre is producing an indecent pantomime. If we consider how neoliberalism corresponds to a fierce class struggle conducted top-down *via* diktat and financial blackmail³⁸, it is then clear that neither the propertied Mediterranean classes (whose social rights, achieved thanks to the struggles of the twentieth-century, can be dismantled through privatization, austerity and liberalization), nor those in northern Europe, are willing to

36 For a demystification of the alleged Germanic exploits cf. V. Giacché, *Anschluss*, Imprimatur, 2013.

37 In order to establish a socially sustainable unique currency in radically different economies, large-scale changes must be implemented (unification of education systems, harmonization of labor markets, standardization of welfare systems, coordination of macroeconomic policies, fiscal integration to finance these processes and to compensate for residual imbalances between countries, etc.). More than a compelling economic necessity, therefore, the process of establishment of a single currency should be interpreted as an indication of the route: a desirable goal, but certainly not an indispensable prerequisite. In this regard, cf. A. Bagnai, *Il tramonto dell'euro* (The sunset of the euro), Imprimatur, 2012, in particular p. 129-134.

38 For a thorough analysis of the recent turn of financial capitalism since the '70s focused on the class struggle from top to bottom, cf. D. Harvey, *The Enigma of Capital*, Oxford University Press, 2010; Duménil G., D. Lévy, *The crisis of neoliberalism*, Harvard University Press, 2011; L. Gallino, *The class struggle after the class struggle*, Yale University Press, 2012.

slacken off. This does not mean, however, that they are not willing to grant exceptions (under post-democratic regulations) to the rigid rules, because a zero tolerance policy would result in the collapse of their own expropriation project. Just like the United States of America's history, the experience of monarchist Italy and the reunification of Germany have taught us, currency unions cannot be made overnight. Without a continuous loosening of governments' arrangements in the Treaties, the European Monetary Union would have imploded long ago. In this sense, the apparent miracles as the BCE's *Outright Monetary Transactions* program, sponsored by Mario Draghi's presidency, constitutes one among the many stratagems deployed to prevent (delay?) Europe's final collapse. Similarly, more cracks are slowly undermining the dogmas dear to the Troika, the *Große Koalition* and the *Bundesbank*: without such cracks, the EU austerity steel cage would have exploded. National economic policies, in this context of reduced sovereignty, are therefore orchestrated according to seemingly neutral parameters who find their ultimate justification in the a-democratic rationality, a distinctive feature of triumphant neoliberalism. This transcendental principle is nothing but a partisan technocratic construct promoted in order to safeguard the interests of the international ruling élite.

The Aporias of Abstract Europeanism

In the European integration process what is most striking, and revolting, is not the profound democratic deficit within which a political-economic cybernetic is pursued and perfected, it is rather the brash and cynical paternalism through which the representatives of the continental élite supervise the normal functioning of the integrative process. Crisis after crisis, the permanent state of exception and the good of the whole community – being these latter two higher-level instances – force national petty politicians to approve “blood, sweat and tears” measures who would be difficult to justify otherwise.

No government or political leader, in fact, would ever have the necessary support to validate such antisocial policies. Moreover, whenever European *desiderata* have undergone citizens' scrutiny the verdict seemed unequivocally clear: from the Danish rejection of the Maastricht Treaty to the threat of the Greek referendum concerning the umpteenth economic

drain for its rescue. On the other hand, we might think of the public debate who led Sweden to choose not to adopt the Euro or the negative outcomes of the French and Dutch referendums about the approval of the Constitutional Treaty (in Ireland it was necessary to repeat the experiment several times before getting the correct result...). In short, there is widespread social awareness that something is rotten within Europe but, nonetheless, we still observe a perseverance on an odious – and dangerous – inclined plane!

In addition to the loyal militant base among the ranks of the (former) centre-left, even the progressive wishful thinking, in an intransitive request for “more Europe”, risks to play the role of “useful idiot” in the process of dismantling the social and civil rights obtained over the last two centuries. This is mere strategic myopia. The controversy, however, does not consist in the background ethical or political values (who on the left wing can be against the free movement of ideas, languages, experiences, people, cultures, etc..?) and neither in the long term potential viability of such political and cultural ideals. It rather concerns, on the one hand, the calculation of the current disparity of forces and a reasonable timing in order to hope to change substantially the power imbalance; on the other hand, the consideration of the dramatic situation endured by millions of southern European citizens. Of course, the wounds caused by the premature monetary unification are justifiable a posteriori: radically progressive tax policies, massive increases in the EU budget, strong redistribution from the centre to the periphery, etc. However, in order to do more than just a sterile statement of principles, the demand for a “political Europe” aiming to compensate the rampant economism must urgently explain - the clock is ticking! – who, and how, can succeed in this task. Which subjectivity and what means may act as the Archimedean point (enforcement, English speakers would say) to demolish as soon as possible the neo-liberal Europe without going through a breakup of the monetary union. Two considerations (taken from the caustic pamphlet of Lordon mentioned in footnote) seem to frustrate from the beginning all efforts aimed to reform the euro in a social sense.

First, a reluctant (to say the least) Germany must be persuaded. If we consider how the complexity of the European institutional structure and its constitutive impermeability to grassroots requests regularly counter every good intention, the fetishist German hysteria against the inviolable threshold (2% inflation, the 3% ratio of deficit / GDP, 60 % of public debt) is tenaciously interrelated with a national novel that Germany keeps telling herself since sixty years.

Leaving aside the (doubtful) theoretical and historical consistency of such narrative³⁹, we must take into account the decisive role played by the German monetary obsession in the making of the FRG that followed the defeats in both World Wars: a strong Mark, source of stability, social cohesion and prosperity. Now, the absolute independence of the Central Bank, the indefatigable budgetary rigor, the unquestionability of anti-inflationary plans, etc. are certainly not inherent to some alleged Germanic immutable essence. Nevertheless, it is at least naive to underestimate the inertial weight of these axioms that, for a long time now, permeate the spirit of German institutions so deeply that they inform the meta-political frame validated (more or less a-critically) by a significant portion of the political spectrum. By the way, such founding myth, over time, has become a “cultural fact”, a “symbolic invariant”; consequently, it will not endure serious consequences when times will change. In this regard, it is a legitimate belief that even a drastic deterioration of the socio-economic conditions of a large part of the German population could have a minor influence. In fact, due to the geo-economic position held by Germany within the international division of labour, it may be among the last nations to suffer from the direct consequences of the economic crisis.

Furthermore, we must remember that, in the first place, the European “edifice” has proved being a deadly war machine in the service of the financial capital and, secondly, that the Euro “as it is” (that is, where ECB is not a lender of last resort and within the existing communitarian parameters) serves as the spearhead of this institutional monster. The risk lies therefore in the discrepancy between the speed of speculative attacks and the time required to set up a considerable change that would diminish the power of finance. It is in fact implausible to imagine that financial markets will stay quiet when a plan to counter their interests is being developed. They would most likely trigger immediate disciplinary waves of panic resulting in either the cover-up of all reformist ambitions or in an uncontrolled rush of the crisis leading both to the collapse of the current monetary order and to the return of national currencies. In both cases, it is not a rosy scenario. Hence, what has to be done to overcome the current stalemate?

39 Germany, being the largest creditor in the euro zone, has a material interest in promoting deflationary policies. Regarding the balances of Target2 cf. <http://www.eurocrisismonitor.com/img/EuroCrisisMonitor.jpg>; for a quick comment cf. <http://thewalkingdebt.wordpress.com/tag/eurostat-bilancia-dei-pagamenti/>.

Beyond Unique Currency

First, we must recognize how monetary facts accelerate social transformations – for good or for bad. Secondly, it must be emphasized how the unique currency is not necessarily a synonymous of “Europe” or “European Community”. It is not just about the “economistic international”: the free movement of goods, services and, most importantly, capitals is not confined to the space of imagination/ experimentation or to the perimeter of the feasibility of “Another Europe”, to use an expression rejuvenated in the last electoral campaign.

216

Meanwhile, the tools developed by heterodox economic theory gradually become richer, although it is not likely that social movements will have an impact in [?] using them. Leaving aside production policies: refusal of debt, harnessing finance (taxation of transactions and income and limitations to the movement of capital), a multilateral clearing-house for the balance of international trade (or a common currency), fiscal integration, Eurobonds, cohabitation of national currencies and Euro, etc.. All of these solutions, more than anything else, contribute to the articulation of a socialist governance that, as such, should be welcomed especially in these dark times. They presuppose, however, a delegation to trusted representatives or the support of a political body that still has to come.

So, what should we rely upon in order to begin to improve immediately the existing state of affairs, avoiding at the same time any kind of complicity with the dominant economic logic? As mentioned, the monetary phenomena are a priority in the economic sphere. This is due to the holistic nature of currency, a “total social fact” by definition. Designing and implementing alternative monetary circuits to facilitate economic exchanges, establishing autonomous savings banks to finance a socialization of investments and support the production of man by means of the man: such practices would constitute an optimal solution to circumvent the yoke of capitalist finance, giving formal and material independence back to participants in the initiatives.

Such a monetary proliferation, according to the principle of the common⁴⁰, requires the support of technicians and experts as well as a direct implication of activists and citizens. It could definitely serve a democratization of economics and, therefore, bring in positive contents

40 Cfr. <http://quaderni.sanprecario.info/category/effimera/comune-reddito-moneta/>

to the intransigent opposition to the increasingly extreme tendencies of capitalism that are ravaging the European Union (which, so far, has proved to be a perverse mix of necessity, domination and chimera or, better: domination through the chimera of necessity). Fighting monetary standardization does not mean fighting capitalism tout court or tackling the ecological crisis.

This path, however, could be one of the most profitable ways to circumvent the practical and theoretical traps that so often pollute the majority of discourses related to “Euro, Europe and the crisis”. A fierce criticism of the euro articulated with concrete monetary alternatives might constitute, also in terms of mobilization, a wiser bet.

Intervjui

Bauk kruži Slovenijom: prvi koraci Inicijative za demokratski socijalizam

Intervju sa Lukom Mesecom

Koalicija „Združena levica“ kojoj pripadaju Demokratska stranka rada (DSD) i Stranka za održivi razvoj Slovenije i ekosocijalizam (TRS), te Inicijativa za demokratski socijalizam (IDS) iz Slovenije, na nedavnim izborima za Evropski parlament je osvojila 5,48% glasova. Budući da je reč o prvoj i uspešnoj kandidaturi nove leve stranke u Sloveniji i regionu, objavljujemo intervju sa predstavnikom IDS-a, Lukom Mesecom.

220

Gerusija: Nedavno ste osvojili 5,48% glasova na evropskim parlamentarnim izborima. Šta to znači za IDS i kakav je vaš stav prema funkciji i ulozi Evropskog parlamenta?

Luka Mesec: Sa jedne strane, to je veliki uspeh za IDS i za koaliciju „Združena levica“, posebno u odnosu na partije „levog centra“ poput Socijaldemokrata i Pozitivne Slovenije. Naime, mi kao nova levica – sa radikalnim programom i bez ikakvih sredstava – osvojili smo samo 1% glasova manje od trenutno najveće parlamentarne stranke „Pozitivna Slovenija“ (PS) i samo 2% manje od Socijaldemokrata (SD) koji imaju preko 10.000 članova i dugu tradiciju.

S druge strane, nije potpuno jasno šta je doprinelo takvom rezultatu. Moguća je i interpretacija da smo takvu podršku zapravo dobili zbog slabosti PS i SD. Naime, PS je jedan mesec pre izbora počeo da se raspada zbog frakcijskih sukoba dok je SD imao vrlo nepopularnog predsednika koji je izgubio veliki deo potpore. Koja od ove dve interpretacije je tačna, videćemo 13. jula na parlamentarnim izborima. Ovde će situacija za nas biti vrlo teška: s jedne strane, menja se predsednik SD-a i novi predsednik je počeo da gradi „levi blok“ oko SD; s druge strane, u politički prostor je stupio novi akter, Miro Cerar. On je vrlo zanimljiv lik. Mogli bismo reći da je „otelovljenje savremene *mainstream* ideologije“: on je sve što hoće ljudi. On je „odgovoran“ muškarac u pedesetima, poznata ličnost i dežurni

moralista. I – što je najbitnije – dosta je neodređen, tako da svako u njega može da projektuje svoje ideale. Odmah po nastupanju dobio je podršku od 33% u Sloveniji.

To jako pogoršava situaciju jer će se naravno deo naših birača odlučiti za jednu od te dve opcije (SD ili Miro Cerar). To je posebno opasno zbog toga što će slovenski „levi“ glasači glasati za najjačeg protivnika Janeza Janše (vođe desnice) pošto se boje Janše kao „slovenačkog Orbana“. U takvoj situaciji i naši birači će vrlo verovatno glasati za Mira Cerara ili SD.

Gerusija: Budući da IDS predstavlja novu levu i antikapitalističku stranku u Sloveniji i za sada jedinu takvu partiju u regionu, njeno organizaciono iskustvo je izuzetno bitno za postojeće leve pokrete. Pitanje organizacije je problem koji pokriva dosta tema, od kojih se ona ključna odnosi na partijsku strukturu IDS – kako se ona razlikuje od dvadesetovekovnih komunističkih i socijalističkih partija? Kako se ona odnosi prema iskustvu realnog socijalizma i socijaldemokratije?

L.M.: IDS pokušava da uspostavi vrlo dinamičnu i demokratsku partijsku organizaciju u kojoj baza ima veliki uticaj i u kojoj se odluke donose „odozdo“. Primera radi, to konkretno znači da nemamo jednog vođu, nego kolektivno vođstvo, tj. Savet stranke. Taj savet okuplja trideset izabраниh delegata sa kongresa stranke i dvadeset sedam delegata lokalnih odbora koji na svaki sastanak mogu poslati drugog delegata. O strateškim stvarima se prvo raspravlja u lokalnim odborima pa se onda iznose pred Savet gde se o njima glasa.

Druga stvar direktne demokratije je referendum. U našem statutu je određeno da se o svim strateškim odlukama odlučuje na najširoj ravni, tj. na ravni celog članstva stranke. Na primer, pitanje da li da izlazimo na parlamentarne izbore razrešili smo pomoću referenduma na kojem su mogli da glasaju svi članovi stranke.

To su konkretni elementi direktne demokratije u stranci, koji su nedostajali sličnim strankama u XX veku. Mi pokušavamo da uključimo članove u delovanje stranke, u rasprave, te u odlučivanje unutar stranke, kako bismo izbegli otuđivanje vođstva od baze, što se često dešavalo u komunističkim i socijaldemokratskim strankama.

Gerusija: S druge strane, tu je takođe i pitanje masovnosti i strategije partije prema glasačima – kako prevazići postojeće oblike građanske politike koje biračko telo posmatraju tek kao pasivne glasače?

L.M.: Tu moramo ponoviti ono što je Bernd Riksiner, predsednik nemačke partije „Levica“ (*Die Linke*), rekao jednom: „Za nas, politika se tiče uključivanja ljudi.“ To znači da socijalistička stranka ne sme nagovarati ljude samo kao „glasače“, nego da mora uvek pokušavati da ih kroz različite kampanje uključi u svoj rad, u svoje rasprave i u donošenje odluka. Zbog toga je unutrašnja demokratija toliko važna. Ljudima bi trebalo osnažiti da svojim radom, aktivizmom i sudelovanjem u raspravama sprovede promene koje žele da vide u svetu.

Gerusija: Kada posmatramo partije na Balkanu uopšte, a pogotovo zemlje bivše Jugoslavije, čini se da većina vladajućih partija različitih orijentacija – od deklarativno levih pa do ekstremno desnih – zastupa slične ako ne i iste ekonomske politike, a to su politike koje zagovaraju neoliberalna načela poput mera štednji, fiskalne konsolidacije, liberalizacije radnog zakonodavstva, privatizacije, itd. Za razliku od njih, IDS se jasno protivi neoliberalnim merama i ne povlači se iz oblasti ekonomije. Možeš li nešto reći o tome kakvu alternativnu ekonomsku politiku zastupa IDS i na koji način bi ona mogla da se realizuje?

L.M.: IDS je pripremio program koji smo nazvali “Razvojni model za Sloveniju i Evropsku Uniju” i u kojem smo predložili paket socijalističkih politika za izlazak iz krize. Ilustracije radi, ukratko ću opisati ekonomski deo programa za Sloveniju koji je sastavljen od nekoliko koraka.

Prvi bi bio da se pomoću „loše banke“, koju bi osnovala država, razduže slovenska poduzeća i banke, čime bi se one nacionalizovale (ako se to već nije desilo, jer su – primera radi – tri najveće slovenske banke trenutno u državnom vlasništvu).

U drugom koraku se ne bi išlo u privatizaciju, kao što namerava da učini trenutna vlada, nego bi se zadržalo državno vlasništvo. U tom bi slučaju upravljanje bankama preuzeo državni *holding*, agencija koja u Sloveniji upravlja državnom imovinom i koja bi, u dogovoru s radnicima i

radnicama, postavila krizne uprave u preduzeća kako bi se ona sanirala uz zadržavanje radnih mesta.

U trećem koraku intenzivirali bismo ulogu radnika u tim preduzećima uvođenjem politike otvorenih knjiga. To znači da bi svi imali uvid u poslovanje firme – uprave bi bile pod radničkom kontrolom, uveli bi se radnički izbori za direktore... Slično bismo pokušali napraviti i u privatnim preduzećima korištenjem i širenjem postojećih mehanizama upravljanja.

I na kraju, ništa manje važno, državnu imovinu koncentrisanu u državnom *holdingu* upotreбили bismo za koordiniranje privrede, za industrijsku politiku, za izgradnju privrednih lanaca u granama u kojima Slovenija ima potencijale, kao što su drvoprerađivačka industrija i elektrotehnika, te bismo podsticali udruživanje radnika u samoupravne zadruge.

Ovo rešenje naravno još nije socijalizam, nego tranzicijski program. U kratkom roku takvim merama ponovo bismo izgradili privredne kapacitete, ostvarili radna mesta, snizili nezaposlenost i uveli radničku demokratiju u preduzeća, kao i demokratizovali upravljanje cele privrede.

Naš program, na žalost, još nije preveden na hrvatski/srpski, još uvek radimo na tome, ali slovenska verzija je dostupna na našoj internet stranici.¹

Gerusija: Budući da je Slovenija istovremeno deo Evropske Unije, te takođe i njene periferije, IDS postavlja pitanje Evropske Unije kroz prizmu socijalizma. Povodom pitanja alternative, kakva je vaša politika prema EU?

L.M.: Da, socijalističku politiku danas je još teže sprovoditi u državi kakva je Slovenija posebno zbog članstva u EU. Na EU možemo gledati kao na instituciju evropskog kapitala koja je kroz pretenziju „udruživanja Europe“ na tom kontinentu uspostavila neoliberalizam. Sadašnja EU tako je najviše globalizovana unija država na svetu i to je unija država koje između sebe ne saraduju, nego se takmiče. U toj utakmici, sa strane nadnacionalnih institucija, državama su oduzete monetarne i fiskalne nadležnosti, tako da države u toj kompeticiji nemaju puno drugih sredstava osim da pokušavaju da dobiju „konkurentske prednosti“ snižavanjem troškova radne snage i srozavanjem životnih standarda.

¹ Vidi: <http://www.demokracicni-socializem.si/>

Takav političko-ekonomski okvir otežava sprovođenje čak i nekih blagih kejnzijanskih politika, a kamoli socijalističkih. Maneverski prostor država je izuzetno redukovano isključivo na liberalne politike. Zbog toga mnogi razmišljaju o izlasku iz EU kao o rešenju, ali to bi bio vrlo riskantan potez. Kad bi, na primer, neka mala država pokušala izaći iz EU, moglo bi se očekivati da bi usledila prava invazija spekulativnih tržišta na njenu valutu – ne zaboravimo, jedan od glavnih argumenata za uvđenje evra bilo je upravo sprečavanje uticaja spekulacija. Pored toga, ubrzo bi usledile i sankcije evropskih država i samim tim još veće siromaštvo.

U „Inicijativi za demokratski socijalizam“ se zato zalažemo za reformu EU. Zahtevamo demokratizaciju institucija, tražimo da Evropska Centralna Banka finansira dugove evropskih država, kako što to radi svaka normalna centralna banka, i naposljetku tražimo da se pomoću Mehanizma za stabilizaciju i kohezijske politike sprovede program privredne obnove EU, a posebno njene periferije.

Znamo da veći dio tih ideja nećemo ostvariti kroz parlament. Za ovakve reforme potrebna nam je drugačija snaga: s jedne strane, klasna solidarnost radnika EU, uz pomoć levih stranaka i sindikata, a s druge strane, savez evropskih perifernih država, otprilike poput nekog novog „pokreta nesvrstanih“.

Gerusija: Takođe, kada je reč o EU, bitno pitanje je vaša saradnja sa drugim levim partijama, poput grčke Sirize, za koju ste često naglašavali da je model nove leve partije. Kako vidite ulogu IDS-a u vašoj trenutnoj i budućoj saradnji?

L.M.: Na ravni EU trebalo bi da gradimo alijansu levih socijalističkih snaga kao što su npr. IDS, Siriza, Die Linke. Sve te partije bi trebalo da sarađuju na evropskom nivou i da se zalažu za reforme, dok bi s druge strane trebalo graditi bazu među pokretima u Evropi, kako bismo pokušali da na svakoj mogućoj ravni reformišemo ustroj EU.

Gerusija.: Nakon evropskih parlamentarnih izbora sada vam predstoje lokalni i parlamentarni izbori u Sloveniji. Kakav vam je program za te izbore i koji su vam dalji planovi? Šta još možemo da očekujemo u narednom periodu od IDS-a?

L.M.: Da, za mesec dana nam slede nacionalni izbori. U IDS-u smo odlučili da još jednom nastupimo u koaliciji „Združena levica“, u kojoj su još i Stranka za održivi razvoj (TRS), Demokratska stranka rada (DSD) i „Četvrti blok“, kojeg čine različiti pokreti. Zajedno idemo na nacionalne izbore, a na jesen nas čekaju još i lokalni. To su sve prilike da izgradimo svoju bazu kroz izborne kampanje. Međutim, glavni sukobi u Sloveniji nisu kampanje nego borba protiv najgorih liberalnih mera do sada: država planira da do kraja godine rasproda petnaest preduzeća koja su trenutno u državnom vlasništvu, da izvrši reformu univerziteta posle koje će 40% studenata plaćati školarine, priča se o liberalnoj reformi zdravstva itd. Zato pored izbora, moramo raditi sve kako bi se angažovali na tim frontovima i da počnemo sa izgradnjom socijalističkog pokreta na terenu.

*Intervju vodio i priredio: Aleksandar Matković
Jun 2014*

Geografije moći – sa Severa ka Jugu i nazad

razgovor sa napuljskom grupom Città Future

Gerusija: Kako biste predstavili vašu grupu, vaš časopis i generalne crte u kojima se artikuliše vaš rad?

226

Città future: Da bismo odgovorili na ovo pitanje neophodno je podeliti kratku istoriju našeg časopisa u različita razdoblja: prvobitno razdoblje u kojem je još uvek trebalo da se obrazuje grupa manje više revnosnih saradnika, čiji je cilj u suštini bio da se izade sa političkim čitanjem stvarnosti i promena koje su onda bile u toku, a da se ne usvoji jedna “politizirajuća” perspektiva, to jest da se ne bude unutar zvanične politike; i drugi period, u kojem smo izdvojili tri tematska jezgra i rubrike za obradu (Iskustvo i predstava, Grad čoveka, Tranzicije), sa ambicijom da ih pretvorimo u radne grupe koje su kadre da postave zajedničke i dugoročne ciljeve proučavanja i gde je časopis u suštini bio rezultat kompilacije članaka koji su se vrteli oko tih rubrika. Časopis kreće sa nultim brojem januara 2010 godine (vidi: <http://www.cittafuture.org/>). Doduše, manifest je iz decembra 2008. godine (vidi: <http://www.cittafuture.org/index/Manifesto-inglese.html>). I na kraju, trenutni period u kojem smo, uz poteškoće, u potrazi za novom, možda nemogućom ravnotežom između početnog političkog karaktera i težnje za produbljivanjem fokusirane na pojedinačne tačke koje iz drugih razloga u ovom momentu osećamo kao nužne u problematskom istraživanju koje se suočava i sa tim šta je smisao “bavljenja politikom” danas.

Gerusija: Ime vašeg časopisa direktno upućuje na delo Antonija Gramšija, odnosno na *La Città Futura* (Budući grad), čuveni zbornik objavljen 1917. koji je uključivao i jedan od najpopularnijih Gramšijevih tekstova, tekst o ravnodušnim. Pre svega kako ocenjujete značaj Gramšijeve misli, danas, u ovoj fazi kapitalizma i hegemonije neoliberalne

ideologije? Čini nam se da ideja “budućeg grada”, kao prostor borbenog saučestvovanja građana gde, kako je pisao Gramši, društveni lanac neće padati na teret malobrojnih koji se žrtvuju, nije izgubila na aktuelnosti.

Città future: Gramši je neizostavna referenca za doba kao što je ovo sadašnje, tako konfuzno i malo linearno. Njegov doprinos duboko “kulturalan”, a istovremeno “politički” (ali da li zaista postoji bitna razlika između ova dva termina?), čini nam se kao vrlo prikladan pristup, ako hoćemo da shvatimo šta se to zaista dešava oko nas. Njegova misao nam se čini posve “nesavremenom”, i to u dvostrukom značenju činioca transformacija koje su kako nužne tako i kao nikad pre udaljene od “prosečne društvene percepcije” te nužnosti. Budući grad stiče, u ovoj situaciji, “mnogobrojna” lica gde se mogu uočiti otrgnute parčadi prostora saučestvovanja, pored područja novih i uznemirujućih oblika ugnjetavanja. Buduće perspektive su naime ambivalentne, i za nas referenca na Gramšijev ideal može imati smisao kako u obliku programa tako i u smislu “odmeravanja” aktuelnih pojava koji se sa tim idealom razilaze. U oba slučaja aktuelnost Gramšijeve misli se podrazumeva.

Gerusija: U svojim *Zatvorskim sveskama* Gramši uvodi političku metaforu “Napuljsko čudo”, ukazujući na to što se radinost Napolitanaca u sistemu pod kapitalističkom vlašću ne pokazuje produktivnom. To je polazna tačka koja se posle nadovezuje na poznato južno pitanje i na analizu neravnoteže između Juga i Severa, koja je obeležila političku i ekonomsku istoriju Italije od samih početaka. Danas se pak čini da je ta asimetrija prenesena na ravan Evrope, sa svim ideološkim i propagandističkim naracijama koje je prate (evropski Sever produktivan, vredan i štedljiv naspram neefikasnog i parazitskog Juga). Mogli bismo reći da smo danas svedoci mnogih istovremenih “Napuljskih čuda”, rasprostrtih po evropskom kontinentu, i ne samo po njemu, zbog činjenice da kapitalizam generiše konflikt i socijalnu periferizaciju duž geografskih linija Sever-Jug, kao i Istok-Zapad. Koji je glas koji dolazi sa juga unutar jedne takve geografije moći?

Città Future: Gramši uči da postoje “istorijske geografije”, ako možemo tako reći, koje artikulišu istoriju lokalnih razgranatosti specifičnih za kapitalizam na globalnoj skali. Osim toga nisu svi oblici ljudske radinosti silom prilika produktivni. On je naime smatrao nužnim “industrijski progres” fordističkog tipa. Ipak stvarnosti koje su iz istorijskih razloga socijalno manje sklone produktivnosti kapitalističkog tipa (ali bilo bi bolje govoriti o društvenim slojevima) potpuno su unutar kapitalističke ravnoteže na generalnoj skali i isto tako nužne kao i one stvarnosti “u centru”. Čak i da razlike između centra i periferije ne postoje, kapitalizam bi ih sam iz osnova izazvao, od trenutka kada centru treba periferija kao područje kontrastiranja tendencijskom padu profitne stope. Ispravno je tvrditi da kapitalizam generiše ekonomsku “periferizaciju” duž geografskih (i društvenih) linija koje su istorijski manje uključene u dinamiku delotvornosti, ali da ne zaboravimo da on može uvesti takvu periferizaciju, u različitim oblicima, čak i unutar trenutnih centara, ako je to nužno. Od trenutka kada je naime istorija bila ta koja je odredila geografije produktivnosti, status južnih krajeva sveta bi se mogao objektivno protumačiti kao „banka semena“ (u progresivnom osiromašenju) različitih mogućnosti protiv dominacije finansijskog tržišta, a da ne oprostimo činjenicu da u raznim južnim krajevima sveta danas nedostaje subjektivna svest o vlastitoj poziciji u globalnoj ravnoteži. Stoga je nužno izvesno “diskreciono pravo” u odnosu prema istorijskom nasleđu, u smislu kritičkog i slobodnog pristupa. Drugim rečima, jug nosi sa sobom određene društveno-kulturalne crte kojima bi jedno ne više merkantilno društvo trebalo da se inspiriše, ali to čini tako što i dalje u pokušaju da se oslobodi jug sledi sever. Sa ovim premisama glas juga ne može a da ne bude kontradiktoran, i nažalost, manjinski.

Gerusija: Kako danas neoliberalni kapitalizam struktuiraju urbani prostor vašeg grada – grad koji je fascinantan, bogat istorijom i paradoksima? Na primer, na koji se način Napulj suočava sa pojavom koja je danas poznata kao “džentifikacija” – shvaćena kao poburžoazjenje i ekonomsko prevrednovanje čitavih gradskih kvartova, prethodno siromašnih, narodskih, ili jednostavno perifernih i neuglađenih? Osetljiva tema, kao što je uostalom i problem smeća u Napulju, što se isto tako čini relevantnim s obzirom na ideju čistote koju kapitalistički prostor nameće. Gomilanje smeća u centru grada čini se kao neka vrsta povratka

potisnutog, likvidiranog otpada koji kapitalizam “nus-proizvodi” da bi ga potom eliminisao, u ovom procesu takozvane “džentrifikacije” čime se želi homogenizacija i kontrola urbanog prostora.

Città Future: Pjer Paolo Pazolini je na početku 70-tih pisao da Napulj predstavlja neku vrstu “istorijske jame”, koja je, sa svojim manama i vrlinama, neoštećena preživela žestoki vetar modernosti. Od onda, mogli bismo dodati, Napulj je proživio sva najočiglednija izopačenja posleratnog kapitalizma (velike industrije koje zagađuju, getoizacija periferije, divlja gradnja svuda, korupcija, organizovani kriminal kao i onaj ulični), pa ipak onaj karakter izuzetka čini se da i dalje prožima pravu i istinsku “utrobu” grada, gde i džentrifikacija (koja naravno da postoji) zadobija obeležja nužnog posredovanja između starih navika narodskih i vekovnih stanovnika i novih srednje-buržoaskih klasa.

Prostor Napulja je objektivno teško “normalizovati”, barem u uslovima aktuelnog kapitalizma, dok se čini da taj prostor živi sve očevidne protivrečnosti u smislu srozavanja i egzistencijalne marginalnosti, pritisnut “nužnim” odnosom između centra i periferije, o čemu je bilo govora ranije. Smeće koje s vremena na vreme zaposeda ulice grada stoga je samo epifenomen jedne perverzne logike koja godinama mrcvari našu zemlju, koja je pre svega postala deponija za svaku vrstu toksičnih otpada iz cele Italije (ali takođe iz cele Kampanje): njihova vidljivost – ali još više nevidljivost, budući da truje njive i izvore vode – označava bez sumnje simbolički povratak, i mogli bismo reći, gotovo sistemski povratak beskonačne mase “otpadaka” koje naše društvo sad već neumoljivo proizvodi. Iz tih razloga “ambijentalno pitanje” ne može a da ne postane, za nas, političko pitanje u apsolutnom smislu.

Gerusija: Važna je upravo ta perspektiva društvenog totaliteta iz koje se onda pogled čak i na jedno «lokalno» i komunalno pitanje, kao što je odnošenje smeća, pokazuje u izoštrijenijem svetlu. Problem «napuljskog smeća» se obično predstavlja kao žrtva «loše uprave», «neodgovornog menadžmenta» ili «korupcije» koja sprečava normalno odvijanje gradskog života, dok je možda pravi problem upravo u tom takozvanom normalnom toku života, u toj perverznoj logici koja prožima celo društvo, između vidljivog i nevidljivog. Doduše, granice normalnog i nenormalnog su

kod vas zaista poprilično labilne. Neki autori na primer pišu o Italiji kao o «izuzetku za primer». Dakle njen izuzetak i njena abnormalnost (koja se često pripisuje razlikama u kulturi, mediteranskom duhu, folklornim specifičnostima i slično) u stvari su deo jedne perverzne kapitalističke normalnosti, na istoj onoj globalnoj skali koju ste spomenuli. Pa tako je čak i Berlusconi u inostranstvu često viđen kao «tipično italijanski lik», neka vrsta simpatične felinijevske karikature, sa čitavom svojom klijentelističkom i korupcionaškom mrežom sačinjenom od biznismena, prostitutki, dvorskih komedijaša i plaćenih novinara. Ali opet, ako se vratimo na logiku sistema i na razlike Sever-Jug, po čemu bi «anomalija Berlusconi» bila nedostojnija i sramotnija od recimo bivšeg nemačkog premijera Helmuta Kola, nemačkog kancelara tokom šestanaest godina, koji je akumulirao dva miliona maraka iz crnih i nelegalnih fondova, ili od Gerharda Šredera i njegovih «poslova» sa ruskim Gaspromom (o Merkelovoj još ne znamo ništa, i dalje je na funkciji), ili pak Žaka Širaka, dvanaestogodišnjeg predsednika Francuske, a pre toga gradonačelnika Pariza, koji je čak optužen za zloupotrebu državnih fondova i sukob interesa? Sve ove nabrojane ličnosti su i dalje u kolektivnoj percepciji «stubovi» evropske političke istorije, dok je Berlusconi «pušten niz vodu». Vraćajući se na logiku vidljivo-nevidljivo: možda je jedini «greh» Italije taj što pušta da izađu na videlo u žešćem obliku sve one stvari koje već uveliko funkcionišu kao imanentna i tiha logika kapital-parlamentarne politike u celoj Evropi.

Città future: Istina je, jedan od glavnih problema danas je taj da se nepravde, nejednakosti i disfunkcionalnosti uvek imputiraju na račun «loše» uprave državne mašinerije ili ekonomije. Kapitalizam se deli na «dobar», vrli i uzoran, sa jedne strane (razni Kol i Širak koje ste spomenuli), i na «loš» kapitalizam, korumpiran i neodgovoran, sa druge strane. Kao da nema prostora za one glasove koji suprotno tome tvrde da kapitalizam, u svojoj abnormalnoj normalnosti, u svojoj ravnoteži nejednakosti, *proizvodi* na sistemski način koncentraciju moći u rukama malobrojnih (korupcija je stoga posledica, a ne uzrok), delirijum svemoći svetskih elita, strah od budućnosti i od promene, otuđenje i nejednakosti (uključujući i onu između Juga i Severa).

Berlusconi je predstavljao jedan od apsolutnih vrhunaca novog tipa kapitalizma, suštinski povezanog sa kontrolom masovnih medija i sa svim

onim što se oko tih medija kreće; njegov politički uspon je takođe bio i direktan uspon te vrste agresivnog kapitalizma unutar državne mašinerije. Stoga je Berlusconi bio, zajedno sa svojom preduzetničkom grupom, jedan od ključnih momenata – ne samo u Italiji – afirmacije neoliberalne desnice namerene da uništi socijalnu državu i da kompetitivnu logiku preduzeća presadi na sve nivoe. Godinama je Berlusconi dobijao bezuslovnu podršku od industrijalaca i velikih ekonomskih moćnika. Njegova lična figura, sudske nevolje njega (i njegovih firmi), “dvor čudesa” koji ste spomenuli (koji više nego na otkaćenog Felinija podseća na korumpirani dvor rimskog imperatora u poslednjoj fazi Imperije) više nisu bili u stanju da garantuju stabilnost i poverenje krupnim instancama moći, pa su ga te snažne instance – italijanske i evropske – «pustile niz vodu». Možda je poređenje ishitreno, ali sve to pomalo podseća na određene imperatore koji kada više ne mogu da vladaju sobom budu «izbačeni iz igre» od strane pretorijanaca. Aktualnoj logici vlasti, zapravo, potrebna je *nevidljivost* o kojoj ste govorili, što je Gi Debor nazivao logikom celukupnog spektakla, ili spektakla koji je raspoloživ na svim nivoima društvenog života. Pozni Berlusconi, sa *escort* devojkama i skandalima, pripada više obliku usredsređenog spektakla, i prema tome je slabo funkcionalan unutar samog sistema.

Gerusija: Naš časopis “Stvar” definisan je kao “Časopis za teorijske prakse” u nameri da se istraže različite teorijske pozicije koje mogu poslužiti kao kritika društvene i ekonomske eksploatacije i u izgradnji jedne nove leve politike. Koju ulogu po vama može igrati teorija u antikapitalističkoj bici i u artikulaciji alternativnih politika emancipacije? Koje su to teorijske reference koje možete izdvojiti kao relevantne ili bitne za vas?

Città future: Ekstremna ideološka konfuzija kojoj prisustvujemo danas sigurno je posledica napuštanja teorije kao “putokaza akcije”. Na izvestan način možda se radi o obaveznom prelazu, od trenutka kada su se teorija i ideologija u prošlosti često poklapale i dovodile ni do čega drugog osim do neospornog autoriteta političkih rukovodstava koji su hegemonizirali političku praksu. Danas sa više strana izgleda da je faza stranaka, tradicionalno shvaćenih, okončana, i kao što to često biva u istorijskim prelazima, na kraju dolazi do toga da sa prljavom vodom

bacimo i dete. Sigurno je da ogroman deo trenutne politike više ne odgovara organskim teorijskim vizijama te se ona samo čini kao slučajni spoj čisto izbornih takticizama. U tom kontekstu teorija nema više nikakvu praktičnu ulogu. Međutim i dalje smo uvereni u njenu nezaobilaznu korist, ako cilj nije taj da se participira u parlamentarnom zastupanju, nego to da se shvati stvarnost, i zajedno sa tim, mogućnosti za njen preobražaj. Sa ove tačke gledišta, produžiti bez čvrstih teorijskih referenci ravno je idiotluku. Isto tako se čini jasnim pak da se teorija više ne može misliti kao odvojena od političkog delanja ili nesposobna da se rodi ili uzrasta u živom jezgru tog procesa. Shodno tome smo zainteresovani za upoznavanje sa svim onim radovima koji polaze od ovih pretpostavki ubeđeni u nužnost stremljenja ka organskim objašnjenjima onoga što primećujemo da se menja oko nas. Nismo u stanju da isporučimo definitivan spisak, ali možemo navesti primer, koji neki od nas drže za originalan i sveobuhvatan, naime primer teorijskog rada koji smo nedavno susreli, iako je to rad koji je sazeo u 80-tim i 90-tim u napuljskom političkom ambijentu: teorija totalizacije kapital odnosa, prema onome što je sistematizirao i popularisao Rino Malinkoniko u njegovom trotomnom delu posvećenom ovoj temi. Reč je o jednom vrlo uspešnom upotpunjenju marksovske ekonomske teorije, koje je u stanju da baci novo svetlo na trenutne razvoje kapitalizma, i istovremeno o jednom "otvorenom" teorijskom pristupu koji zahteva daljnja produbljivanja kako bi se prikladno ispoštovale one političke implikacije koje teorija sugerije.

Gerusija: Jedna od tema kojom se naš kolektiv bavi jeste Evropska unija i takozvana tranzicija postsocijalističkih zemalja. Srbija je kandidat za ulazak u EU, i gotovo sve političke snage kod nas dele ovu "nužnost" pristupanja Uniji. Pod tim programom sprovedene su gotovo sve neoliberalne reforme: privatizacije, razgrađivanje i onog malo što je ostalo od socijalne države, zajedno sa pratećom masovnom prekarizacijom i rastućim društvenim nejednakostima. Nasuprot tome, evroskepticizam je prerogativ desnice, koja misli da se izolacijom ili savezništvom sa Rusijom i drugim vanevroatlantskim zemljama zaista nešto suštinski može promeniti. Pitanje koje smo postavili sebi, postavljamo sada i vama: Čija je Evropska unija?

Città Future: To nije jednostavno pitanje. Latentne protivrečnosti u Evropskoj uniji, koje potiču od procesa ujedinjenja koji je odlučen na vrhu i sa suštinski ekonomskom svrhovitošću svima su pred očima, što duboko podrija poverenje evropskih građana u komunitarne institucije Evropske unije. Mehanizam ekonomske krize odredio je zapravo Evropu koja je pod nemačkim vođstvom i utamničena u tehnokratski model čije rigidno neoliberalno ustrojstvo nastavlja da se predstavlja kao jedina mogućnost kako bi se iznova stekla uloga lidera u svetskom utrkivanju. Ili bolje: kao jedina mogućnost *sic et simpliciter*. Rezultat je taj da su čitavi slojevi stanovništva (u Grčkoj, Italiji, Španiji, ali i u centralnoj Evropi) zapali u provaliju poništenih prava, rastućeg osiromašenja i realnog gubitka suvereniteta. U međuvremenu, Evropa ugađa sebi kad se samopredstavlja putem manje ili više već definisane ideologije i retorike, sačinjene od ljudskih prava (na papiru), logike kompetitivnosti koja je proširena na sve nivoe društvenog života i jednoulja. Kako danas stoje stvari, EU pripada takozvanim “ekspertima” (anonimni izvršitelji neoliberalne *governance*), velikim ekonomskim moćnicima (koji vode goropadnu bitku sa Kinom i novopomaljajućim Državama) i takođe pripada njenim brojnim “ideolozima”. Ali ne možemo se zaustaviti na ovome jer Evropa može biti (i dalje) zajedničko polje borbe, za one koji, poput nas, predlažu kritički pogled na kapitalizam i bore se za politike emancipacije: izaći iz usko nacionalnih logika znači zapravo raskrstiti sa malim identitetima koji se stegnutih zuba brane od Drugog (imigrant, onaj drugačiji, nenormalan...), te otresti od sebe onaj identitarni kavez koji je tako drag evropskoj desnici. Sve u svemu, uzvraćamo vam oprezno pitanjem: Da li Evropa danas može biti “ulog u igri” i za nas, konačno oteta iz kandži liberista i nacionalista? Ponavljamo: to je teško pitanje, ali takođe i pitanje koje možda otkriva moguće zajedničke prakse za budućnost.

Gerusija: Sa opadanjem Berlusconijske figure koja je čitavih dvadeset godina, ako ne i više, dominirala italijanskom politikom, od nedavno Italija je proizvela dva nova lica na političkoj areni: Bepe Grilo, vođa Pokreta Pet Zvezda, i Renci, trenutni premijer i mladi šef Demokratske stranke. Prvi kanališe nezadovoljstvo sistemom stvarajući jedan ideološki konfuzan i kontroverzan protesni pokret, drugi pak predstavlja sistem bez minimalnog osporavanja i protesta. Kakav bi mogao biti odgovor italijanske levice na ove “nove” i trenutne političke rekonfiguracije?

Città future: Grilov pokret je stalno obeležen, od samog početka, spletom legalističkih i anti-stranačkih zahteva postavljenih u logici “ni desno ni levo” i u jednoj ekstremnoj polarizaciji između dobrih (oni) i zlih (svi ostali, odnosno: korumpirani, mafijaši, masoni, itd.). Sve to je ukopljeno u pre svega naivnu apologiju novih virtuelnih oruđa (pokret glasa na blogu koji je vlasništvo samog Grila) koja bi trebalo da su slobodna i demokratska sama po sebi, zaobilazeći čitav niz pitanja, koja mi odavno postavljamo u našem časopisu, a to je da li su novi mediji neutralni ili ne, u kakvom odnosu stoje prema aktuelnoj fazi kapitalizma itd. Kolektiv Wu Ming je pre nekog vremena izneo tvrdnju da Pokret Pet zvezda, daleko od toga da bude antisistemska grupacija, predstavlja u stvari faktor konsolidacije samog sistema, jer sprečava da čitav niz čak i ispravnih zahteva dospe do jedne jasne i svesne antikapitalističke i anti-liberističke politike; rekao bih da je naša pozicija u tome veoma slična izrečenom stavu. A povrh toga, odluka Pokreta Pet zvezda da se na evropskom nivou udruže sa engleskom desnicom Najdžela Faradža i drugim ksenofobičnim ili nacionalističkim grupicama dosta govori o njihovoj stvarnoj političkoj poziciji, mimo svih kvalunkvističkih¹ slogana koje upotrebljavaju.

Demokratska stranka već godinama je glavni pobornik nužne “normalizacije” italijanske politike, čije pojedinačne tendencije predstavljaju kako Berlusconi tako i Grilo. Sada je ta stranka našla savršenog tumača. Renci je, više nego Grilo, sadašnjost italijanske politike i to nezavisno od njegove sudbine političara. Italija kakvu sanja Demokratska stranka je pojednostavljena zemlja u kojoj su istorijsko-društvena raslojavanja, o kojima je govorio Gramši, zaobiđena, kao čarobnim štapićem, i gde će se sve moći rešiti u najboljem od neoliberalnih svetova, samo ako svako ispunjava svoju dužnost odgovorno. Odatle ne postoji razlog za suprotstavljanje normalizaciji, odnosno mirnom i blagonaklonom odvijanju prosvećenog liberizma, u kojem privatni kapital može biti virtuožno, te stoga i otvoreno, upleten u političko sa-upravljanje javnom stvari. Reč je o najpodmuklijoj vrsti političkog paternalizma, jer se obavlja direktno i to počevši od one socijalne baze koja je u prošlosti važila kao referent za potencijalni raskid sa kapitalizmom. Ali na stranu Renci, Demokratska stranka je uvereni pobornik, i za sada sa pravom (imajući u vidu rezultate izbora), potpune amerikanizacije italijanske politike.

¹ Italijanski termin kvalunkvizam (*qualunqismo*) označava anti-ideološki i anti-politički negatorski stav prema svim društvenim institucijama, strankama, politici i političkom angažmanu kao takvom. Tako da ma šta da se desi i ma ko (*qualunque*) da dođe na vlast, svejedno je.

Italijanska levica se u ovom a-ideološkom okviru, sve više fluidnom i prelivajućem, čini nesposobnom još više nego u prošlosti da se pozicionira na jasan način, uz to rezultirajući sve više podeljena između čisto nostalgičnih instanci, sa jedne strane, i nepopravljivo oportunističkih instanci, sa druge, dok otvoreno ksenofobične i fašističke desnice nadiru, neopterećene ideološkim smetnjama u koje izgleda da je levica upetljena.

Gerusija: I tome u prilog govore nedavni izbori za evropski parlament. Porast desnih i populističkih stranaka (Le Pen u Francuskoj, Najdžel Faradž u Engleskoj) koje plivaju na talasu evroskepticizma i istog onog nepoverenja u evropske institucije. Ali bitno je primetiti da je, na primer, Le Pen u Francuskoj pomerila svoj diskurs ka socijalnim i više ekonomskim temama, pa tako neki njen ekonomski predizborni program definišu ni manje ni više nego kao “kejnzijanski” (u odnosu recimo na njenog oca Žan-Mari le Pena koji je bio veliki pobornik totalne privatizacije). I šta nam to govori? Govori nam ne samo o podmuklom osećaju za realizam desnih partija i o određenom “duhu vremena”, nego o ogromnom upražnjenom prostoru koji i dalje čeka “hegemonski zahvat” istinski emancipatorskih antikapitalističkih, socijalističkih ili komunističkih politika. Le Pen se iz raznih razloga pomera ka temama koje su tradicionalno pripadale levici, a ista ta levica i dalje nema pravi odgovor na pitanje imigranata na primer. *Mainstream* levica u Italiji nekritički usvaja termin “integracija” u skladu sa dominantnim multi-kulti liberalizmom: potrebno je integrisati imigrante u društvo, tolerantno i ravnopravno. Ali tako se zaboravlja da je upravo logika “integracije”, u smislu konsolidacije kapitalističkih tržišta i potrebe za radnom snagom spolja, i dovela mnoge strance u zemlje Zapada (isto kao što odvodi Italijane u Nemačku). Dakle ko danas govori o integraciji kultura, bez uvida u dinamiku političke ekonomije, i dalje sledi logiku nacionalnih tela koji imaju zadatak da pacifikuju “strane” i “spoljašnje” elemente kako bi ovi, ne više uprkos, nego zahvaljujući svojim razlikama, sada poslužili društvenoj reprodukciji svakodnevnice.

Città Future: Sigurno je da su strah od imigracije i nezadovoljstvo evropskim politikama bili odlučujući faktori za ovo nadiranje desnice na poslednjim evropskim izborima. Le Pen, Faradž (dodaćemo delom i samog Grila, ili italijansku Ligu za Sever) su se predstavili kao branitelji

evropskih naroda od tehnokrata i “prljavih imigranata”. Pre svega Le Pen, u pravu ste, pokušava da sastavi jednu neodređenu ekonomsku politiku “socijalnog” tipa, ali kao što se uvek događa, zadržava sad već aistorijske karaktere protekcionizma i nacionalnog zatvaranja. Na temi imigracije igra se međutim jedna kriminalna utakmica: sa jedne strane, rasprostranjena ksenofobija ne uspeva da spreči očajne mase izbeglica – u bekstvu od ratova, diktatura i katastrofa koji su sve samo ne prirodni – da se dokopaju Evrope i da budu jeftina radna snaga, ali svejedno uspeva da održava nivo njihovih socijalnih prava u bednom stanju, kao u 19. veku. To što bi se moglo nazvati “ideologija integracije”, sa svim svojim manama i kompromisima, prihvatajući čutke funkciju iseljenika u današnjem kapitalističkom društvu (a to znači kao rezervoar jeftinog dekvafikovanog i neplaćenog rada) ne uspeva ništa više od određivanja – “na papiru” – malih koraka napred na temu prava, što pak u materijalnoj stvarnosti malo vredi. Tema migracija danas je veliki globalni odraz neravnoteže Sever-Jug o kojoj smo govorili, i to je takođe konkretno svedočanstvo nemogućnosti da uredimo pravo na državljanstvo na takav način da funkcioniše stvarno ekstenzivno. Eto zašto, između prostog i brutalnog odgovora desnice (svi napolje, selekcija na granicama, itd.) i slabog odgovora levice na vlasti (integrisati što je više moguće u naš sistem života i rada), mogućnost da se oblikuje odgovor koji bi bio drugačiji (u smislu hegemonskog zahvata) čini se sve teže ostvarivom. Ostaje neumitnost fenomena koji za sada nijedan rasista i nijedan ksenofob neće uspeli da zaustavi jer je sistemski, i tiče se aktuelnog svetskog sistema nejednakosti i vladanja. Stoga gledajmo sa interesovanjem i sa solidarnošću na kapacitete samih imigranata da se samoorganizuju u političkom obliku, kako bi zahtevali prava koja naši ustavi glasno proklamuju. Zbog toga smo pokušali, i radićemo to još više u budućnosti, da damo prostora u našem časopisu, na primer, glasovima imigranta organizovanih u zoni Kastel Volturna i Kazerte, gde društveni centar Ex-Kanapificó vodi godinama jednu pravu bitku “teorijskih praksi” na temu prava i refleksije o imigrantskim subjektivnostima.

Gerusija: Kriza predstavničkog sistema već uveliko je očevidna. Imajući u vidu čak i ne baš srećnu istoriju vanparlamentarne italijanske levice 70tih, šta se danas može reći povodom (van)parlamentarnih mogućnosti da se radikalno promeni društvena realnost? Ako parlamentarni put nije dovoljan, sa druge strane, odsustvo jednog parlamentarnog levog

rešenja u Evropi je itekako ozbiljna stvar. Koji su pokreti, grupe ili samo ličnosti u Italiji koje vidite kao mogući izlaz ka drugačijoj budućnosti?

Città future: To sa italijanskom vanparlamentarnom levicom je jedna složena priča, zbog dimenzija podrške koju je dobila, zbog društvene uloge koje je odigrala u 70tim i takođe zbog posebnog vremenskog trajanja, koje je bilo duže u odnosu na ostatak Evrope. Možemo ovako da rezimiramo: odvažila se mnogo, pokušalo se “jurišati na nebo”, i možda upravo zbog toga su recidivi tog poraza (sačinjenog od bombi, terorizma i državnih tajni) bili toliko devastirajući. Duga oseka u 80tim i urušavanje Komunističke partije početkom 90tih označili su vododelnicu u istoriji italijanske levice. Od onda, parlamentarni put se više nije razmatrao kao strateški put, manje više kontingentan, nego pre svega kao jedini horizont mogućeg opstanka, jer je u međuvremenu ponestao stvarni hegemonski zahvat društva i društvenih sukoba.

“*Damnatio Memoriae*” (zabrana sećanja) na 70te godine, koje su preživle blede i razvodnjene samo u zajedničkom *mainstream* televizijskom pamćenju, doveo je do toga da se dugi niz godina politika koja bi se sprovodila potpuno van “palata vlasti” smatra gotovo nemogućom. Danas ovaj izbor pokazuje sva svoja ograničenja, na primeru preostalog i manjinskog prisustva u italijanskom, i delom u evropskom parlamentu. Pre nego od grupa ili ličnosti (u politici koja je već uveliko postala u potpunosti “ličnosti” i “spektakl”) možda danas treba početi od onoga što ste vi mudro odredili kao “teorijske prakse”, ili konkretne prakse suprotstavljanja koje generišu nove teorije kako bi se shvatila sadašnjost, ili od kritičkih teorija o društvu koje se odmeravaju prema novim horizontima antropološke promene aktuelnog kapitalizma.

Gerusija: Koji su vaši naredni projekti ili teme/problemi koje želite obraditi?

Città future: Jedina izvesna stvar je da su projekti suviše vezani za naše konkretne mogućnosti, stoga će prioritet u skorijoj budućnosti biti organizativnog tipa, usmeren na to da se razume na koji način optimizirati napore i možda proširiti bazu saradništva. Trenutni načini rada na časopisu

nam ne dozvoljavaju planiranje narednih tema mnogo unapred. Ostaje otvoren rad koji smo uradili dosad – putem seminara i javnih susreta – o antropološkim transformacijama novog virtuelnog društva, istorijski smeštenog unutar trenutne faze kapitalističkog razvoja, shvaćenog kao kovačnica novih načina života, novih oblika otuđenja i racionalizacije ljudskih ponašanja. Isto tako ostaje otvorena dijalektika o kojoj smo govorili na početku, između političke prirode (koja je lokalna, ali i globalna, barem se tako nadamo) i nužnosti teorijskog produbljivanja – dijalektika koja je po našem sudu nužna i koja ne sme da se redukuje ni sa jedne ni sa druge strane, iako je teško da se sa njom konkretno nastavi. Postoje naime sigurno područja inicijalnog projekta koji bi se mogli adekvatnije razviti. Prvi primer je objavljivanje monografskih priloga koji su mnogo produbljeniji u odnosu na članke iz časopisa i na kojima trenutno radimo. Drugi primer može biti pokušaj veće internacionalizacije našeg rada putem ciljanih prevoda određenog materijala.

Priradio i preveo: Saša Hrnjez

Jun 2014.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Biblioteka Matice Srpske, Novi Sad

1: 378.18 (082)

Stvar: časopis za teorijske prakse = journal for theoretical practices / KSF Gerusija. - Br. 6 (2014) - . - Novi Sad: Klub studenata filozofije Gerusija, 2014 -. - 2.2 cm

Dva puta godišnje. - Tekst na srp. i eng. jeziku

ISSN 1821 - 4193

COBISS. SR-ID 247357959

